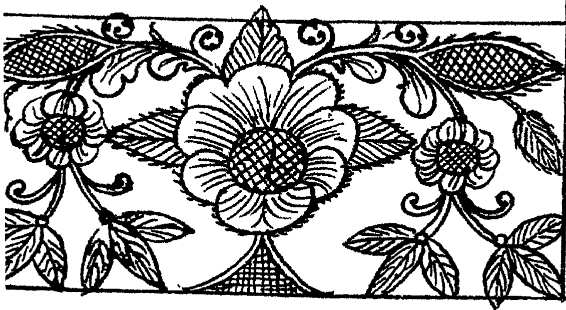
تمت

قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم انا اعلمکم باللہ واتقاکم

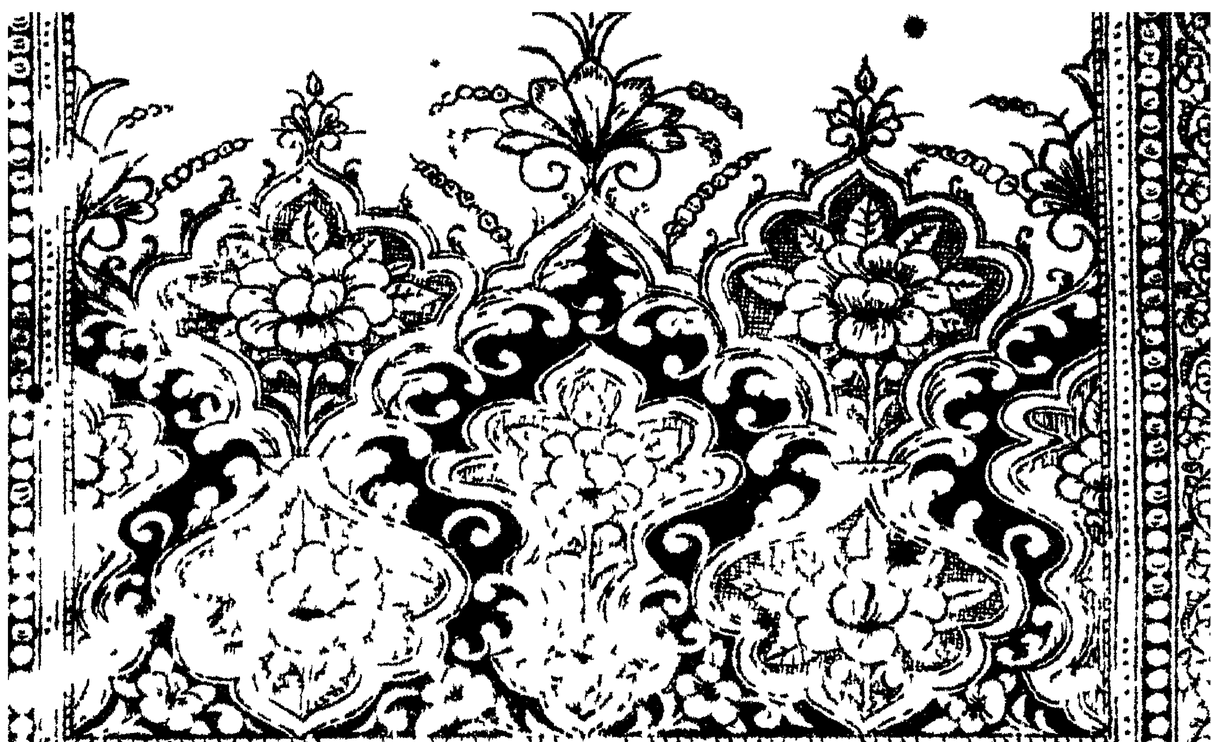
بحمد اللہ الملک الوہاب منزل الکتاب علی من اعطی فصل الخطاب کتاب لاجواب نفیس مستطاب مملو بفوائد و عوائد بیحساب کاشف حق و صواب ہادی طریق سنت و کتاب دافع شکوک غوایت و ارتیاب رافع اوہام اہل حجاب تسکین قلوب ارباب اضطراب توسط آموز اہل افراط و تفریط ناصواب تذکرۂ ذوی العقول و تبصرۂ اولی الالباب ہدایت الاذکیا مرشد الطلاب مسمی بہ

فصل الخطاب بین الخطا والصواب

١٢٨٨

از تصانیف حامی دین مبین ناصر شرع متین کاشف اسرار یقین حاوی اصول و فروع دین مرشد مسترشدین سلطان المرشدین شیخ الشیوخ حافظ قرآن المبین حاج البلد الامین افضل العلماء العاملین قدوۃ الواصلین زبدۃ الکاملین اکمل العارفین خلاصۃ الصالحین نخبۃ السالکین حضرت حاجی حافظ مولوی سید شاہ عبداللطیف المعروف بسید شاہ محی الدین صاحب قبلہ قادری نقوی ویلوری مدظلہ العالی مادام الایام واللیالی

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله العلي الاعظم والصلوة والسلام على المظهر الاتم قائد الخلق الى الطريق الاقوم وعلى
آله واصحابه ووراثه الافخم ※ برضمائر ارباب بصائر مخفی نماند که درین ایام غربت اسلام بعضی از برادران
اهل دین و عوام مسلمین با وجود قلت علم دخل در علم علما می دادند و قدم در اجتهاد فقها می نهادند و در خلاف مجتهدان عالی شان و تضلیل بزرگان
دین مکان هیچو هفتاد و دو فرقه مبتدعه لب می کشادند و بکمال تعصب داد فساد و عناد می دادند این خلاف و تضلیل ایشان منجر بتفرق کلمه
مسلمین و باعث بر نزاع و جدال در دین متین گردید امام حجة الاسلام محمد غزالی صاحب احیا در ابواب مداخل شیطان می فرماید اما حق
العوام ان یؤمنوا ویسلموا ویشتغلوا بعبادتهم وبمعایشهم ویترکوا العلم الی العلماء فالعامی لو زنی او سرق کان خیرا له من ان یتکلم فی العلم فانه
من تکلم من غیر اتقان العلم فی الله وفی دینه وقع فی الکفر من حیث لا یدری کمن یرکب فی لجة البحر وهو لا یعلم السباحة ومکائد الشیطان فیما یتعلق
بالعقائد والمذاهب لا تحصر لها انتهی تفصیل این مقدمه در مقدمه سیوم باید دید و با وجود دعوی سنیت هیچو معتزله و شیعه و دیگر فرق مبتدعه
مسائل اختلافیه اهل سنت حکم بتضلیل و تکفیر می نمایند حالانکه درین اختلافات هر یکی را بحال خود باید گذاشت قال الله تعالى فربكم اعلم بمن
هو اهدى سبيلا و عیب یکدیگر نباید کرد و قال علیه الصلوة والسلام اختلاف العلماء رحمة درین اختلافات مجتهد را جزم یک جانب میسر نیست
تا بمقلد چه رسد شیخ جلال الدین سیوطی در جزیل المواهب می فرماید اعلم ان اختلاف المذاهب فی هذه الملة نعمة کبیرة وفضیلة عظیمة وله سر
لطیف ادرکه العالمون وعمی عنه الجاهلون حتی سمعت بعض الجهال یقول النبی صلی الله علیه وسلم جاء بشرع واحد فمن این مذاهب اربعة انتهی
تفصیل این مقدمه از مقدمه پنجم باید طلبید و با وجود دعوی حنفیت بی وجهی بر مذهب دیگر ائمه اهل سنت عمل می نمایند حال آنکه حنفی بر خلاف اجتهاد

صاحب مذهب خود اگر بی وجهی عمل کند عاصی بود و تفصیل این مقدمه در مقدمهٔ هفتم خواهد آمد و با وجود دعوی تقلید خلاف رای مجتهد از کتاب
و سنت اخذ احکام می‌نمایند بلکه به تضلیل قیاس مجتهدان حکم می‌سازند حال آنکه مقلد را بر خلاف رای مجتهد اخذ احکام از کتاب و سنت روا نیست
کما فی کتب الاصول امام ربانی در مکتوب دویست و هشتاد و ششم جلد اول می‌فرماید مقلد را نمی‌رسد که خلاف رای مجتهد از کتاب و سنت اخذ احکام
کند و بران عامل باشد انتهی تفصیل این مقدمه در مقدمهٔ سیوم خواهد آمد غرض این افراط و تفریط عوام و این تعصب نفس بد انجام منجر بتفریق کلمهٔ
عوام اسلام گردید و هر طایفه را بخصومت و ایذا رسانی طایفهٔ دیگر منصوب گردانید چون غور می‌رود روشن شود که منشأ این همه غلو بی
دیانتی و فساد و بیجا طلب جاهت و اساءت ادب و دیانت و ترک تقلید اکابر مقتدا و دعوی اشاعت رای بی اصل خود هاست

زهی تصور باطل زهی خیال محال لاجرم این رساله

فصل الخطاب بین الخطاء والصواب

در بیان افراط و تفریط مخطیان و تبیان طریق مقتصد جماعت سنیان صورت تالیف پذیرفت و جلوهٔ ظهور گرفت تا مردمان پی بواقع برند
ساده لوحان هم صفیر و هم آواز مخطیان و سبب پشت گرمی ایشان نباشند و ایضا مقصود درین بیان سدّ لسان برادران و اصلاح مخطیان
است نه عیب چینی معیوبان و اظهار نام ایشان قال الله تعالی ولا تلمزوا انفسکم و این گفت و شنید و برد و مات مناظره را عیبی نیست در اصلاح
(لمز بالفتح عیب کردن ۱۲ م)
این افراط اگرچه کتب بسیار همچو قوة الایمان مولوی کرامت علی جونپوری و نظام الاسلام و دفع الشرور مولوی وجیه مدرس اول مدرسهٔ کلکته
(خلیفهٔ شیخ ماجد سید احمد مجاهد ۱۲)
و سلاح المومنین مولوی لطف الحق هندستانی و غیرها بقلم آمده و جواب مطاعن مخطیان و حل شبهات قاصران کالشمس فی رابعة النهار بکمال
ظهور رسیده و لیکن درین رساله حل شبهاتی است که اکثر آنها در کتب دیگر یافته نمی‌شود و بعضی از آنها تعلق بعلم باطن دارد و این رساله باسناد
معتبره خصوصا باسناد مقتدایان جانبین مرتب و مهذب بود تا در دل طاعنان طرفین موثر افتد مراد از شیخ الهند عبد الحق دهلوی است
و از امام ربانی شیخ احمد سهرندی و از بحر العلوم ملک العلما مولانا عبد العلی انصاری لکهنوی و از مولانا دهلوی مولانا شاه ولی الله دهلوی
و از سند العلما مولانا شاه عبد العزیز دهلوی و از مولوی مدراسی مولوی محمد باقر آگاه مدراسی و از سید ماجد سید احمد مجاهد و از مولوی دهلوی
مولوی اسمعیل دهلوی و از مولوی مهاجر مولوی اسحاق دهلوی و از سید واعظ مولوی سید محمد علی مصطفی آبادی و از مولوی صفوی مولوی
(نام رامپور است ۱۲ م)
ارتضا علی خان صفوی رحمة الله علیهم هر که حواله بکتاب کرد و سند معتمد آورد از عهدهٔ امانت برآمد باز کلام در وی بیرون از قواعد علم مناظره
و داب علما است بلکه موجب ضحک ابجد خوانان سواد آشنا است باید که ناظران این رساله و سامعان این مقاله مقدمات بیست گانه را که در ذیل
بقلم می‌آیند حین المطالعه ملحوظ دارند که در قلع دَرَن اوهام و دفع خیالات خام کالکبریت الاحمر بکار می‌آیند قال الله تعالی ولو کان من عند غیر الله
لوجدوا فیه اختلافا کثیرا و فی العقائد المجتهد یخطی و یصیب پس در خطا من مقلد ریبی نیست موفق حقیقی مردم را توفیق دهد تا بر صراط مستقیم سنت
جماعت سلوک نمایند و از افراط و تفریط باز مانند و از امور نفسانی و فضول لایعنی که در آخرت ابدی کار آمدنی نبود و آخرها باد و فنا رود مجتنب
باشند و باصلاح طغیانی قلم و لغزش قدم احراز اجر نمایند ربنا تقبل منا انک انت السمیع البصیر   ادلهٔ شرعیه چهار اند کتاب

و سنت و اجماع و قیاس مجتہد و پس از ادلہ اربعہ مذکورہ ہیچ دلیلی مثبت احکام شرعیہ نیست بحر العلوم در شرح مسلم میفرماید اما الاصول فاربعۃ
الکتاب والسنۃ والاجماع والقیاس لان الدلیل الشرعی اما وحی او لا والوحی منحصر فی الاولین لان الوحی متلو ای واجب مراعاۃ نظمہ وہو الکتاب
او لا وہو السنۃ وغیرہ ای غیر الوحی اما قول کل الامۃ الکاملۃ من اہل الاجتہاد وہو الاجماع او الاعتبار بحکم آخر لاجل المشارکۃ فی العلۃ وہو القیاس
اما شرائع من قبلنا والاستحسان والاستصحاب فمندرجۃ فیہا انتہی ملخصہ و امام ربانی شیخ احمد سہرندی در مکتوب پنجاہ و پنجم جلد دوم می طرازد
عند الحنفیۃ ۱۲ عند غیر الحنفیۃ ۱۲
معتبر در اثبات احکام شرعیہ کتاب و سنت است و قیاس مجتہدان و اجماع امت نیز مثبت احکام است بعد این چہار ادلہ شرعیہ ہیچ دلیلی مثبت
احکام شرعیہ نمی تواند شد انتہی و مولوی مہاجر در جواب سوال چہارم مائۃ المسائل می نگارد کہ ادلہ شرعیہ کہ در اصول فقہ می نویسند چہار اند الکتاب
والسنۃ والاجماع والقیاس کذا فی التوضیح والمنار والحسامی والشاشی والمسلم والبزدوی وغیرہا من کتب الاصول لیکن قیاس آن قیاس حجت است
کہ مقرون بشروط باشد موافق شروط مذکورہ کہ در اصول فقہ مسطور اند و استحسان و استصحاب وغیرہ داخل در قیاس اند انتہی پس از آن باید دانست
کہ مجتہد را فقیہ گویند بحر العلوم در شرح مسلم می گوید الفقہ حکمۃ ای امر واقعی فرعیۃ متفرعۃ علی الایمان بالذات والصفات والنبوات والمعاد شرعیۃ
ثابتۃ بادلۃ شرعیۃ ولا یقال علی فقہ المقلد لتقصیرہ عن الطاقۃ فلا یکون فی تقلیدہ مستحقا للمدح والفقہ قد مدح فی کلام الرسول صلی اللہ علیہ وآلہ
ای طاقۃ الاجتہاد ۱۲
واصحابہ السلام فاذا ما حصل لہ تقلیدا لا یسمی فقہا انتہی اما در عرف مقلد را نیز کہ مہارتی در فقہ بہم رساند و بضبط اقاویل مذہب امامی پردازد فقیہ
گویند بالجملہ جمہور علما طبقات فقہا تقریبا للافہام ہفت گفتہ اند کما فی الطحطاوی الاولی طبقۃ المجتہدین فی الشرع کالاربعۃ وامثالہم ممن اسس القواعد
واستنبط احکام الفروع من الادلۃ الاربعۃ وہم غیر مقلدین الثانیۃ طبقۃ المجتہدین فی المذاہب کابی یوسف ومحمد المخرجین الاحکام عن الادلۃ علی قواعد
استاذہما الاعظم النعمان وان خالفوہ فی بعض و بہ یمتازون عن المخالف کالشافعی الثالثۃ طبقۃ المجتہدین فی المسائل التی لا روایۃ فیہا عن صاحب
المذہب کالطحاوی والخصاف والکرخی والحلوانی والسرخسی والبزدوی وقاضیخان وامثالہم وہؤلاء لا یخالفون لا فی الاصول ولا فی الفروع لکنہم
یستنبطون الاحکام فی المسائل التی لا نص فیہا علی حسب القواعد الرابعۃ طبقۃ اصحاب التخریج من المقلدین کالرازی واضرابہ فانہم لا یقدرون
علی الاجتہاد اصلا لکن لاحاطتہم بالاصول وضبطہم للماخذ یقدرون علی تفصیل قول مجمل ذی وجہین وحکم مبہم محتمل لامرین منقول عن الامام واصحابہ
الخامسۃ طبقۃ اصحاب الترجیح من المقلدین کابی الحسن القدوری وصاحب الہدایۃ وشانہم تفضیل بعض الروایات عن بعض آخر بقولہم ہذا اصح
درایۃ او اوفی السادسۃ طبقۃ المقلدین القادرین علی التمییز بین القوی والاقوی والضعیف وظاہر الروایۃ وظاہر المذہب کاصحاب المتون المتاخرۃ
مثل صاحب الکنز والمختار والوقایۃ والمجمع وشانہم ان لا ینقلوا فی کتبہم الاقوال المردودۃ السابعۃ طبقۃ المقلدین الذین لا یقدرون علی ما ذکر
لا یفرقون بین الغث والسمین اہ حلبی وفیہ ایضا ان السابعۃ مقلدون لا یقدرون علی شیء والسادسۃ کذلک من المقلدین انتہی و نیز باید دانست
لاغیر ۱۲
کہ مجتہد بر دو قسم است مجتہد مطلق و مجتہد فی البعض بحر العلوم در شرح مسلم میفرماید ثم المجتہد علی قسمین مجتہد مطلق ای من لہ قدرۃ الاجتہاد فی کل حادثۃ
اتفقت و مجتہد فی البعض انتہی در تجزی اجتہاد اختلاف است و الصحیح ہو الجواز بحر العلوم در وی می نگارد اختلف فی تجزی الاجتہاد بان یکون

مجتہداً فی بعض المسائل دون بعض و یتفرع علیہ اجتہاد الفرضی ای من لہ معرفة فی نصوص فرائض السہام والآثار الواردة فی الفرائض یجتہد فقط دون غیرہا من الاحکام فالاکثر قالوا نعم یتجزی الاجتہاد و منہم الامام حجة الاسلام الغزالی قدس سرہ من الشافعیة و الشیخ ابن الہمام رحمہ اللہ منا و یلوح رضا صاحب البدیع بہ ایضاً و ہو الاشبہ بالصواب و قیل لا یتجزی و توقف ابن الحاجب انتہی بالجملہ در مجتہدان طبقۂ اولی را مستقل گویند و بواقی را غیر مستقل و نیز باید دانست کہ صاحب قوة الایمان مولوی کرامت علی جونپوری از رسالۂ عقد الجید فی احکام الاجتہاد و التقلید تصنیف مولانا دہلوی نقل میفرماید کہ محدث رحمہ اللہ لکھتی ہین کہ مجتہد وہ شخص ہی کہ جس مین پانچ قسم کی علم جمع ہون [1] علم کتاب اللہ عز و جل کا اور [2] علم سنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم کا اور [3] علم علماء سلف کی قول کا کہ کس بات مین اُن سب نی اجماع کیا ہی اور کس بات مین خلاف کیا ہی اور [4] علم لغت کا اور [5] علم قیاس کا اور قیاس اُسکو کہتی ہین کہ جس وقت کوئی حکم قرآن اور حدیث اور اجماع سی صاف صاف اور کھلا کھلا نپاوی تب اُس حکم کو قرآن اور حدیث سی قیاس کرکی نکالی تو اب واجب ہی قرآن کی علم مین سی اِن تیرہ باتون کا جاننا [1] ناسخ [2] منسوخ [3] مجمل [4] مفسر [5] خاص [6] عام [7] محکم [8] متشابہ [9] کراہت [10] تحریم [11] اباحت [12] ندب [13] وجوب ان الفاظون کی تفسیر اس مقام مین طول کی خوف سی نہین کر سکتی عالم ہوگا تو اصول فقہ سی معلوم کریگا اور عوام کی واسطی چندان ضرور نہین اور حدیث مین واجب ہی اِن تیرہ چیزون کا جاننا اور [1] صحیح [2] ضعیف [3] مسند [4] مرسل کا بھی اور ترتیب کتاب کی سنت پر اور ترتیب سنت کی کتاب پر یعنی دونون کی رتبی کا نگاہ رکھنا اور اُنکی حکم کو موافق کر دینا جس مین ایسا ہو کہ کوئی ایسی حدیث پاوی کہ وہ ظاہر مین قرآن کی موافق نہو تو پھر حکم مجمل رہ جاوی اور حدیث نبوی تو ایسی ہوتی نہین بلکہ حدیث تو قرآن کی مضمون کو کھول دیتی ہی اور اسکی مخالف ہوتی ہی نہین اور اِن سب چیزون کا جاننا اُن آیت حدیثون مین جو احکام شرع مین وارد ہین واجب ہی اور قصّی اور اخبار اور وعظ کی طریق پر جو آیت حدیث ہین اُن مین اِن چیزونکا جاننا واجب نہین ہی اور اسیطرح واجب ہی اُسقدر علم لغت کا جاننا جسقدر یعنی اُن آیت حدیثون مین آئے ہین جو احکام شرع مین وارد ہین عرب کی ساری لغتونکا جاننا واجب نہین ہی اور لغت مین اِس قدر دخل چاہئی جس مین کلام عرب کی مطلب کو دریافت کر سکی اور مقام اور احوال کا اختلاف سمجھ سکی کیونکہ اللہ رسول نی عربی زبان مین حکم فرمایا ہی سو جو کوئی اُس زبان کو نجانیگا سو شرع کی احکام سی نہ واقف ہوگا اور صحابہ اور تابعین کی قول سی جو احکام شرع مین وارد ہین اور فقہای امت کی معتبر قول سی جو فتوی مین وارد ہین واقف ہونا واجب ہی تاکہ اس شخص کا حکم اُن لوگون کی قول کی مخالف نہ پڑی اور اُنکی قول کی مخالفت کرنا اجماع سی خلاف کرنا ہی پس جب کسی شخص نی اِن سب باتونکو بخوبی جانا اُسوقت وہ مجتہد ہی اور یہہ شرط نہین کہ صحابہ اور تابعین کی ساری قول سی واقف ہو کہ اُنکا کوئی قول چھوٹتی نپاوی اور جب اِن باتون سی واقف نہو تب اُس کو تقلید کی سوا کوئی راہ نہین اور اگر وہ شخص امامونکی مذہب مین سی کسیکا مذہب اختیار کر چکا ہی تو اسکو اپنی اجتہاد سی حکم کرنا اور فتوی دینا نہین پہنچتا اور جب کسی شخص مین یہہ سب علم جو مذکور ہوی جمع ہون اور وہ شخص خواہش نفسانی اور بدعتون سی کنارہ کرنیوالا اور متقی ہو اور گناہ کبیرہ سی پرہیز کرنیوالا ہو اور صغیرہ گناہ پر ہٹ نہ کرتا ہو تو اُسکو درست ہی کہ شرع مین اپنی اجتہاد اور فتوی موافق حکم کری اور جس شخص مین یہہ سب شرطین نہ جمع ہون تو اُسکو واجب ہی تقلید مجتہد کی نئی حادثون مین جو در پیش آوین انتہی

مقدمۂ دویم

در ماہیتِ فقہ و اجتہادِ فقہا و عرفا و حکمِ الہامِ سرورِ انام و اولیاءِ کرام و انواعِ علومِ دینیہ قال الامام الاعظم الفقہ معرفۃ النفس ما لہا وما علیہا فیشمل
الاعتقادیات والوجدانیات والعملیات ای الکلام والتصوف والفقہ المصطلح و یزاد عملاً فیخرج الاولین کذا فی التوضیح و قال بحر العلوم فی
شرح المسلّم والتخصیص بالحیات التی ہی العملیات المتعلقۃ بالجوارح احترازاً عن التصوف الباحث عن افعال القلوب کوجوب التوبۃ وحرمۃ التجمل
والکبر و وجوب الرضا بالقضاء اللہ تعالیٰ و تقدیرہ فحدیث محدث لم یکن ہذا فی عصر الصحابۃ والتابعین ولا غایۃ فی تغییر الاصطلاح ایضاً فالاشبہ
ان یکون الفقہ عاماً لاعمال الجوارح والقلب نعم الاحتراز عن الکلام وان کان حدیثاً محدثاً ایضاً ولم یکن بین الصحابۃ والتابعین ولہذا سماہ الامام
فقہاً اکبر وعرف الفقہ بما یعمہ ایضاً وہو معرفۃ النفس ما لہا وما علیہا لکنہ عرف معروف بین المتأخرین فلا باس باخراجہ انتہی پس اخراجِ تصوف و
کلام از فقہ اصطلاحِ متأخرین ست پس ازان باید دانست کہ اجتہاد بعلماءِ فقہ خصوصیت ندارد عرفا نیز در اجتہاد با فقہا شریک اند شیخ الہند در
مرج البحرین میفرماید این طائفہ را ای طائفۂ صوفیہ را اوضاع و آداب و اصطلاحات و مستحباتِ مخصوصہ اند ہمچو بناءِ ربطہ و الباسِ خرقہ و اجراءِ مقراض و کیفیاتِ ذکر
و اتخاذِ خلوت و اجتماعِ سماع و مانندِ آن ایشان را درانجا اجتہادات و استنباطات است ہمچنانکہ علماءِ فقہ را و این قسم از ابوابِ علم است کہ درانجا بحث
از صحتِ اجتہاد و شرائطِ آن و تحقیقِ سنت و بدعت رود و صوفی و فقیہ درانجا برابر است و ہر دو بوجود اصل و صحتِ دلیل مطالب اند انتہی و مولوی
دہلوی در بابِ اوّلِ صراط المستقیم می نگارد شرع را باطنی ست و آن تعلقِ قلب است بحضرتِ حق جلّ و علا و ظاہری است و آن امتثالِ اوامر و انتہا
از مناہی ست و نیز در وی می طراز د چون اولیاءِ کبار از اصحابِ طرق کہ امامت در فنِ باطنِ شریعت حاصل کردہ و اجتہاد در قواعدِ اصلاحِ قلب
کہ خلاصۂ دینِ متین است بہم رسانیدہ بودند چون حبِ ایمانی را از متواتراتِ دینیہ دانستند و طرقِ تحصیلِ او را در جمہورِ اہلِ ملت مضبوط یافتند
حتی کہ ہر عامی از عوامِ اہلِ ملت کہ در زمانِ برکت نشانِ ایشان بود البتہ انقیادِ حضرتِ حق و امتثالِ اوامرِ جوادِ مطلق و تشرع بشرعِ نبوی و تدین
بدینِ مصطفوی را بر ذمۂ خود فرض میدانست و حسنِ شکرِ منعم و حب او و قبحِ کفرانِ منعم و مشاقت او را از ابدہِ بدیہیات می شمرد و بناءً علیہ حبِ ایمانی
و لوازمِ او را مفروغ عنہ دانستہ و در اذہانِ اتباعِ خود مسلّم الثبوت پنداشتہ روی ہمت بسوی تفصیلِ احکامِ حبِ عشقی و ایضاحِ ثمراتِ او و ضبطِ طرقِ
تحصیلِ او آوردند و درین امر سعیِ بلیغ بکار بردند و نفعی عظیم بجمِ غفیری از اہلِ اسلام رسانیدند و باین سبب وجاہتی عظیمہ و عزتِ فخیمہ در بارگاہِ
ربّ العالمین یافتند شکر اللہ مساعیہم و رفع درجاتہم فی اعلیٰ علیین انتہی ازینجاست کہ شیخ الاسلام در منازل السائرین صد مقام را کہ در سفرِ
اوّل بین العبد والرب واقع اند بقلم آوردہ و ہمہ را بدلائلِ آیاتِ قرآنی باثبات رسانیدہ ست و سند العلماء در تفسیرِ سورۂ بقر بقلم آوردہ کسانیکہ
اطاعتِ آنہا بحکمِ خدا فرض ست شش گروہ اند از انجملہ مجتہدینِ شریعت و شیوخِ طریقت اند کہ حکمِ ایشان بطریقِ واجب مخیر لازم الاتباع ست بر عوام
زیراکہ فہمِ اسرارِ شریعت و دقایقِ طریقت ایشان را میسر ست فاسئلوا اہل الذکر ان کنتم لا تعلمون و نیز باید دانست کہ الہامِ سرورِ انام علیہ افضل الصلوٰۃ
والسلام حجتِ قطعی ست و الہامِ اولیاءِ کرام اختلافی و غیرِ قطعی قال صاحب المسلّم ثم الہامہ حجۃ قطعیۃ علیہ وعلی غیرہ واما الہام غیرہ فقیل حجۃ
فی الاحکام و نسب الی قوم من الصوفیۃ والجعفریۃ وقیل حجۃ علیہ فقط و نسب الی عامۃ العلماء وقیل لیس حجۃ اصلاً واختارہ ابن الہمام وقال

بحر العلوم فی شرح المسلّم ہذا النحو من العلم اعلی مما یحصل بادلّۃ الغیر القاطعۃ فالعجب کل العجب عن مثل ہذا الشیخ قد رفض وعاء من العلم ولعلّہ زعم

(ای الالہام ۱۲م — کالاحکام الاجتہادیۃ فانہا مظنون الاٰن اٰکدہ ۱۲م — ای ابن الہمام ۱۲م)

انّ الالہام ما یحدث فی القلب من قبیل الخطرات ولیس کذلک اما سمعت ما کتب الشیخ قطب وقتہ ابو یزید البسطامی قدس سرہ الشریف لبعض

من المحدثین انتم تاخذون عن میّت عن میّت فتنسبون الی رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم ونحن ناخذ من الحیّ الذی لا یموت وان تاملت فی

مقامات الاولیاء ومواجیدہم واذواقہم کمقامات الشیخ محی الدین قطب الوقت السید محی الملّۃ والدین السید عبد القادر الجیلانی الذی قدمہ علی

رقاب کل ولی والشیخ سہل ابن عبد اللّٰہ التستری والشیخ ابی مدین المغربی والشیخ ابی یزید البسطامی وسید الطائفۃ جنید البغدادی والشیخ ابو بکر الشبلی

والشیخ عبد اللّٰہ الانصاری والشیخ احمد النامقی الجامی وغیرہم قدس اسرارہم علمت علم الیقین انّ ما یلہمون بہ لا یتطرق الیہ احتمال وشبہۃ بل ہو حق

حق حق مطابق لما فی نفس الامر ویکون مع خلق علم ضروری انہ من اللّٰہ تعالی لکن لا ینالون ہذا الوعاء من العلم الا بالمدد المحمدی وتائیدہ لا بالذات

من غیر وسیلۃ اصلا وان تاملت فی کلام الشیخ الاکبر خلیفۃ اللّٰہ فی الارضین خاتم فص الولایۃ الشیخ محی الملّۃ والدین الشیخ محمد ابن العربی قدس سرہ

ووفقنا بفہم کلماتہ الشریفۃ لما بقی لک شائبۃ وہم وشک فی انّ ما یلہمون بہ من اللّٰہ تعالی ومما یصلح منبہا انہ علم ضرورۃ من الدین انّ اولیاء ہذہ الامّۃ

افضل من اولیاء الامم السابقین کما انّ نبیّہم افضل من نبی السابقین ولا شکّ انّ الاولیاء الذین کانوا فی بنی اسرائیل مثل مریم وامّ موسی وزوجۃ

فرعون کان یوحی الیہم ولا اقل من ان یکون الہاما ولا یکون الا مع خلق علم ضروری انہ من اللّٰہ تعالی فہو حجۃ قاطعۃ ولو لم یکن احد من ہذہ الامّۃ المرحومۃ

الفاضلۃ منہم فی تحصیل العلم القطعی فیکون مفضولۃ عنہم غایۃ المفضولیۃ لان التفاضل لیس الا بالعلم والفضل بما عداہ غیر معتد بہ ولا خلف اشنع من

ہذا اللازم فافہم انتہی وشیخ کبیر صدر الدین قونیوی در تبصرہ میفرماید طائفہ را از کمّل اولیاء امّت محمد علیہ السلام والتحیۃ از اذواق طور او صلی اللّٰہ علیہ وسلم

نصیبی ہست وایشان را انبیاء اولیا خوانند وخلفاء ورثہ واخوان حضرت مصطفی علیہ السلام علی الحقیقت ایشان اند واشوقا الی لقاء اخوانی من بعدی

اشارہ بدین طائفہ مخصوص ہست وعلماء امّتی کانبیاء سائر الامم ہم ایشان اند وممّن خلقنا امّۃ یہدون بالحق وبہ یعدلون ہم الذین اذا صعدوا استفاضوا

(عدل میکنند ۱۲م — عروج کنند ۱۲م)

واذا نزلوا افادوا ونیز در وی میگوید جز نبوّت تشریع کہ با ایشان در میان نبود چہ آن دری ہست در بستہ ما کان محمد ابا احد من رجالکم ولکن رسول اللّٰہ

(نزول کنند فائدہ دہند ۱۲م)

وخاتم النبیین دیگر از ہمہ اذواق ومکاشفات انبیا صلوات اللّٰہ علیہم اجمعین بانصیب باشند یا ابا بکر لیس بینی وبینک فرق الا انّی بعثت یا عمر

لو لم ابعث لبعثت انتہی وامام ربانی در مکتوب پنجاہ وپنجم جلد دویم میفرماید پس روا است کہ خواص اہل اللّٰہ در معارف ذات وصفات وافعال

او تعالی بعضی از اسرار ودقائق فہم کنند کہ ظاہر شریعت ازان معارف ساکت است علماء ظواہر در امور دین اخبار غیبیہ را مخصوص باخبار پیغمبران

(غیب مطلق بود یا غیر مطلق ۱۲م)

میدانند علیہم الصلوات والتسلیمات ودیگر از ادراک اخبار شرکت نمی دہند این معنی منافی وراثت ہست ونفی بسیاری از علوم ومعارف صحیحہ را

کہ بدین متین تعلق وارد آری احکام شرعیہ مربوط بادلّہ اربعہ ہست کہ الہام را دران گنجایش نیست اما امور دینیہ کہ ماوراء احکام شرعیہ ہست

بسیار ست کہ اصل خاص در انجا الہام است توان گفت کہ اصل ثالث الہام است بعد کتاب وسنت این اصل تا انقراض عالم برپا است پس دیگر ازا

با این بزرگواران چہ نسبت بود **سوال** چون دین بکتاب وسنت کامل گشت بعد از کمال با الہام چہ احتیاج بود وچہ نقصان ماندہ کہ با الہام کامل گردد

بسوی الہام فرود نبوت کند ونیز بعضی رسد کہ مجتہد را از عمل باجتہاد خود منع نماید کذا فی شرح المنار بحر العلوم وتفصیل این مقدمات نیز از شرح مذکور باید طلبید ۱۲م

جواب الہام مُظہرِ کمالاتِ خفیۂ دین است نہ مُثبِتِ کمالاتِ زائدہ در دین چنانچہ اجتہاد مُظہرِ احکام است الہام مُظہرِ دقائق و اسرارِ آن است
که فہم اکثر مردم ازان کوتاه است هر چند در اجتہاد و الہام فرق واضح است که آن مستند برای است و این مستند بحقایقِ رای حَق سُبحانه پس در الہام
(اجتہاد ۱۲م)
یک قسم اصالت پیدا شد که در اجتہاد نیست الہام شبیہ اعلامِ نبی است که ماخذ سنت است چنانچہ بالا گذشت اگرچه الہام ظنی است و آن اعلام قطعی ربّنا
آتنا من لدنک رحمةً وهیّئ لنا من امرنا رشدًا انتهی ملخصه و مولوی دہلوی در بابِ اوّلِ صراط المستقیم می نگارد اعلی و ارفع ازین مقام مقامِ نیابت عن الله
است در ضربِ تحدیداتِ شرعیه و در اقامتِ اشباح و مظانِ حِکَم مقامِ حقائقِ آن و در تعیینِ ارکان و آدابِ شروط و مُفسدات تربیتِ نوعِ انسانی
عموماً و این مقام بالذات مقامِ اصحابِ شرائع است از انبیا و مرسلین و بتبعیتِ ایشان ظلّی ازان مقام نصیبهٔ بعضی عظام از اتباعِ انبیاء کرام مشرّف
که ایشان را در عرفِ قوم مُفہمین می نامند و این مقام را در اصطلاحِ حضرت پیشوای اربابِ تعلیم و مقتدای اصحابِ تفہیم اعنی الشیخ ولی الله قدس سرّه بمقام
قربِ الفرائض تعبیر میفرمایند و در خاتمهٔ صراط المستقیم می طرازد اما طریقِ استفادۀ کمالاتِ راهِ ولایت پس اوّل باید دانست که در هر طریقه از طریقِ اولیاء الله
مجاہدات و ریاضات و اذکار و اشغال و مراقبات معین کرده اند و نیز در وی میگوید که تعیینِ اشغال و اذکار و مجاہدات و مراقبات فی الحقیقت ظلِّ
تشریع است و کسیکه در مقامِ قربِ الفرائض قایم میشود اگر آن عزیز از قسمِ انبیا می باشد لابد که صاحبِ شریعتِ مجدّده میشود و الّا تعیینِ اوضاعِ طرقِ
موصله الی الله از جذرِ طبیعتِ او فوارهٔ صفت می جوشد و دران تعلیم و تعلّم را گنجایش نیست انتهی و نیز باید دانست که علومِ دینیه اقسام دارند
شیخ الهند در کتابُ العلمِ شرحِ مشکوة بقلمی آرد که مراد علمِ دین است که متعلق است بکتاب و سنّت و آن دو قسم است مبادی و مقاصد مبادی
علومی که موقوف است معرفتِ کتاب و سنّت بران مثلِ لغت و نحو و صرف و جز آن از علومِ عربیه و مقاصد آنچه متعلق است باعمال و اخلاق و عقائد
(مثل بدیع و معانی و بلاغت و اشتقاق ۱۲م)
و این همه علمِ معاملت است و علمِ مکاشفه نوری است که بعد از سلوکِ طریقِ حق و صدقِ معاملت در دل افتد که بدان معرفتِ حقایقِ اشیا چنانکه
هست منکشف گردد و معرفتِ ذات و صفات و افعالِ حق سبحانه و تعالی روی نماید و این را علمِ حقیقت و علمِ وراثت خوانند بحکمِ حدیثِ مَن
عَمِلَ بما عَلِمَ وَرَّثَهُ اللهُ عِلْمَ ما لَمْ یَعْلَمْ هر که عمل کند بآنچه دانسته و خوانده است از علمِ ظاهر روزی گرداند و به بخشد او را خدای تعالی آنچه ندانسته و نخوانده
و کریمهٔ واتّقوا الله ویُعلّمکم الله نیز اشارت باین معنی است و علمِ ظاهر و باطن که گویند این معنی دارد و نسبتِ هر دو بیکدیگر نسبتِ تن و جان و پوست
و مغز است و آیات و احادیث که در شانِ علم و فضیلتِ آن وارد شده شامل این همه اقسام است بر تفاوتِ مراتب و درجاتِ آن انتهی
و مولوی دہلوی در فصلِ اوّلِ مقدمهٔ ایضاح الحق میگوید مراد از امرِ دین چیزی است که احکامِ شارع بآن متعلق می تواند شد بحکم اذا امرتکم بشیءٍ من
امرِ دینکم فخذوا به و امرِ دین بمعنی مذکور باستقرا منحصر است در عقائدِ حقّه و اخلاقِ جمیله و مقامات و حالات و وارداتِ قلبیه و اقوالِ لسانیه و افعالِ
(تصوف ۱۲م) (فقه ۱۲م)
جسمانیه خواه از جنسِ عبادات باشد خواه از جنسِ عادات خواه از جنسِ معاملات انتهی ازین جا هویدا است که احکامِ شرعیه مربوط بادلّهٔ اربعه است
که الهام در انجا گنجایش ندارد اما امورِ دینیه ماورای احکامِ شرعیه بسیار است که اصلِ خاص در انجا الهام است مقامات و حالات و وارداتِ و
اخبارِ غیبیه که اولیاء عظام و ورثهٔ انبیاء کرام علیهم التحیة والسلام بآن ممتاز اند مربوط بالهام است و امورِ دینیه عقائدِ حقّه اند یا اعمالِ لسانیه او
(که مقاصد اند ۱۲م)

کلام گویند و ثانی اعمال بدنیہ ست یا اعمال قلبیہ اول را کہ اقوال لسانیہ و افعال جسمانیہ است فقہ خوانند و ثانی اگر تخلی عن الرذایل و تحلّی بالفضائل بود آنرا اخلاق جمیلہ نامند و اگر تنویر قلب بانوار مقامات عالیہ و واردات غیبیہ و حالات قدسیہ بود آنرا تصوف گویند **مقدمۂ سوم** اجتہاد و استنباط احکام از کتاب و سنت مقلد را نمیرسد مستند وی قول مجتہد وی است نہ ظن مقلد و نہ ظن مجتہد کذا فی کتب الاصول قال بحر العلوم فی شرح المسلّم تحصیل العلم بوجوب العمل بتوسط الظن من خواص المجتہد اجماعًا لاحظ للمقلد فیہ و اما المقلد فمستندہ قول مجتہدہ فیما یفتی بہ المجتہد لیعمل لاظنہ ای ظن المقلد مستندًا و لاظنہ ای ظن المجتہد فحصل الطرد لانہ یخرج معرفۃ المقلد اذ لیس لہ علم بوجوب العمل بہ انتہی و امام ربانی در مکتوب دویست و ہشتاد و ششم جلد اول میفرماید مقلد را نمیرسد کہ خلاف رای مجتہد از کتاب و سنت اخذ احکام کند و بران عامل باشد انتہی و مولوی دہلوی در فصل اول مقدمۂ ایضاح الحق در مسئلۂ استنباط احکام میگوید شرط ثانی آنکہ قایس از مجتہدین باشد نہ از مقلدین انتہی ازین اسناد ہویدا است کہ اخذ احکام از مرتبۂ اجتہاد خیزد و مقلد بجز تقلید مجتہد چارہ ندارد و علامۂ میبدی در فاتحۂ اولی فواتح می نگارد کہ بعضی از فسادِ تقلید از سر برون انداختہ فطرۃ اصلی سرنگون ساختہ اند نفی اولیا و در ولیشان بسیار کنند و ہر چہ بگوش ایشان رسد انکار کنند و بظاہر نبوت و توابع آن قانع نباشند و از خود سخنی چند بیہودہ تراشند نہ طبع شان گذارد کہ بسر حد تقلید روند و نہ توفیق شان باشد کہ بوی تحقیق شوند مذبذبین بین ذلک لا الی ہٰؤلاء و لا الی ہٰؤلاء از بہر فساد و جنگ جمعی مردم گرد ند بکوی گمرہی خود را گم کردہ در مدرسہ ہر علم کہ آموختہ اند فی القبر یضرہم و لا ینفعہم و نیز در وی می طرازد و امام غزالی در رسالۂ المنقذ من الضلال تکفیر ابو نصر فارابی و ابو علی بن سینا کہ از اکابر حکماء مشائین اند فرمودہ بواسطۂ نفی علم حق تعالی بجزئیات و نفی حشر اجساد و ایجاب قدم عالم انتہی در ترک تقلید چون حال اکابر عقلا و حکماء اسلام این بود پس حال دیگران چہ خواہد بود در فرق محمدی علیہ الصلوٰۃ والسلام ہفتاد و دو فرقۂ مبتدعہ ہمین ترک تقلید مجتہدان اہل سنت در وادی ضلالت حیران و پریشان اند مع ہذا اگر مقلدان بقیاس غیر معتبر خود ہا از کتاب و سنت اخذ احکام نمایند ہزار ہا مذاہب باطلہ پیدا خواہند شد **مقدمۂ چہارم** ترجیح مذہب بعض فقہا بر بعض دیگر مقلد را نمی رسد غایت کار او بیان اختلاف و اختیار فقہاست مجدد و مجتہد و حافظ احادیث نبوی شیخ جلال الدین سیوطی در جزیل المواہب فی اختلاف المذاہب میفرماید و من العجب ایضًا من یاخذ فی تفضیل بعض المذاہب علی بعض تفضیلاً یؤدی الی تنقیص المفضل علیہ و سقوطہ و ربما ادی الی الخصام بین السفہاء و صارت عصبیۃ و حمیۃ الجاہلیۃ و العلماء منزہون عن ذلک و قد وقع الاختلاف فی الفروع بین الصحابۃ و ہم خیر الامۃ فما خاصم احد منہم احدًا و لا عادی احد احدًا و لا نسب احد احدًا الی الخطاء و القصور انتہی و صاحب شفاء العلیل ترجمۂ قول الجمیل می نگارد منہا ان لا یتکلم فی ترجیح مذہب الفقہاء بعضہا علی بعض بل یضعہا کلہا علی القبول بجملۃ چونکہ جمہور اہل سنت کی نزدیک مذاہب اربعہ مین حق دائر ہی ہذا سب کو مجملًا حق جاننی کو فرمایا اور ترجیح مذہب کی گفتگو سی اسواسطے منع کیا کہ ایک مذہب کو ترجیح دینا اکثر اوقات میں مذاہب باقیہ کی تنقیص اور تذلیل کا باعث ہو جاتا ہی چنانچہ اسی سبب سی بعضی حنفی شافعی کی مذہب کو برا کہنی لگتی ہین اور بعضی شافعی متعصب مذہب حنفی پر طعن کرتی ہین اسی ہیہ سی افضل الخلق علیہ الصلوٰۃ والسلام نی فرمایا کہ یونس علیہ السلام سی مجہی افضل نکہو واللہ اعلم و ہمچنین ترجیح بعض

طرقِ صوفیہ بر بعض دیگر مقلد را نمی رسد صاحب شفاء العلیل مسطر ازد و منہا ان لا یتکلم فی ترجیح طرق الصوفیۃ بعضہا علی بعض و لا ینکر علی المتلونین

منہم ازانجملہ یہہ بہی کہ گفتگو نکری صوفیونکی طریقی مین بعض کو بعض پر ترجیح دیکر اور جو اون مین مغلوب الحال ہین اون پر انکار نکری **مقدمہ**

پنجم اختلافِ اہلِ سنت و جماعت چہ در مسائلِ ظاہر شریعت و چہ در مسائلِ باطنِ شریعت مانند اختلافِ اہلِ اسلام و اہلِ کتاب یا اختلافِ سُنی

و رافضی یا سُنی و خارجی نیست تا تضلیل و تکفیر جانبی از جانبِ دیگر باشد بلکہ حق درین اختلاف دایر بود و مجتہد و مقلد جزم باحد الطرفین نمی تواند ساخت

اگر نظر بدلیل یک طرف راجح شود طرفِ دیگر را ضال و گمرہ نباید پنداشت صاحبِ نور الانوار می نگارد و ہذا الاختلاف فی الاحکام الفقہیۃ دون

العقائد الدینیۃ فان المخطی فیہا کافر کالیہود و النصاری او مضل کالروافض و الخوارج و المعتزلۃ و نحوہم و لا یشکل بان الاشعریۃ و الماتریدیۃ اختلفوا

فی بعض المسائل و لا یقول احد منہما بتضلیل الاخر لان ذلک لیس فی امہات المسائل التی علیہا مدار الدین و ایضا لم ینقل احد منہما بالتعصب و العداوۃ

و ہکذا ذکر فی بعض الکتب ان ہذا الاختلاف انما ہو فی المسائل الاجتہادیۃ دون تاویل الکتاب و السنۃ فان الحق فیہا واحد بالاجماع و المخطی فیہما

انتہی و شیخ الہند در نوع ششم باب ششم مدارج می طرازد جزم کردن بیک جانب و ترجیح آن و تعصب نمودن دران مناسب طریقۂ اختلاف نیست

و نیز در وی می گوید در امر مختلف فیہ عیب یکدیگر نباید کرد و ہر یکی را بحال خود باید گذاشت فر بکم اعلم بمن ہو اہدی سبیلا انتہی و سند العلماء در مکتوب

موسومہ مولوی نور اللہ میفرماید ما مردم را کہ بعد ازین اختلاف پیدا شدہ ایم جزم باحد الطرفین نمی تواند شد پس سبیلِ ما مردم این است کہ چنانچہ در مذاہب

اربعہ حق را دائر می انگاریم و میگوئیم کہ مثلاً مذہب حنفیہ صواب یحتمل الخطا است و مذہب شافعی و مالکی و غیر ایشان خطاء یحتمل الصواب است ہمچنین در

دو مذہب توحیدِ وجودی و توحیدِ شہودی اگر نظر بدلیل یک طرف راجح شود آن طرفِ دیگر را ہم ضلال و گمراہی نباید انگاشت و نیز در وی می نگارد

حاصل الکلام آنکہ اختلافی کہ درمیانِ امت بسبب تفاریق توحیدِ وجودی و توحیدِ شہودی واقع شدہ مانند اختلافِ سُنی و رافضی یا سُنی و خارجی نیست

کہ تضلیل و تکفیر احد الجہتین از جانبین باشد بلکہ مانند اختلافِ مذاہبِ اربعہ است انتہی بالجملہ اختلافِ محدثان و فقیہان و صوفیان ہمہ اختلافِ اہلِ سنت و

جماعت است کہ موجبِ رحمت بود و اختلافِ اہلِ سنت و فرقِ مبتدعہ نیست تا تضلیل و تکفیر جانبی از جانبِ دیگر رود و شیخ ابو النجیب ضیاء الدین عبد القاہر

سہروردی در آداب المریدین میفرماید و اختاروا ای الصوفیۃ من المذاہب مذہب فقہاء اہلِ الحدیث و لا ینکرون الاختلاف بین العلماء فی الفروع

لقولہ علیہ الصلوۃ و السلام اختلاف العلماء رحمۃ و سئل بعضہم عن العلماء الذین اختلافہم رحمۃ فقال ہم المعتصمون بکتاب اللہ تعالی المجاہدون فی

متابعۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم المقتدون بالصحابۃ رضوان اللہ تعالی علیہم و ہم ثلثۃ اصناف اصحاب الحدیث و الفقہاء و علماء الصوفیۃ انتہی

تفصیل این اختلاف از آداب المریدین و شروح وی کہ از شیخ شرف الدین یحیی منیری و سید محمد گیسو دراز است باید طلبید شیخ جلال الدین سیوطی در

جزیل المواہب میفرماید اعلم ان اختلاف المذاہب فی ہذا الملۃ نعمۃ کبیرۃ و فضیلۃ عظیمۃ و لہ سر لطیف ادرکہ العالمون و عمی عنہ الجاہلون حتی

سمعت بعض الجہال یقول النبی صلی اللہ علیہ و سلم جاء بشرع واحد فمن این مذاہب اربعۃ انتہی **مقدمہ ششم** مجتہدات زمانِ وحی درمیان صواب

و خطا متردد نیست بلکہ مفید یقین است کہ مفید عمل و اعتقاد است و احکامی کہ پس از آوانِ وحی باجتہادِ مجتہدان حاصل گشتہ است بحکم المجتہد یخطی و یصیب

ف ۱ التعصب ... عدم قبول الحق عند ظہور الدلیل بناء علی میل الی جانب ۱۲ تعریفات

ف ۲ شیخ ابو النجیب سہروردی عم شیخ شہاب الدین سہروردی و شیخِ شیخ سعدی مصلح الدین شیرازی است ۱۲ ....

ف ۳ مولانا سید علوی شافعی ترمی در فصل چہارم مصباح الانام می نگارد بلغنا ان النجدی یقول ... [illegible]

درمیانِ صواب و خطا متردد است ناچار موجبِ ظن باشد که مفیدِ عمل است نه موجبِ اعتقاد و قال بحر العلوم فی شرحِ المُسَلَّم اعلم اَنّ اصولَ الشریعۃ ثلثۃ
الکتابُ والسُّنّۃُ والاجماعُ والاَصلُ الرابعُ القیاسُ بالمعنی المُستنبَطِ من ہٰذہِ الاصولِ ثم القیاسُ مظنونُ الافادۃِ ولایحصل بہ الیقین عند الجمہور فلایثبت
بہ العقائدُ وایضًا لایعتبر عند معارضۃِ واحدٍ من الثلثۃِ ایّاہ باتّفاقِ الائمّۃِ الاربعۃ ولایحتاج الیہ عند وجودِ واحدٍ من الثلثۃِ فحجیّتہٗ ضروریّۃٌ عند فقدانِ الاُولیٰ
الثلثۃِ للعمل فی النازلۃِ وان کان ہو ایضًا منصوبۃٌ مِن قِبَلِ الشارعِ ولہٰذا اَسقَطَہ الشیخ الاکبر خاتم فصّ الولایۃ المحمدیۃ الشیخ ابن العربی قدس اللّٰہ تعالیٰ
سرّہٗ وافاقنا ما افادہ وقال اصولُ الشرعِ الکتابُ والسنّۃُ والاجماعُ وقال القیاسُ انّما اعتُبِرَ اذا لم یُوجَدِ الحکم فیہا ولایفیدُ الیقین انتہی امّا نصیبِ مجتہد
مخطی اجرِ واحد است و تقلیدِ او اگرچہ خطا کند موجبِ نجات است لقولہ علیہ السلام اِنْ اَخطأْتَ فلکَ حسنۃٌ و فی حدیثٍ آخر جَعَلَ للمصیبِ اجرین و
للمُخطی واحدًا کذا فی التوضیح و غیرہٖ من کتبِ الاصولِ امام ربّانی در مکتوب بیست و دوم جلد ثالث میفرماید بر مجتہد چہ جای اعتراض است کہ خطاءِ
او را نیز یک درجہ ثواب است و تقلیدِ او اگرچہ خطا کند موجبِ نجات است **مقدمۂ ہفتم** مقلّد بجز تقلیدِ مجتہد چارہ ندارد و وی وجہی او را
بر خلافِ اجتہادِ صاحبِ مذہبِ خود عمل کردن نمیرسد ملخصِ کلامِ شیخ الہند صاحبِ شرحِ سفر السعادہ آنکہ بالجملہ مذاہبِ حق و طرقِ وصول
بمنزلِ مقصود و ابوابِ آمد خانۂ دین چہار است و ہرکہ راہی ازین راہہا و دری ازین درہا اختیار نمودہ براہِ دیگر رفتن و دری دیگر گرفتن
عبث و یاوہ باشد و کارخانۂ عمل را از ضبط و ربط بیرون افگندن و از راہِ مصلحت بیرون افتادن است و اگر قصدِ سلوکِ ورع و احتیاط دارد
ہم از مذہبِ احدِ مختار روایتی کہ دلیلش احسن و اقوی و فائدہ اش اعم و اتم و احتیاط دران اکثر و اوفر بود اختیار کند و براہ رخصت و مساہلہ
و حیلہ اندوزی نرود و این طریقۂ متاخران است و شک نیست کہ این طریقہ محکم تر و مضبوط تر است و گویند کہ طریقۂ پیشینیان بر خلافِ این بود
ای متقدمان صحابہ و اہل تابعین ۱۲
ایشان تعیینِ مذہب و اتباعِ مجتہدِ واحد را از واجبات نمی داشتند مجتہدان را عمل باجتہادِ خود بود و سبیلِ عوام رجوع بایشان بی آنکہ التزام
متابعتِ احدی کنند و انکار بر دیگری نمایند و جماعۂ دیگر از علما بر آن اند کہ انتقالِ مذہب بشہوتِ نفس و اتباعِ ہوا و تتبعِ رخص نبود مگر آنکہ
ای متاخرین علما ۱۲
اعتقادِ حقانیت بجانبِ مجتہدِ دیگر راجح آید و او را افضل داند یا احتیاط و ورع در مذہبِ دیگر بیشتر یابد یا بواقعۂ صعب و حرجِ عظیم مبتلا گردد و
بجز رجوع بمذہبِ دیگر مخلصی نیابد بحکمِ ضرورت درینصورت جائز بود و حجتِ این طائفہ این است کہ ہمہ متمسک بکتاب و سنت اند و مقتدایانِ دین اند
ای جماعۂ دیگر متاخرین ۱۲
دیگر تعیین و تخصیص چہ وجہ باشد و نصِ فَاسْئَلُوْا اَہْلَ الذِّکْرِ اِنْ کُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ و اشارتِ حدیثِ اصحابی کالنجوم بایّہم اقتدیتم اہتدیتم نیز ہم برین است
ای وجوبِ تعیین ۱۲
یعنی چیزی کہ شما ندانید از اہلِ علم بپرسید و از ایشان بیاموزید و فرمود کہ اصحابِ من مثلِ ستارگان اند و ہم راہ نمایان اند و علماءِ دیگر را در حکمِ ایشان
دانند و این مذہب بظاہر بانصاف نزدیک تر نماید و بفہم زود تر درآید و لیکن قرار دادِ علما و مصلحت دیدِ ایشان در آخر زمان تعیین و تخصیصِ مذہب
ای مذہبِ جماعۂ دیگر متاخرین ۱۲
است و ضبط و ربطِ کارِ دین و دنیا ہم درینصورت بود از اول مخیر است ہرکدام را کہ اختیار نماید صورت دارد و لیکن بعد از اختیارِ یکی بجانبِ دیگری
وجہیا ۱۲
رفتن بی توہمِ سوءِ ظن و تفرق و تشعب در اعمال و احوال نخواہد بود قرار دادِ متاخرین علما برین است و ہو المختار و فیہ الخیر انتہی و آنچہ امام حجۃ الاسلام در
احیا بہم رکن دوم کیمیا میفرماید کہ شافعی را روا نبود کہ بر حنفی اعتراض کند چون نکاح بی ولی کند و شفعۂ جوار بگیرد و امثالِ این امّا اگر شافعی مذہبِ نکاح

فی زمانہم الاجتہادیۃ کان مبنیًا علی اَنّ طریقَ الصواب بیّنٌ فی زعم الطاعن ۱۲ منہ

۲ و این عدمِ وجوبِ تعیین پیش از تدوین و تشہیرِ مذاہب سنت بود کما بیّن فی تحفۂ مولوی صفوی و بعضی از تلامذۂ وی نیز این مقدمہ را در رسالۂ رد علماء کلکتہ بتقریر آوردہ اند ۱۲

بی ولی کند یا نبیذ خرما خورد او را منع کردن روا بود که مخالفتِ صاحبِ مذهب خود کردن نزد هیچ کس روا نبود و اتفاقِ محصلان است که هر که بخلاف اجتهادِ خود یا بخلاف اجتهادِ صاحبِ مذهبِ خود کاری کند او عاصی است پس این بحقیقت حرام است و هر که در قبله اجتهاد و تجزی کند و پشت بآن جانب کند (ای مجتهد) و نماز گزارد عاصی بود اگرچه دیگری پندارد که او مصیب است (ای مقلد الآخر) و آنکه میگوید روا باشد که هر کسی مذهب هر که خواهد فرا گیرد سخن بیهوده است اعتماد را نشاید بلکه هر کسی مکلف است بآنکه بظن خود کار کند و چون ظن او این باشد که مثلاً شافعی فاضل تر است او را در مخالفتِ وی هیچ عذر نباشد جز مجردِ شهوت انتهی مبنی بر وجوبِ تعیینِ مذهب است که طائفهٔ متأخرین بر آن رفته اند کما مر آنفاً و آنچه سند العلماء در جواب سوال سادس سید وشاه بخارا می نگارد که اگر حنفی المذهب بر مذهبِ شافعی عمل نماید در بعضی احکام یکی از سه وجه جائز است اول آنکه دلایل کتاب و سنت در نظر او در ان مسئله مذهبِ شافعی را ترجیح دهد دوم آنکه در ضیقی مبتلا شود که گذاره بدون مذهبِ شافعی نماند مثل احکامِ میاه درین دیار یا احکامِ مفقود سیوم آنکه شخصی باشد صاحبِ تقوی و او را عمل باحتیاط منظور افتد و احتیاط در مذهبِ شافعی یابد مثل صدقه دادن زائد از قدر دو آثار یا گوشت طاؤس نخوردن و علی هذا القیاس لیکن درین سه وجه شرط دیگر هم هست و آن آن است که تلفیق واقع نشود یعنی بسبب ترکیبِ مذهب صورتی متحقق نشود که بهر دو مذهب روا نباشد مانند آنکه فصد را ناقض وضو بداند باز بهمان وضو نماز عقب امام بی قرأتِ فاتحه بگزارد که در هیچ مذهب روا نشد وضو بر مذهب حنفی باطل گشت و نماز بر مذهب شافعی اگر سوای این وجوهِ ثلثه ترکِ اقتداء حنفی نموده اقتدا بشافعی کرد یا بالعکس مکروه قریب حرام است زیرا که لعب است درین انتهی مبنی بر عدم وجوبِ تعیینِ مذهب است که جماعهٔ دیگر از متأخرین بر آن رفته اند کما مر آنفا اکنون باید دانست که انتقال از مذهبی بمذهبی مشروط است بشرطی چند چنانچه ملخص کلام مولوی مدراسی که در فتوای خود می نگارد آنکه این انتقال مشروط است بشرطی چند اول آنکه بعیب و طعن در مذهبِ اول مقرون نباشد دوم آنکه محمول بر تلاعب و عبث نبود و این هر دو شرط اجماعی است شرطِ سیوم آنکه از هر مذهب تتبعِ رخص نموده بآن متمذهب نگردد (ای تمذهبی بمذهبی ۱۲) و ذکره کثیر من العلماء و بعضی گفته اند که این تتبع مذکور و تمذهب آن موجبِ اثم و فسق است و سلطان العلماء عز الدین ابن عبد السلام فرموده که عامل را جائز بود که برخصِ مذاهب عمل نماید و انکارِ آن جهل باشد و محققِ کمال الدین ابن الهمام گفته که نمیدانم چه چیز منع می کند این را از عقل و نقل با آنکه این تتبع مذکور منوط بقولِ مجتهد متبوع است و جناب سرور عالم صلی الله علیه و سلم دوست میداشت تخفیف را بر امتِ خود و مردم از عصر صحابهٔ کرام رضی الله عنهم بهر زمان سوال میکردند آنچه میخواستند بی تعیینِ مخبری شرطِ چهارم آنکه در اختیارِ مسئلهٔ مذهبِ دیگر در میان دو قول تلفیق نکند که از ان مذهبِ ثالث ناشی شود که صاحبان آن دو مذهب بآن قائل نیستند اگرچه در توجیهِ تلفیق و جواز و عدم جوازش قیل و قال بسیار است لیکن آنچه محققین تحریر نموده اند آنست که تلفیقِ غیر جائز آن باشد که در قضیهٔ واحده واقع شود مثلاً شخصی بعد وضو مسِ امرأة کند تقلیداً للامام ابی حنیفة و فصد کند تقلیداً للامام الشافعی رضی الله عنهما پس بآن وضو نماز گزارد هر آینه نمازش باتفاقِ امامین باطل خواهد بود بخلاف آنکه تلفیق در قضیتین باشد چنانکه در وضو بتقلیدِ امامِ مطلبی رضی الله عنه مسح بعض راس نماید و بتقلیدِ امام ابی حنیفه رضی الله عنه بجانب جهتِ کعبه نماز گزارد درینصورت نمازِ او درست باشد زیرا که امامین به بطلان طهارتش اتفاق نکرده اند و بعض علما تلفیق کذائی را نیز منع کرده اند لیکن نزدِ جمهورِ محققین منع مذکور وقعی ندارد و زبدة المتأخرین و مفتی حنفیه در بلد امین شیخ عبد العظیم

١ مولوی خرم علی بلہوری در شفاء العلیل ترجمہ قول الجمیل میں لکھتے ہیں ... حدیث صحیح ... اور جس عالم محقق ماہر فن الحدیث ... حدیث پر ... صحیح اور معرفت ناسخ و منسوخ ... مصنف قدس سرہ اور سائر علماء

٢ متعصبین مقلدین ... تصانیف ... اوس کلام ... کتاب حدیث ... ۱۲

تکی حنفی در رسالهٔ خود القول السدید تلفیق اوّل را نیز جایز داشته و وجوه جوازش روایةً و درایةً مشرحاً بیان نموده و این بیان مختصر گنجایش ایراد آن ندارد و من اراد التفصیل فلیطالع تلک الرسالة انتهی ملخص کلامه و نیز باید دانست که شیخ الهند در شرح سفر السعاده میفرماید آنچه در صحاح اخبار آمده بالرأس والعین عمل بدان موجب سعادت دنیا و آخرت است امّا درین روزگار پیشین این کار صورت نه بندد و چه مجتهدان دین احادیث و آثار را تتبّع نموده و ناسخ را از منسوخ و صحیح را از سقیم جدا ساخته و تحقیق و تاویل آن فرموده و تطبیق و توفیق میان آنها داده مذهبی قرار داده اند عوام مسلمانان را بلکه علماء ایشان را درین روزگار این قوّت و طاقت کجاست که این کار از دست ایشان آید ایشان را جز متابعت مجتهدان کردن و در پی ایشان رفتن سبیلی نبود و چاره نه و العهدة علیهم این کار متقدّمین محدّثان را میسر بود و تحقیقت بقیاس اجتهاد کار از پیش نرود و باخر دست بآن زدن ضرورت افتد و دلائل حجیّت قیاس و وجوب عمل بدان در شرح خاتمهٔ کتاب معلوم گردد ان شاء الله تعالی و حکم مجتهد بحقیقت حکم کتاب و سنّت است و لیکن چون این حکم درانجا پوشیده است و بصریح نه در سلوک طریق دریافت آن و وصول بمقصود گاهی خطا رود و گاهی صواب ازینجا آمد که المجتهد یخطی و یصیب و بر هر تقدیر موجب اجر و ثواب گردد بجهت بذل مجهود در طلب حق یا بد یا نیابد و نیز شیخ الهند در وی می نگارد حاصل این سخن آن است که اعتماد بر تصحیح و تنقید ائمهٔ مجتهدین و اکابر سلف است و چون ایشان حدیثی را تلقّی بقبول کرده عمل بدان نموده انکار و اعتراض بر ایشان تقلید علماء محدّثین که مشهور اند جایز نباشد و الزام ایشان بحکم این جماعه تحکّم و مکابره است انتهی

مقدمهٔ هشتم بیان معانی قرآن مجید تفسیر است یا بتاویل سند العلماء در تفسیر سورة القیمة میفرماید تفسیر کلام الله عبارت ازان است که سه چیز دران مرعی باشد اوّل[1] حمل هر کلمه از کلمات آن بر معنی حقیقی بود یا بر مجاز متعارف خود دوم[2] ملاحظهٔ سیاق و سباق آن کلمه و نظم کلام از اوّل تا آخر تا بی نسق و مختل نشود سیوم[3] آنکه فهم شاهدان نزول وحی که حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و صحابهٔ کرام رضی الله عنهم اند مخالف آن واقع نشده باشد و هرگاه یکی ازین امور سه گانه فوت شود و دو دیگر باقی مانند آنرا تاویل نامند پس اگر اوّل فوت شود و دوم و سیوم بر قرار مانند تاویل قریب است و اگر دوم فوت شود و اوّل و سیوم برقرار مانند آنرا تاویل بعید گویند و هرگاه مجموع امور سه گانه فوت شوند آنرا التحریف[1] و مسخ[2] گویند معاذ الله من ذلک انتهی و قال صاحب العوارف یجوز ان یکون کلامهم فی ذلک ای فی الروح بمثابة التاویل لکلام الله تعالی و الآیات المنزلة حیث حرم تفسیره و جوّز تاویله اذ لا یسع القول فی التفسیر الا نقلا و اما التاویل فیمتد العقول الیه بالباع الطویل و هو ذکر ما تحتمل الآیة من المعنی من غیر القطع بذلک و اذا کان الامر کذلک فللقول فیه ای فی الروح وجه و محمل انتهی و شیخ الهند در رسالهٔ آیت النور میفرماید تکلّم در بیان معانی قرآن بر دو وجه است تفسیر و تاویل تفسیر آنکه جزم کنند که معنی این است و مراد الله همین است این جز بنقل و سماع از شارع بروایت صحیح روا نبود و تاویل آنکه محتملات آیت را بیان کنند و گویند که تواند که مراد این باشد بی جزم بآنکه مراد همین است و این بدو شرط جایز است یکی موافقت قانون شرع و دیگر مطابقت قانون عربیه و بناءً علی هذه القاعدة این کریمه را یعنی آیت النور را تفسیرات و تاویلات کرده اند که این مذکور قسطی ازان است و نیز در وی می نگارد که مزلّة اقدام و محل زیغ و زلل درین مقام آنست که درین اشارات و کنایات که واقع شده است صور و ظواهر آنرا اثبات نکنند و نظر اعتقاد مقصور

[1] گردانیدن سخن از موضع خود ۱۲ منتخب

[2] مسخ گردانیدن صورت بصورتی بدتر از صورت نخستین ۱۲ منتخب

بیان اعتبار

بر وجود معانی و بواطن وارند چنانکه گویند با موسی فعلینی نبود بخلع آن خطابی واقع نشده مراد و مقصود از خطاب فاخلع نعلیک طرح و اسقاط کونین است
از نظر ارادت و همت و وادی مقدس عبارت است از حضرت کبریا حق و مشهد حضور بلکه اینجا موسائی و عصائی و فرعونی هم نیست موسی کنایت از
قلب است و عصا از برهان حقیقت و مراد بفرعون نفس و این روش فرقهٔ باطنیه و ملاحده است که ابطال ظواهر کنند و بیک چشم نظر بآن عالم دارند و
از دیدن عالم دیگر کور باشند چنانچه حشویه (ای ظاهریة ۱۲م) که در مقابل آن ابطال اسرار و انکار حق نمایند این هر دو فرقه از درجهٔ کمال که مقام جامعیت است نازل اند
و طریق حق آن است که هر دو جانب منظور بود و هر دو خانه معمور ماند و صورت و معنی هر دو ثابت بود و حکمت و شریعت هر دو متطابق گردد چنانکه گویند
با موسی امر بخلع نعلین واقع شده و وی در در آمدن وادی مقدس که نام بقعهٔ مخصوص است از زمین امتثال این امر کرده و با وجود آن اشارت
بطرح و اسقاط کونین فهمیده و این روش را اعتبار گویند که عبرت عبور از ظاهر بباطن و از صورت بمعنی است و خطاب فاعتبروا یا اولی الابصار
اثبات آن میکند شیخ ذکره الله بالخیر (ای شیخ عبد الوهاب متقی ۱۲م) میفرمود و لا یقدم الباطن علی الظاهر و لا یکتفی بالظاهر عن الباطن فرمود مقدم ندارد علم باطن و رعایت
آن را بر ظاهر تا رفته رفته در ورطهٔ الحاد نیفتد و بمذهب باطنیه نکشد و نیز ببندگی نکند و قانع نگردد بظاهر از باطن تا از تعطش طلب و وصول
بمرتبهٔ کمال محروم ماند انتهی کلام الشیخ انتهی و نیز آورده می طرازد یکی در حضرت جنید بغدادی قدس سره حقیقتی گفت که ناظر را اسقاط عمل بود فرمود
نزد ما زنا کردن و دزدی کردن آسان تر ازین اقوال است و گفته اند کامل کسی است که نپوشد نور معرفت او نور ورع را و نه که سقوط عمل ازین
باطنیه بجهت استغراق و استهلاک باشد در حقایق و معانی و غلبهٔ حال و سطوت حقیقت و سکر محبت چنانکه از مجذوبان و مستانان آید که ربوده
شده اند و بغلبهٔ حال عنان اختیار از دست داده و ایشان نیز با وجود حال صحیح ناقص و نازل اند از مرتبهٔ عقلا کما قال شیخنا و سیدنا و مولانا غوث
الثقلین الشیخ محی الدین عبد القادر الجیلانی رضی الله عنه ان لله عباداً مجانین و عقلاء و العقلاء افضل بلکه قصد این ملاحده ابطال حق و اسقاط
عمل و انکار دین است باز درین زمانه فرقهٔ پیدا شده اند در لباس درویشان که نه صورت دارند و نه معنی و نه حقیقت و مجاز و ساده لوحان
که یقین در دین ندارند با ایشان میگروند و فریب میخورند مصیبتی در دین بالاتر ازین نیست فانا لله و انا الیه راجعون انتهی و مولانا دهلوی در
الطاف القدس میگوید آگاه باش آنحضرت صلی الله علیه و سلم صناعت اعتبار نزدیک تدبر قرآن نگاه داشته اند و بر حسب آن دریائی را
(و این اعتبار قسمی از تاویل است ۱۲م)
سر داده و این علم وظیفهٔ این کتاب نیست بالجمله اعتبار فنی است شگرف و اسع الارجا (ای الاطراف ۱۲م) تفسیر عرائس و حقائق سلمی و بسیاری از کلام شیخ اکبر
و شیخ الشیوخ سهروردی ازین مقوله است انتهی و ملخص کلام امام حجة الاسلام که در اصل خامس جواهر القرآن میفرماید آنکه انما العباد
المتجردون لطریق الله سبحانه محجوبون بنوعین احدهما الوسواس الصارف (گرداننده ۱۲م) للقلب الی التفکر فی النیة و ثانیهما التقلید لظواهر معنی القرآن و الجمود علیه
و ذلک حجاب عظیم عن الفهم و لست اعنی به التقلید الباطل کتقلید المبتدع بل التقلید الحق ایضاً فان الحق الذی کلف الخلق باعتقاده
له درجات و له مبدأ ظاهر و هو کالقشر فی المثال و له غور باطن و هو کاللباب قال رسول الله صلی الله علیه و سلم ان للقرآن ظهراً و بطناً
و حداً و مطلعاً فالجامد علی الظاهر الظان انه لیس وراءه مرقی یلتقی الیه کیف یتصور ان ینکشف له الاسرار انتهی و نیز در اصل عاشر جواهر القرآن

می نگارد وفان لم تفہم معانی کذلک فلیس لک نصیب من القرآن الا فی قشورہٖ کما لیس للبہیمۃ نصیب من البُرّ الا فی قشرہٖ وہو التّبن والقرآن غذاءُ
الخلق کلہم علی اختلاف اصنافہم ولکن اغتذاءہم بہ علی قدر درجاتہم وفی کلّ غذاءٍ مخٌ ونخالۃٌ وتبنٌ وحرصُ الحمار علی التّبن اشدّ منہ علی الخبز
المتخذ من اللُّب وانت شدیدُ الحرص علی ان لا تفارق درجۃ البہیمۃ ولا ترقّی الی رتبۃ الانسانیۃ بل الملکیۃ فدونک والانشراح فی ریاض
القرآن ففیہ متاعٌ لکم ولانعامکم انتہی و صاحب محاض النصیحۃ فقیہ علی مہایمی در حق طاعن شیخ محی الدین ابن عربی میفرماید وما لہ یصوتُ
فی ہذا الباب صوت حمارٍ ویصرخ صراخ الثکلیٰ ویقول انہ یحرّف القرآن وہو یقرّر ظاہرہٗ علی حالہٖ ویستخرج بطریق الاشارۃ اسرارہ التی
تنفد البحار دون نفادہا ولا نعنی بذلک ظاہر التفسیر ابہ ابل ینکر ذلک قولہ تعالیٰ ما فرّطنا فی الکتاب من شیءٍ مع انہ لیس فی ظاہرہ کثیرٌ من
الاشیاء وقولہ عزّ وجلّ قل لو کان البحر مداداً لکلمات ربّی الآیۃ وقولہ علیہ السلام انّ للقرآن ظہراً وبطناً وحدّاً ومطلعاً انتہی وہمچنین احادیث
نبوی را علیہ افضل الصلوات واکمل التحیات ظہر وبطن ست شیخ ابراہیم کردی در شرح تحفۃ المرسلہ میفرماید من المعلوم انّ النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قد اوتی جوامع الکلم وانّہ لا ینطق عن الہوی ان ہو الا وحیٌ یوحیٰ وانہ علم علم الاولین والآخرین فکلامہ صلی اللہ علیہ وسلم مع افادتہ بالمفہوم الاوّل
ما ہو ظاہرٌ لاہل اللسان وعلماء الظاہر یتضمّن حکماً واسراراً یعلمہا المحققون فللحدیث ظہرٌ وبطنٌ کالقرآن کما نبّہ علی ذلک حجۃ الاسلام انتہی علامہ
میبذی در فاتحۂ سادسۂ فواتح میگوید بعضی پندارند کہ اولیا وخواص مکلّف اند بتاویل قرآن وحدیث وعامہ مکلّف اند بتفسیر این دو وحق کلام
آنکہ ہمہ مکلّفیم بظاہر قرآن وحدیث وخواص بتاویل نیز مکلّف اند ودر تاویل طبقات بسیار ست وہر کس از خواص مکلّف ست بتاویلی کہ بقدر
عروج وصفاء اوست انتہی ازین اسناد ہویدا است کہ تفسیر دیگر ست وتاویل دیگر از تاویل نفی تفسیر لازم نمی آید بلکہ مؤوّل باوجود اقرار واثبات
تفسیر اسرار قرآنی واحادیث نبوی را بطریق الاشارہ استخراج واستنباط می نماید قاصران در تفسیر وتاویل فرق نمیکنند ومعانی قرآن وحدیث را
منحصر در ظاہر تفسیر میدانند وصاحب تاویل را منکر ظاہر تفسیر ومحرّف معانی قرآن وحدیث می پندارند ع چو آن کرمی کہ در سنگی نہان است
زمین و آسمان او ہمان است ؎ **مقدمہ نہم** در مفہوم بدعت اختلاف است عند الجمہور بدعت منقسم بدو قسم است یکی بدعت ہدیٰ کہ از ابدعت
حسنہ گویند دوم بدعت ضلالت کہ آنرا بدعت سیئہ خوانند قال الجزری فی النہایۃ البدعۃ بدعتان بدعۃ ہدیً وبدعۃ ضلالۃٍ فما کان فی خلاف
ما امر اللہ بہ ورسولہٗ فہو فی حیّز الذم وما کان واقعاً تحت عموم ما ندب اللہ الیہ وحضّ علیہ او رسولہٗ فہو فی حیّز المدح انتہی وحدیث کلّ بدعۃٍ ضلالۃٌ
عام مخصوص البعض ست وتخصیص عمومات بادلّہ شرعیہ یا عقلیہ در شرع شریف مشہور ودر کتب اصول مفصلاً مذکور ست پس معنی حدیث مذکور کلّ
بدعۃٍ سیئۃٍ ضلالۃٌ بود ومخصّص وی است حدیث من سنّ فی الاسلام سنّۃً حسنۃً فلہٗ اجرُہا واجرُ من عمل بہا من غیر ان ینقص من اجورہم شیءٌ ومن
سنّ فی الاسلام سنّۃً سیّئۃً کان علیہ وزرُہا ووزرُ من عمل بہا من غیر ان ینقص من اوزارہم شیءٌ وحدیث من احدث فی امرنا ہذا ما لیس منہ
فہو ردٌّ وحدیث من ابتدع بدعۃ ضلالۃٍ لا یرضاہا اللہ ورسولہ الحدیث در حدیث اوّل امر مستحدث را حسن ہم فرمودند ودر حدیث ثانی مردود
بودن بدعت بقید ما لیس منہ مقیّد نمودند ودر حدیث سیوم بدعت را مضاف بسوی ضلالت نمودند پس مذموم ومردود ہمین بدعت

۱ مراد قرآن ... یعنی ... می سازد ... وباقی ... کذا فی التفاسیر ... ۲ یعنی آسمان و زمین داخل است ولیکن ... حکم عام است و اراده خاص ...

از قسم عام است و اراده خاص یعنی داده شده است بعض را ... بدان بادعت ... محتاج اند از الات در این باب و تفصیل خاص و عام در کتب اصول باید دید ۱۲

ضلالت باشد نه لغیر بدعت و فی شرح المصابیح قوله صلی الله علیه وسلم کل بدعة ضلالة عام مخصص ای کل بدعة سیئة ضلالة انتهی و فی شرح مسلم للنووی قوله صلی الله علیه وسلم کل بدعة ضلالة عام مخصوص والمراد غالب البدع انتهی و این بدعت پنج قسم است واجبه همچو تصنیف تفاسیر و شروح احادیث و کلام در اسانید و متون حدیث و حفظ غرائب کتاب و سنت و تدوین کلام و تصوف و اصول و فروع فقه و تبئین قواعد نحو و صرف و لغت و اشتقاق و معانی و بیان و بدیع و عروض و قوافی و هرچه در دین در اصلاح معاد و معاش بآن احتیاج افتد چون فنون طب و حساب و نجوم و هیأت بقدر حاجت و علم اسطرلاب و منطق تا ترتیب دلائل بآن توان کرد و علوم رسم الخط و اعراب و نقاط قرآن مجید و تعلم و تعلیم این علوم شریف در رد فرق مبتدعه و مستحبه همچو بناء مدارس و سراها و خانات و قنطره و سرور میلاد و سرور انام علیه افضل الصلوة والسلام یوم الولادت و سائر انواع نکوکاری که در صدر اول نبود و علم تصوف بقول بعضی و مباحه همچو مصافحه در پس نماز صبح و عصر و توسعه در مآکل و مشارب لذیذه و ملابس فاخره و مساکن جمیله بشرطی که حلال بود و باعث نخوت و مفاخرت نشود و توسیع اکمام زائد از قدر سنت و استعمال غربال و مکروهه همچو آرایش مساجد بنقش و نگار و تزئین مصاحف بزر و سیم بقول بعضی و محرمه همچو مذاهب روافض و خوارج و جبریه و قدریه و مرجیه و مجسمه و غیرها کذا فی شرح المشکوة للدهلوی والمحاض النصیحه للمهایمی و سفینة النجات للمولوی الاسلمی و غیرها و این بدعت محدود بزمانی دون زمانی نیست بلکه غیر محدود است الی یوم القیمة و ادنی بدعت سیئه مکروه است و اعلی بدعت سیئه کفر کذا فی مائة المسائل و عند البعض بدعت منقسم بحسنه و سیئه نیست بلکه منحصر در بدعت ضلالت است و هرچه مؤید سنت بود داخل در سنت است آنرا سنت غیر حقیقیه و ملحق بالسنه گویند نزد این طائفه جمع قرآن و ترتیب سور و نماز تراویح بهیئت مخصوصه و اذان اول برای نماز جمعه و اعراب قرآن مجید و مناظره اهل بدعت بدلائل نقلیه و تصنیف کتب حدیث و تبئین قواعد نحو و تنقید رواة حدیث و اشتغال باستنباط احکام فقهیه بقدر حاجت همه از قبیل ملحق بالسنه است و سرور میلاد و سرور انام علیه افضل الصلوة والسلام که باجتهاد مجتهدان ثابت گردیده است در قیاس داخل است صاحب جلالین در تفسیر جلالین در جواب سوال سائلی میفرماید هرکه بدعت را بسوی حسنه و سیئه تقسیم نمیکند بلکه آنرا منحصر در بدعت ضلالت میداند تعریفش بدین عنوان نموده که البدعة ما احدث علی خلاف الحق المتلقی عن رسول الله صلی الله علیه وسلم من علم او عمل او حال بنوع شبهة او استحسان و جعل دینا قویما و صراطا مستقیما پس نزد او اعراب قرآن شریف در سنت داخل است قال اشرف العلماء رح فی بعض رسائله امری که در امور معادیه یا معاشیه مفید است داخل تحت سنت است مثل کتابت قرآن مجید در مصحف و حرکات و سکنات و نقطها نوشتن دران چه فائده دین حفظ قرآن است از ضیاع و از خطا در خواندن انتهی در ینجا باید دانست که در جواز سالانه اختلاف است چنانچه در فائده هشتم خواهد آمد و در سرور میلاد نیز اختلاف است چنانچه در فائده دوازدهم خواهد آمد و در مسئله مختلف فیه جزم یک جانب نمودن و جانب دیگر را منع کردن خالی از غلو نیست

مقدمه دهم اخفاء غوامض از عوام لازم است تا مفضی بریب انکار و تضلیل و تکفیر علماء و عرفاء کبار نگردد حدیث شریف کلموا الناس علی قدر عقولهم و دعوا ما ینکرون اشعار ازان می نماید سند العلماء در تفسیر سوره تسائل میفرماید منظور درین سوره بیان آن است

که سوال بسیار کردن از حقائق امور اخرویه و مباحث ذات و صفات و مسئلهٔ قضا و قدر و جبر و اختیار و توحید وجودی و شهودی و مشاجرات
صحابه و حکمتهای احکام شرعیه که از افهام عوام برتر است و در عقل ایشان گنجایش نمیکند بسیار قبیح و مذموم است زیرا که غالباً مفضی بانکار آن حقائق
میشود و لااقل موجب تشکیک در اکثر اذهان میگردد و حالانکه ایمان بآن چیزها موقوف بر تفتیش زائد و اطلاع بر تفاصیل کیفیات و کمیات
آن امور نیست و همین داءِ عضال است که درین امت موجب فساد عقائد و افتراق فرق ضاله گشته و ایمان عالمی را بباد داده حق تعالی درین
یعنی مرض صعب ۱۲م
سوره قبح این امر بیان فرموده تا مردم ازان احتراز نمایند و در ورطهٔ ضلالت نیفتند انتهی و صاحب جلاء التائید فی شرح ادلة التوحید می نگارد
و انما یقولون افشاء سر الربوبیة کفر نظراً الی العامة اذ یتصورون بذلک حیث لایبلغ فهمهم وقد قال علیه الصلوة والسلام من حدث علی قوم
بحدیث لایبلغه افهامهم الا کان فتنة علی بعضهم فهو یصیر سبباً لانکارهم علی الاولیاء و تکفیرهم ایاهم وقد قال علیه الصلوة والسلام ان من العلم کهیئة
المکنون لایعلمه الا العلماء بالله فاذا نطقوا به لاینکره الا اهل العزة بالله فکان السلف یرشدون الاهل به و یمنعونه عن غیر اهله و یقولون من
پنهان داشته شده ۱۲م
منح الجهال علماً اضاعه و من منع المستوجبین فقد ظلم و وجه تضرر العامة اذا لم یفهموا من وجوه اما ان لایقبلوا و ینکرون علی علمائه و ربما
یجترؤن علی قتلهم و تکفیرهم و اهانتهم وهم الاکثرون و اما ان یقبلوه ولا یفهمونه فیدعون الربوبیة لانفسهم تارة و ینحون اخری اعمالهم بدعوی
کالملاحده ۱۲م
ان لهم الربوبیة و بان هذه الامور لاتؤثر فیهم بالاظلام فی الاغلب و کل ذلک باطل و ضلال و انی لهم الالهیة وهم موجودون بالغیر لابانفسهم
و لیسوا انفس الوجود و لایصیرون خالقی انفسهم و خالقی السموات والارضین و کیف لایؤثر فیهم اعمالهم الخبیثة فی الظاهر وهم انما اختاروها عن ظلمة
نفوسهم وان لم یشعروا بها فلذلک قال المحققون کل حقیقة ردتها الشریعة فهی باطلة و کل شریعة لم یلتفت عاملها الی ما فیها من سر الحقیقة
فهی عاطلة انتهی و امام ربانی در کتمان اسرار الٰهیه در مکتوب نود و پنجم جلد ثالث می طرازد اگر شمهٔ ازان کاروبار که باین ولایت مربوط است
اظهار نماید یا اشارتی ازان معاملات که بآن ولایت منوط است ظاهر سازد قطع البلعوم و ذبح الحلقوم هرگاه ابوهریره در اظهار بعضی
علوم که از حضرت پیغمبر گرفته است علیه و علی آله الصلوة والسلام قطع البلعوم گوید از دیگران چه گفته آید غوامض اسرار الٰهی است جل سلطانه که باخص
خواص عباد خود در میان میدارد و نامحرمی را در حوالی آن نمی گذارد حضرت خاتم الرسل علیه و علیهم الصلوات والتسلیمات که رحمت عالمیان است
از کمال معرفت و وفور قدرت آن اسرار را با ابوهریره وغیره در میان آورد و قابلیت مستمعان دانسته آن درهای مکنونه را بایشان ایثار فرمود
انتهی و شیخ شرف الدین یحیی منیری در مکتوبات خود میگوید ۵ زنهار مگوی بر سر جمع ؛ گر عاشق صادقی تو اسرار ؛ دیدی که لشکر عشق
رمزی ؛ حلاج بگفت و رفت بردار ؛ ازینجاست که صاحب احیا امام حجة الاسلام در ابواب مداخل شیطان میفرماید انما حق العوام ان
یؤمنوا و یسلموا و یشتغلوا بعباداتهم و بمعایشهم و یترکوا العلم الی العلماء فالعامی لو زنی او سرق کان خیراً له من ان یتکلم فی العلم فانه من تکلم من غیر
اتقان العلم فی الله وفی دینه وقع فی الکفر من حیث لایدری کمن یرکب فی لجة البحر و هو لایعلم السباحة و مکائد الشیطان فی ما یتعلق بالعقائد
والمذاهب لاحصر لها انتهی و مولوی مدراسی در ایقاظ الغافلین از شیخ محی الدین ابن عربی نقل مینماید نحن رجال یحرم النظر فی کتبنا ــ انتهی

۱ ای کفر است ۱۲ الی ظاهر الشریعة علمائه
سبب جهل و فاقه ۱۲ ... بگویند
ذاتی ... حقیقت
اسرار حقیقت نمی دانی
واین ادو محل است ...
گفتن آن ... تعبیر
است نیست ...
این عبارت با دوار دیگر ...
... کفر ...
... تقدیر ... اول
... اسلام است ...
تقابل اسلام است
تعقید یا ما فی مقابل اظهار
یعنی هر عبارت که برای فاش
کردن سر ربوبیت گویند
سبب خفا شود انتهی ۱۲م
۲ زبدة العارفین
شیخ کمال الدین میفرماید
۵ نااہل کو علم نا سکھانا ؛
اور اہل ہی دینے نا چھپانا ؛
اوروہی جو کرکی تحو نپندی ؛
صوفیہ کی قول کو نا نا ؛ ۱۲م

مقدمهٔ یازدهم علمِ ظاهر بلکه علمِ حیاکت و حجامت بی استاد بدست نمی آید پس علمِ باطن بی شیخ چگونه میسر گردد مثنوی ❁
کس بعلمِ ظاهر از حق مبین بدی ٭ فخر رازی رازدارِ دین بدی ٭ مولانا دهلوی در انتباه از شیخ تاج الدین سنبهلی خلیفهٔ خواجه محمد باقی حکایت
میکند قال الشیخ ابو علی الدقاق قدس سره الشجرة التی تنبت بنفسها لا ثمر لها وان کان لها ثمر یکون بغیر لذة و سنة الله تعالی جاریة علی انه لابدّ
من السبب فکما ان التوالد والتناسل الصوری لا یحصل بغیر الوالد والوالدة کذلک التوالد المعنوی حصوله بغیر المرشد متعذر و قال فی الرسالة
المکیة من لا شیخ له فالشیطان شیخه انتهی صاحبِ نفحات از شیخ یزکهٔ همدانی روایت میکند که مردی بود فرزند خود را گفت هرگز پیش گاو بوده گفت پیش گاو که
بوده چه بود گفت آنکه بامداد از خانه بدر آید گوید امروز گنجی یابم انتهی محمد دیدار در حاشیهٔ نفحات میگوید مراد ازین حکایت آن است که هر کس که بی رنجِ
طلب و کوشش و خدمتِ استاد خواهد که بمرتبهٔ از مراتبِ این طائفه رسد او پیش گاو است پس اوّل خود را مستعدِ حصولِ این طلب و ورودِ منن
ای استاد طریقت که آنرا شیخ گویند ۱۲
می باید ساخت و بعد از ان امیدوار بوده منتظرِ فضلِ حق بود و این نصیحتِ اربابِ اراده است انتهی ❁ هیچ چیزی خود بخود چیزی نشد ٭
هیچ آهن خود بخود تیغی نشد ٭ مولوی هرگز نشد مُلّای روم ٭ تا غلامِ شمس تبریزی نشد ٭ **مقدمهٔ دوازدهم** هرچه از مشایخ منقول
بود و خلافِ ظاهر معلوم شود آنرا محامل است مولوی مدراسی در ایقاظ الغافلین میفرماید که امام یافعی در کتابِ خود ارشاد فرموده آنچه
از مشایخ منقول است و بایشان منسوب است از انچه در بادی النظر خلافِ ظاهر معلوم میشود آنرا محامل و تاویلات است اوّل[1] آنکه ما نسبت
آنرا بجنابِ مشایخ مسلّم نداریم تا بروایتِ صحیح از ایشان ثابت نگردد دوم[2] آنکه بعد ثبوتِ آن از ایشان التماس کرده شود آنرا تاویلِ موافق
پس اگر یافته نشود تاویل گفته آید که شاید آنرا نزد اهلِ باطن تاویل خواهد بود سیوم[3] صدورِ آن از ایشان در حالتِ غیبت و سکر باشد
و مست بمستی مباح غیر ماخوذ است چه وی غیر مکلف است در آن حال پس سوء ظن بایشان بعد این مخارج و محامل از عدمِ توفیق بود
نعوذ بالله من الخذلان و سوء القضاء من جمیع انواع البلاء انتهی و صاحبِ تاریخ الخلفا شیخ جلال الدین سیوطی در ترجمهٔ عمر بن عبد العزیز
می نگارد قال عمر بن حفص قال لی عمر بن عبد العزیز اذا سمعت کلمة من امرئ مسلم فلا تحملها علی شیء من الشر ما وجدت لها محملا من الخیر انتهی
و امامِ ربانی در مکتوب صد و هفدهم جلدِ ثالث می طرازد اگر لفظی صادر شده است که ظاهرش مطابقت بعلومِ شرعیه ندارد آنرا باندک توجه از
ظاهر مصروف نموده مطابق باید ساخت و مسلمانی را متهم نباید کرد اشاعتِ فاحشه و تفضیحِ فاسق هرگاه در شریعت حرام و منکر باشد تفضیحِ مسلمانی
بمجرد اشتباه چه مناسب بود و شهر بشهر بآن منادی کردن کدام تدیّن باشد طریق مسلمانی و مهربانی آن است که کلمهٔ که ظاهرش مخالفِ علومِ
شرعیه است اگر از شخصی صادر شود باید دید که قائلِ آن کیست اگر ملحد و زندیق بود ردِ آن باید کرد و در اصلاحِ آن نباید کوشید و اگر قائلِ
آن کلمه از مسلمانان بود و ایمانی بخدا و رسول داشته بود در اصلاحِ سخن او باید کوشید و محملی صحیح از برای آن پیدا باید نمود انتهی و فقیه علی
مهایمی در احماض النصیحه میگوید و من ابر البر تاویل کلام المشایخ کما فعل الامامان الغزالی والرازی فی کلام الحلاج فاوّل الامام الرازی
قول بعضهم الشکر شرک واوّل الشیخ شهاب الدین قول مظفر القریشی الفقیر لا یحتاج الی الله لینتفع باخلاقهم العامة و یقتدوا بهم فی افعالهم

فربما یتیسر لہم من برکۃ ذلک شئ من احوالہم ومن التقوی ان یتقی عن الفتوی بالا یعلم فقد نقل الامام الغزالی رحمۃ اللہ علیہ فی الاحیاء عن بعضہم ان اسرعکم الی الفتوی اسرعکم الی النار انتہی **مقدمۂ سیزدہم** منکر علوم صوفیہ کرام وطاعن اولیاء عظام بجز خوف سوء خاتمہ چیزی دیگر نقد وقت ندارد وعداوت وبغض این اماجد علامت وبال ونکبت وامارت نفاق وشقاوت بود شیخ عبد الوہاب شعرانی در کتاب الیواقیت والجواہر میفرماید قال الشیخ مجد الدین الفیروزآبادی صاحب کتاب القاموس فی اللغۃ لا یجوز لاحد ان ینکر علی القوم ببادی الرأی لعلو مراتبہم فی الفہم والکشف قال ولم یبلغنا عن احد منہم انہ امر بشئ یہدم الدین ولا نہی احدا عن الوضوء ولا عن الصلوۃ ولا غیرہما من فروض الاسلام ومستحباتہ انما یتکلمون بکلام یدق عن الافہام وکان یقول قد یبلغ القوم فی المقامات ودرجات العلوم الی المقامات المجہولۃ التی لم یصرح بہا کتاب ولا سنۃ ولکن اکابر العلماء العاملین قد یردون ذلک الی الکتاب والسنۃ بطریق دقیق لحسن استنباطہم وحسن ظنہم بالصالحین ولکن ما کل احد یتربص اذا سمع کلاما لا یفہمہ بل یبادر الی الانکار علی صاحبہ وخلق الانسان عجولا ونیز در وی می نگارد وکان شیخ الاسلام مجد الدین الفیروزآبادی یقول کما اعطی اللہ الکرامات للاولیاء التی ہی فرع المعجزات فلا بدع ان یعطیہم من العبارات ما یعجز عن فہمہ فحول العلماء وکان شیخ الاسلام المخزومی رضی اللہ عنہ یقول لا یجوز لاحد من العلماء الانکار علی الصوفیۃ الا ان سلک طریقہم ورای افعالہم واقوالہم مخالفۃ للکتاب والسنۃ واما بالاشاعۃ عنہم فلا یجوز الانکار علیہم ولا سبہم واطال فی ذلک ثم قال وبالجملۃ فاقل ما یجب علی المنکر ان یعرف سبعین امرا ثم بعد ذلک یسوغ لہ الانکار منہا غوصہ فی معرفۃ معجزات الرسل علی اختلاف طبقاتہم وکرامات الاولیاء علی اختلاف طبقاتہم ویومن بہا ویعتقد ان الاولیاء یرثون الانبیاء فی جمیع معجزاتہم الا ما استثنی ومنہا اطلاعہ علی کتب تفسیر القرآن سلفا وخلفا لیعرف اسرار الکتاب والسنۃ ومنازع ائمۃ المجتہدین ویعرف التفسیر والتاویل بشرائطہ ویتبحر فی معرفۃ لغات العرب فی مجازاتہا واستعاراتہا حتی یبلغ الغایۃ ومنہا کثرۃ الاطلاع علی مقالات السلف والخلف فی معنی آیات الصفات واخبارہا ومن اخذ بالظاہر ومن اول ومن دلیلہ ارجح من الآخر ومنہا تبحرہ فی علم الاصولین ومعرفۃ منازع ائمۃ الکلام ومنہا وہو اہمہا معرفۃ اصطلاح القوم فیما عبروا عنہ من التجلی الذاتی والصوری وما ہو الذات وذات الذوات ومعرفۃ حضرات الاسماء والصفات والفرق بین الحضرات والفرق بین الاحدیۃ والواحدیۃ ومعرفۃ سر الظہور والبطون والازل والابد وعالم الغیب والکون والشہادۃ والشؤن وعلم الماہیۃ والہویۃ والسکر والمحبۃ ومن ہو الصادق فی السکر حتی یسامح ومن ہو الکاذب حتی یواخذ وغیر ذلک فمن لم یعرف مرادہم کیف یحل کلامہم او ینکر علیہم بما لیس ہو من مرادہم انتہی ونیز در وی میگوید وکان الشیخ عز الدین بن عبد السلام یقول مما یدلک علی ان اہل الطریق قعدوا علی قواعد الشریعۃ دون غیرہم ما یقع علی ایدیہم من الکرامات والخوارق ولا یقع شئ من ذلک علی ید احد ولو بلغ فی العلم ما بلغ الا ان سلک طریقہم انتہی وکان الشیخ مجد الدین الفیروزآبادی رح یقول لا ینبغی لاہل التفکر والنظر الاعتراض علی اہل العطایا والمنح فان علوم ہؤلاء فوق علوم اہل النظر وکان الشیخ محی الدین من اکابر اہل العطایا الذین کشف الحق لہم عن جمال وجہہ الباقی فتلالات لہم سبحاتہ بالانوار الساطعۃ الی یوم التلاقی ومن تعرض لتخطیۃ مثلہ او تکفیرہ فانما ہو لجہلہ وحرمانہ

(بین السطور: تربص چشم داشتن ۱۲ منتخب — بالفتح دادن ۱۲ منتخب)

(حاشیہ: ۵ سبحات بفتحتین موافق سجود و سبحات وجہ اللہ انوار جلال حق تعالیٰ ۱۲ منتخب)

او لعدم فہمہ و ضعف ایمانہ و عدم مبالاتہ بہفوات لسانہ انتہی و قد نقل الامام الغزالی فی الباب الثامن من کتاب العلم من الاحیاء عن بعض
العارفین انہ کان یقول من لم یکن لہ نصیب من علم القوم یخاف علیہ سوء الخاتمۃ و ادنی نصیب منہ التصدیق و التسلیم لاہلہ کما ان من لم یتعمق
فی علم الشریعۃ یخاف علیہ الزیغ انتہی و مولوی دہلوی در باب اول صراط المستقیم در بیان ثمرات طریق ولایت می نگارد از جملہ لوازم آن ظہور نکبت
و وبال بر عدو و بد سگال این صاحب حال ست کہ من عادی لی ولیاً فقد اذنتہ بالحرب مفید ہمین مضمون است و در بیان اولیا و انبیا می طرازد اگر
نیک تامل کنی در یابی کہ محبت امثال این کرام خود شعار ایمان محب و علامت تقوای[1] اوست ذلک و من یعظم شعائر[2] اللہ فانہا من تقوی
القلوب و بغض اشباہ این عظام امارت نفاق مبغض و نشان شقاوت اوست کہ لا یحبہ الا مومن تقی و لا یبغضہ الا منافق شقی اشارت
باین معنی رفتہ انتہی **مقدمہ چہاردہم** مومن از تکفیر اہل قبلہ مجتنب بود و از بر بادی ایمان خود بترسد شیخ الہند در تکمیل الایمان میفرماید
کہ در حدیث آمدہ است کہ ہر کہ دیگری را کافر گوید اگر وی در نفس الامر کافر نبود قائل بالفعل کافر گردد انتہی و صاحب تنبیہ الضالین میگوید شرع
محمدی مین تو متفق علیہ مسئلہ ہی کہ کسی مسلمان کی طرف گناہ کبیرہ کی نسبت کرنا بغیر پائی دلیل قطعی کی حرام ہی تکفیر کا تو کیا ذکر وہ تو ایک نہایت
دشوار مقدمہ ہی کہ تکفیر ادنی مومن کی کفر ہی چہ جای علما، باعمل قاطع شرک و بدعت کی خصوص سادات جلیل القدر کی کہ اجزا رسول صلی اللہ
علیہ و سلم کی ہین اشد کفر ہوگا کیونکہ اولاد بتول رضی اللہ عنہا بحکم آیہ تطہیر مانند اہل بدر کی مغفور ہین و نیز در وی میگوید ابن حجر مکی صواعق مین
حدیث شریف لکہی ہین قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم من لم یعرف حق عترتی فلاحدی ثلث اما منافق و اما ولد زنیۃ و اما حملتہ امہ
فی غیر طہر یعنی فرمای رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم جو شخص کہ میری آل کا حق نہ پہچانا سو ان تین چیزون سی ایک چیز ہوگا یا وہ منافق ہی یا
ولد الزنا ہی یا اوس کی ماکو حیض کی وقت حمل ہا ہی و نیز در وی میگوید ملا علی قاری شرح فقہ اکبر مین لکہی ہین من قال لعلوی علیوی قصدا
للاستخفاف فقد کفر یعنی جو کوی کسی سید کو حقارت سی چہوتا سید کہیگا تو کافر ہی و نیز در وی میگوید جناب غوث اعظم اور حکیم الہی سنائی اور شیخ اکبر
اور امام ابو حنیفہ اور مجدد الف ثانی و غیرہم رحمہم اللہ تعالی کی توہین و تکفیر ہوگئی ہی اور صوفی سرمد مقتول ہوگئی تو اس سی معلوم ہوا کہ تکفیر
و تشنیع اور بہتانات و مصیبتان اولیاء عظام اور علماء کرام ہی پر ہوتی ہین اشقی و شقی پر اس طور کی باتان نہین ہوتی چنانچہ ایسی ہی مقام
مین حضرت شیخ عبد الحق محدث بہی لکہی ہین کہ ہر کہ فاضل محسود تر انتہی مادر آ حسد سبب طعن بزرگان امور دیگر اند چنانچہ صاحب نفحات در
احوال شیخ اکبر میفرماید کہ سبب طعن طاعنان یا تقلید و تعصب[3] است یا عدم اطلاع بر مصطلحات وی یا غموض معانی و حقایقی کہ در مصنفات
خود درج کردہ است انتہی و محمد دیندار در حاشیہ نفحات میگوید یا حمل کلام بر معنی مشترک متبادر انتہی و لیکن شیخ عبد الوہاب شعرانی در کتب
الیواقیت و الجواہر و تنبیہ الاغبیا و فقیہ علی مہایمی در افحاض النصیحہ و شیخ مکی در جانب الغربی و غیرہم در جواب مطاعن طاعنان رد فاضح بقلم
آوردہ اند و صاحب باران رحمت از رسالہ فر العون تصنیف ملا علی قاری نقل می نماید بل ثبت عندک بالطریق المقبول فی نقل الاخبار
عنہ انہ قال ہذہ الکلمۃ و انہ قصد بہا معناہا المتعارف الاول لا سبیل الیہ لعدم سند یعتمد علیہ فی مثل ذلک و لا عبرۃ باستفاضتہ الان او علی

[1] تقوی عبارت از محافظت بر حدود شرع است و محبت شعائر اللہ عبارت از محبت قرآن و پیغامبر و کعبہ است بلکہ محبت ہر چہ منتسب باشد بخدا حتی اولیاء اللہ نیز و این را بعض قوم فنا فی الرسول یا فنا فی الشیخ گویند ۱۲ لطائف القدس مولانا شاہ ولی اللہ

[2] شعائر [illegible] ۱۲ منتخب

[3] تعصب عدم قبول الحق عند ظہور الدلیل بناء علی میل الی جانب ۱۲

تقدیر ثبوت اصل الکتاب عنہ فلا بد من ثبوت کل کلمۃ منہ لاحتمال ان یدس فی کتابہ ابلیس من عدو او ملحد والثانی وہو انہ قصد بہذہ الکلمۃ
کذا الا سبیل الیہ ایضا ومن ادعاہ کفر لانہ من امور القلب التی لایطلع علیہا الا اللہ انتہی وفقیہ علی مہایمی در انحاض النصیحہ می نگارد الشیخ الامام
الکامل محیی الحق والحقیقۃ والدین محمد بن العربی الطائی الاندلسی نفع بہ اہل الفہم وانکرہ اہل التقلید والوہم لکلمات صدرت عنہ مثل ما صدرت
من اللہ ورسولہ وقدماء الصوفیۃ من المتشابہات فکفرہ عامۃ زماننا الاولیاء کما نسب عامۃ الاولین الی الجنون الانبیاء فلو سمعوا من ابن
العربی مثلا نحو ید اللہ فوق ایدیہم وما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمی الرحمن علی العرش استوی الحجر الاسود یمین اللہ فی الارض
انی لاجد نفس الرحمن من قبل الیمن مرضت فلم تعدنی وجعت فلم تطعمنی ولایزال العبد یتقرب الی بالنوافل حتی احبہ فاذا احببتہ کنت
سمعہ الذی یسمع بہ وبصرہ الذی یبصر بہ ویدہ التی یبطش بہا ورجلہ التی یمشی بہا رأیت ربی فی احسن صورۃ فقال لی فیم یختصم الملا الاعلی
یا محمد فقلت انت اعلم ای رب فوضع یدہ بین کتفی فوجدت بردہا بین ثدیی فعلمت ما فی السموات والارض والذی نفس محمد بیدہ
لو انکم دلیتم بحبل الی الارض لہبط علی اللہ ولم ینسبوا ذلک من اللہ ولا من رسولہ لقالوا ما اکفرہ جعل للہ یدا ورجلا وجعل رمیہ رمی اللہ
جواب لو ۱۲
ویدہ ید اللہ وجعل اللہ مریضا وجائعا واثبت لہ صورۃ ومکانا ولیدہ برودۃ وجعل الحجر جزأ منہ وجعل الیمن الف الرحمن وجعل اللہ تحت
رجلیہ تعالی عما یقول علوا کبیرا وزعموا ان قول الحلاج انا الحق وقول ابی یزید سبحانی ما اعظم شانی کقول فرعون انا ربکم الاعلی وما علمت لکم
من الہ غیری وان من اقر کلامہما کالامام حجۃ الاسلام وفخر الدین رازی وشیخ شہاب الدین سہروردی کآل فرعون واعتمدوا فی معرفۃ
رأیہم وردوا علی اولیائہ فیما احاطوا بہ فائق باب الحیض والطلاق واللعان فکذبوا بما لم یحیطوا بعلمہ ولم یطلعوا علی اصطلاحہم فیہم کما قال
علیہ السلام ان من العلم کہیئۃ المکنون لایعلمہ الا العلماء باللہ فاذا نطقوا بہ لاینکرہ الا اہل الغرۃ باللہ انتہی ونیز درومی میگوید ولاعبرۃ
بما یقولہ من لایقدر علی ربط کلماتہ وایراد مبنیاتہ ومعرفۃ نتائجہ من مقدماتہ وان بلغ اقصی المراتب فی معرفۃ الفروع النادرۃ من باب
الحیض والطلاق واللعان کما لاعبرۃ بفتوی الماہر باصول الفقہ من غیر اطلاع لہ علی جزئیات الفقہ واتباع الاتویۃ ظاہر ممن سارع بالطعن
واللعن من غیر معرفۃ انتہی وتفصیل حکم تکفیر در فائدہ ہجدہم خواہد آمد وانچہ علماء متکلمین بر تضلیل وتکفیر صوفیہ وجودیہ رفتہ اند فہم الشان است
محصل فتوای سند العلما آنکہ در نظر سطحیان علماء متکلمین حل شبہات عقلیہ ونقلیہ کہ برین مسئلہ وحدۃ الوجود بسبب کمال دقت وباریکی آن
وارد میشوند میسر نشدہ ناچار بانکارش آمدند اما محققان متکلمین بنابر دقت وباریکی این مسئلہ از بیان آن امساک لسان کردہ اند معہذا
این جماعہ در تصانیف خود بایماء اجمالی دادہ اند کالغزالی والرازی وغیرہما من ائمۃ ہذا الفن انتہی محصلہ ازینجا ہویداست کہ این مسئلہ
اختلافی ست ومظنون الافادہ ودر مسائل اختلافیہ اہل سنت مجتہد ومقلد جزم باحد الطرفین نمی تواند ساخت اگر نظر بدلیل یک طرف راجح
شود طرف دیگر را ضال وگمراہ نباید پنداشت کما مر فی المقدمۃ الخامسۃ **مقدمہ پانزدہم** طعن وتجسس عیوب بزرگان وکبر و
افساد درمیان جماعتی از مسلمانان از اقبح خصال واعمال است قال اللہ تعالی ویل لکل ہمزۃ لمزۃ یعنی وای مرہر طاعن وعیب چین را

و شیخ الهند فی ترجمة المشکوٰة در شرح حدیث ابوهریره می نگارد که نفرین کنند و بد گویند دو شام و هند پیشینیان این امت را
پس انتظار برید نزد و پیدا شدن این امور که مذکور شده باد سرخ را و جنبیدن زمین را و فرو رفتن در زمین و مسخ کردن آدمیان را و سنگ
افتادن را از آسمان و انتظار برید نشانهای قیامت را که پی در پی میرسد انتهی و صاحب فتوحات در باب سیصد و هفتاد و یکم میفرماید
و بین السماء السابعة و الفلک المکوکب کراسی علیها صور کصور المکلفین من الثقلین و ستور مرفوعة بایدی ملائکة مطهرة لیس لهم الا مراقبة
تلک الصور و بایدیهم تلک الستور فاذا نظر الملک الی صورة قد سمجت و تغیرت عما کانت علیه من الحسن ارسل الستر بینها و بین سائر الصور
فلا یعرفون ما طرأ و لا یزال الملک مراقبا لتلک الصورة فاذا رای تلک الصورة قد زال عنها ذلک القبح و حسنت رفع الستر فظهرت فی احسن
زینة و تسبیح تلک الصور و هولاء الارواح الملکیة الموکلة بالستور سبحان من اظهر الجمیل و ستر القبیح و اطلع اهل الکشف علی هذا لیتخلقوا باخلاق
الله و یتأدبوا مع عباد الله فیظهرون محاسن العالم و یسترون مساویهم و بذلک جاءت الشرائع من عند الله فاذا رأیت من یدعی
الاهلیة لله و یکون مع العالم علی خلاف هذا الحکم فهو کذاب فی دعواه و بهذا و امثاله یسمی بالغافر و الغفور و الغفار انتهی و امام ربانی در
مکتوب سی و دوم جلد ثالث میفرماید ما و اپس ماندگان دین و شریعت را از علما گرفته ایم و مذهب و ملت را از برکات ایشان اخذ نموده اگر در ایشان
گنجایش طعن بود اعتماد از شریعت و ملت مرتفع گردد و لهذا طاعن سلف را ضال و مبتدع گفته اند و طعن او را از اسباب تضلیل و تشکیک در دین
شمرده به بطلان او حکم کرده اند و در مکتوب صد و بیستم جلد اول می نگارد قال الله تعالی من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها خواجه عبد الله
انصاری می فرمایند الهی هر کرا خواهی بر اندازی با ما در اندازی ع ترسم این قوم که بر دردکشان می خندند بر سر کار خرابات
کنند ایمان را حق سبحانه و تعالی کافهٔ اهل اسلام را از انکار فقرا و طعن درویشان نگاه دارد بحرمت سید البشر علیه و علی آله الصلوات و التسلیمات
انتهی و مولوی دهلوی در فصل دوم باب دوم صراط المستقیم میگوید هر مسلمان را از دو چیز پرهیز و اجتناب لازم است اول کبر یعنی تکبر که آدمی
خود را بهتر و بلندتر داند و مدام تعلی و بزرگی خود جوید چه این خصلت قبیح انسان را بکفر میرساند از این جهت اقبح است از دیگر اعمال و خصایل در حدیث
شریف است لا یدخل النار احد فی قلبه مثقال حبة من خردل من ایمان و لا یدخل الجنة احد فی قلبه مثقال حبة من خردل من کبر دوم افساد و خرابی
انداختن در میان جماعتی از مسلمین و این مراتب بسیار دارد و ایضا در بیان مراتب افساد میگوید کشتن عالمی باکمال که حلال مشکلات و
مرجع خاص و عام خلایق بوده مصداق امام اعظم وقت و بخاری عهد و غزالی زمان گشته باشد قبیح و و خامتی دارد که پایان آن نیست و بر کشتن
قیاس باید کرد اهانت و تجسس عیوب و هر قدر افساد سخت تر بر همی ایمان بیشتر انتهی و مولوی مدراسی در ایقاظ الغافلین می نگارد سبحان الله
عارف بی نظیر علاء الدین علی مهائمی و محقق نامی مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی قدس الله سرهما و اشباه ایشان در بیان معارف طریقت
و عوارف حقیقت با شیخ اکبر و شیخ کبیر همسری نکردند و ادعای کشف و عیان هم ننمودند بلکه ترجمانی کلمات طیبات ایشان معترف شدند این
جوانمردان را نگر که با وصف استغراق در شهوات نفسانیه و انحطاط در جهوات حیوانیه چه دعویهای بلندی کنند و خود را در نظراء آن بزرگان

تقدس نشان می شمرند انتهی مثنوی ؎ کار پاکان را قیاس از خود مگیر ؛ گرچه ماند در نوشتن شیر و شیر ؛ گفت اینک ما بشر ایشان بشر ؛ ما و ایشان
بستهٔ خوابیم و خور ؛ جمله عالم زین سبب گمراه شد ؛ کم کسی ز ابدال حق آگاه شد ؛ همسری با انبیا برداشتند ؛ اولیا را همچو خود پنداشتند ؛
این ندانستند ایشان از عما ؛ در میان فرقی بود بی منتها ؛ خلق در بازار یکسان میروند ؛ آن یکی در ذوق و دیگر دردمند ؛ بر گیاهم نگر ما شما
در نظر ؛ میوه هر یک بود نوعی دیگر ؛ بیضه با نارنجه باشد در شبه ؛ بیضهٔ گنجشک را دوریست راه ؛ دانهٔ آبی بدانه سیب نیز ؛ گرچه ماند فرقها دان
ای عزیز ؛ هر دو گون زنبور خوردند از یک محل ؛ لیک شد زین نیش و زان دیگر عسل ؛ هر دو گون آهو گیا خوردند و آب ؛ زین یکی سرگین شد
و زان مشک ناب ؛ هر دو نی خوردند از یک آبخور ؛ آن یکی خالی و آن دیگر شکر ؛ صد هزاران اینچنین اشباه بین ؛ فرق شان هفتاد ساله
راه بین ؛ این خورد گردد پلیدی زو جدا ؛ آن خورد گردد همه نور خدا ؛ این خورد زاید همه بخل و حسد ؛ وآن خورد آید همه عشق احد ؛ هر دو
صورت گر بهم ماند رواست ؛ آب شور و آب شیرین را صفاست ؛ جز که صاحب ذوق نشناسد بیاب ؛ او شناسد آب خوش از شوره
آب ؛ هست ترکیب محمد لحم و پوست ؛ گرچه در ترکیب هر یک جنس اوست ؛ گوشت دارد پوست دارد استخوان ؛ هیچ این ترکیب را ماند همان ؛
اندرین ترکیب باشد معجزات ؛ که همه ترکیبها گشتند مات ؛ گر بصورت آدمی انسان بدی ؛ احمد و بوجهل خود یکسان بدی ؛ احمد و بوجهل در بتخانه
رفت ؛ زین شدن تا آن شدن فرقیست زفت ؛ این درآید سر نهند او را بتان ؛ وآن درآید سر نهد چون امتان ؛ چشم ابلیسانه را یکدم
ببند ؛ چند بینی صورت آخر چند چند ؛ دیدهٔ معنی زمانی برگشا ؛ تا ببینی فرقها در فرقها ؛ **مقدمهٔ شانزدهم** مقلد بجز تقلید مجتهد
چاره ندارد که مامر مرارا اما در طعن و انکار مطعون و ملام و مکلف و معزر است سند العلما در مکتوب موسومهٔ مولوی نور الله میفرماید هر که از
قایلان توحید وجودی پا از جادهٔ اعتدال بیرون نهاده نوبت بالحاد و زندقه رساند البته ضال و گمراه میگردد و همچنین اگر کسی از قائلان توحید
شهودی پا از جادهٔ اعتدال بیرون نهاده تکفیر و تضلیل جمع کثیر از علما و صوفیه نماید البته مطعون و ملام است انتهی و نیز سند العلما در فتوای خود
می نگارد عامی که هنوز باین مرتبه یعنی مرتبهٔ صوفیهٔ صافیه نرسیده و نه عالم متکلم شده مکلف است بآنکه اجمالاً بداند که صوفیهٔ صافیه آنچه گفته اند حق
است و فهم من بآن نمیرسد مثل ایمان بمتشابهات قرآن انتهی و ملا علی قاری در رسالهٔ سم العوارض میگوید و اما ما اشتهر بین الحنفیة من ان الحنفی
اذا انتقل الی مذهب الشافعی یعزر و اذا کان الامر بالعکس یخلع فهو قول مبتدع و مخترع نعم لو انتقل طامعاً فی مذهبه الاول سواء کان حنفیاً
او شافعیاً یعزر رفته بر انتهی و شیخ جلال الدین سیوطی در مجموع الحاوی للفتاوی میفرماید مسئلة فی شخص یدعی فقها قال ان اباحامد الغزالی
لیس بفقیه و انما کان زاهداً فما ذا یجب علیه فی ذلک فالجواب ان قول هذا الجاهل ان الغزالی لیس بفقیه یستحق علیه ان یضرب بالسیاط
ضرباً شدیداً و یحبس حبساً طویلاً حتی لا یتجاسر جاهل ان یتکلم فی حق احد من ائمة الاسلام بکلمة تشعر بنقص و هذه الکلمة صادرة منه عن
جهل مفرط و قلة دین فهو اجهل الجاهلین و افسق الفاسقین و لقد کان الغزالی فی عصره حجة الاسلام و سید الفقهاء و له فی الفقه مؤلفات
جلیلة و مذهب الشافعی الآن مداره علی کتبه فانه نقح المذهب و حرره و لخصه فی البسیط و الوسیط و الوجیز و الخلاصة و کتب الشیخین انما

ماخوذة من كتبه والحاصل ان هذا الرجل الذی صدرت عنه هذه المقالة رجل غلب علیه الجهل والحمق والفسق فالواجب علی المحافظ لدینه
ان یهجره فی الله ویتخذه عدوّا ویبغضه فیه الی ان تاتیه من الله قاصمة تلحقه بالغابرین انتهی **مقدمه هفدهم** مقصود فقیر از
(پاره پاره کننده ۱۲ منتخب)
نقل اقاویل ضعیفه وروایات مرجوحه مانند سجدهٔ تحیت وطواف غیر کعبه در بعض مواقع رساله سند لسان غالیان است تا معلوم شود
که مسئله مختلف فیه است ودر امر مختلف فیه جزم کردن بیک جانب وترجیح آن وتعصب ف۱ نمودن در آن نمیرسد وعیب یکدیگر نباید کرد
فربکم اعلم بمن هو اهدی سبیلا از ین نقل توهم نکنند که فقیر ترغیب بر عمل قول ضعیف می نماید ونقل مرجوح مبنی بر مذهب او بود
(واز تفضیل وتکفیر بازماند چه ایشان نیز مدلی دلیل نزد ایشان اگرچه ضعیف باشد ۱۲)
حاشا وکلا شیخ الهند در نوع ششم باب سیوم مدارج میفرماید بدانکه صاحب امتاع ذکر کرده است در سماع سه قول را حرمت وکراهت و
اباحت وذکر کرده دلائل هر مذهب را وترجیح کرده مذهب اباحت را چنانکه مدعای اوست وجواب داده از استدلالات وتمسکات حرمت و
کراهت واطناب کرده در اثبات مذهب اباحت واثبات کرده آنرا بکتاب وسنت واجماع وقیاس ونیز وردی می نگارد مقصود کاتب
حروف از نقل اقاویل اباحت آنست که تا معلوم شود که مسئله مختلف فیه است جزم کردن بیک جانب وترجیح آن وتعصب نمودن
در آن مناسب طریقهٔ اختلاف نیست اگر یکی را صلاح وقت در آن نماید که توقف کند وملاحظه واحتیاط نماید ودر ورطهٔ خلاف ونزاع
نیفتد وسلامت حال خود در آن بیند واحتیاط وتقوی در آن اندیشد مبارک باد اما باید که بزبان قال وحال از طعن وتشنیع وتضلیل وتفسیق بزرگان
وافتادن در ایشان با وجود تعارض ادله وتباین طرق ووجود علما وفقها وعرفا در آن جانب دیگر قطع نظر از راجح ومرجوح نگاه دارد ودر سر رشتهٔ
انصاف رها نکند ف۲ صحبت عافیت گرچه خوش افتاد ای دل ٭ جانب عشق عزیز است فرو مگذارش ٭ وقائلان اباحت را نیز مناسب
نیست که تعصب ورزند ومنکر اقوال علما شوند خصوصا آنهائی که سالک طریقهٔ دیانت ونصیحت باشند ولکل وجهة هو مولیها فاستبقوا
الخیرات وهر دو طائفه را باید که رعایت طریقهٔ تمیز وتفصیل از دست ندهند که توقف واحتیاط در همه کارها محمود است وافراط وتفریط در همه جا
مذموم وبالله التوفیق ومنه العصمة ونیز وردی پس از بیان اختلافات که در غنا وموسیقی واقع است می طرازد مدعا آنست امری است
مختلف فیه ودر امر مختلف فیه عیب یکدیگر نباید کرد وهر یکی را بحال خود باید گذاشت فربکم اعلم بمن هو اهدی سبیلا والله اعلم بالصواب
والیه المرجع والمآب **مقدمه هجدهم** این رساله را کسی مطالعه نماید که از غلو مردمان ومذهب اهل سنت ماهر وآشنا باشد وهر
یکی را میداند ودیگر را کما ینبغی نمی شناسد قابل مطالعهٔ این رساله نیست واگر بوجه اتم از غلو مردمان آگهی دارد واز مذهب اهل سنت چندان
آشنا نباشد نیز از ین رساله انتفاعی خواهد یافت واگر بالعکس این از غلو مردمان آگهی ندارد ومذهب اهل سنت را بوجه اتم می شناسد از ین
رساله بهره نخواهد برداشت زیرا که اصل کلام درین رساله مبنی بر غلو مردمان وافراط قاصران است **مقدمه نوزدهم**
این رساله با سانید کتب معتبرهٔ اهل سنت مرتب ومهذب است احتمال افترا وبهتان گنجایش ندارد باید که بی دماغی نفرماید ونقل را با اصل
مطابقت دهد وازان نترسد که نزد ظهور صحت نقل تقبل آن لازم گردد **مقدمه بیستم** عند التطبیق نگوید که این همه اسانید هر چند

ف ۱ التعصب هو عدم قبول الحق عند ظهور الدلیل بناءً علی میل الی جانب ۱۲ توضیح ...

ف ۲ عیب چون بهم گفتنی تو زش نیز بگو نفی حکمت مکن از بهر دل عامی چند ۱۲

در کتبِ معتبره موجود است امّا تاویلی داشته باشد که ذهنِ ما بآن نمیرسد زیرا که احتمال در وقتِ مناظره دلیلِ عجز و بیچارگی و شاهدِ جهل و نادانی
است و با وجودِ این احتمال سدِّ بابِ گفت و شنید میگردد این است مقدماتِ بیست گانه که هنگامِ مطالعهٔ این رساله ملحوظ باید داشت
اکنون باید دانست که درین زمان سراپا طغیان بعضی از عوامِ ما وراء دیگر خیالاتِ خام و خرافاتِ ناتمام بهتانِ حلول و اتحاد و تهمتِ کفر و الحاد
برارباب کشف و شهود که حامیِ سنّت و قامعِ بدعت و جامعِ ظاهر و باطنِ شریعت و امامِ اهلِ سنّت و جماعت اند بر بندند و باهانت و اذلالِ آنها
پیش می آیند و مسئلهٔ وحدة الوجود را غیر معقول و منقول می پندارند و بزبانِ اعتراض سخن می رانند که بت پرستانِ هنود هزارها خدا دارند و خدایانِ
وجودیه را حدّی و حصری نیست بآنکه بر هر موی تنِ این کوران بیک جانِ ایشان جان دار است اگر همه صورِ موجوده بیک وجودِ حق موجود باشند
قباحتِ کثرتِ آلهه چرا لازم آید ف و دراز دستی این کوته آستینان ببین که بطریقِ افترا میگویند که نزدِ طائفهٔ وجودیه آزادی از نماز و روزه
ای ستم و تعدی ۱۲ غیاث اللغات
و دیگر تکالیفِ شرعیه بی ریبی و شکی است و زوجه و مادر و همشیره و دختر یکی است حال آنکه وجودیه منکرِ فرائض را و مستحلِ محارم را تکفیر میکنند ف
بر بلندان سخن بسوی خود است تف بسوی فلک بر روی خود است نوبت بجائی رسیده که بعض بو الفضول طائفهٔ وجودیه را اشرّ من الطائفة
الیهودیة و النصرانیة می نگارند و بعض جهول بکمالِ طغیانی و سرکشی شیخ الشیوخ شیخ محی الدین ابن عربی را شیخ اکفر و شیخ ابتر میخوانند و امام حجة الاسلام
محمد غزالی و شیخ شهاب الدین سهروردی و شیخ کبیر صدر الدین قونیوی و خواجه بنده نواز سید محمد گیسو دراز و شیخ عبد الکریم جیلی و خواجه عبید الله احرار
و مولانا عبد الرحمٰن جامی و مولانا عبد الغفور لاری و خواجه عبد الباقی و دیگر هزارها اولیاء وجودیه را کافر دانند حال آنکه بیشتر بزرگانِ وجودیه شیوخِ
طریقهٔ ایشان اند قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ اَنّٰی یُؤْفَکُوْنَ ف مه فشاند نور و سگ عوعو کند هر کسی بر طینتِ خود می تند ای بریده آن لب و حلق و
دهان که کند تف سوی ماهِ آسمان تف بر وی باز گردد بی شکی تف سوی گردون نیاید مسلکی هر که بر شمعِ خدا زد پف رو شمع کی
میرد بسوزد پوزِ او یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَیَاْبَی اللّٰهُ اِلَّآ اَنْ یُّتِمَّ نُوْرَهٗ وَلَوْ کَرِهَ الْمُجْرِمُوْنَ امامِ ربّانی در مدحِ شیخ ابن عربی
در مکتوبِ هفتاد و نهم جلدِ ثالث میفرماید او ست که سخنِ معرفت و عرفان را بنیاد نهاده است و شرح و بسط داده و او ست که از توحید و اتحاد
بتفصیل سخن گفته است و منشأ تعدّد و تکثر را بیان فرموده و او ست که وجود را بالکل بحق داده است جلّ و علا و عالم را موهوم و متخیل ساخته و او ست
که تنزّلاتِ مر وجود را ثابت گردانیده است و احکامِ هر مرتبه را جدا کرده و او ست که عالم را عینِ حق دانسته است جلّ شانهٔ و همه او ست گفته
و با وجودِ آن مرتبهٔ تنزیهِ حق را سبحانه وراءِ وراءِ عالم یافته است و از دید و دانشِ همه او را سبحانه منزه و مبرا دانسته مشایخی که متقدم اند درین باب
اگر سخن گفته اند باشارت و رموز گفته اند و بشرح و تفصیلِ آن نه پرداخته و آنانیکه ازین طائفه بعد از شیخ آمده اند اکثرِ شان تقلیدِ شیخ اختیار
کرده اند و بر طبقِ اصطلاحِ او سخن رانده اند ما وا پس ماندگان نیز از برکاتِ آن بزرگ استفاضه نموده ایم و از علوم و معارفِ او حظّ فرا
گرفته جزاه الله سبحانه عنّا خیر الجزاء و در مکتوب صد و شصتم جلدِ اوّل طائفهٔ وجودیه را علی تفاوتِ درجات الوصل و الکمال واصلِ کامل میفرماید
و در مکتوب دویست و شصت و ششم جلدِ اوّل شیخ را از اولیاءِ مقبولان میگوید و در مکتوب هفتاد و هفتم جلدِ سیوم او را از اولیاءِ کبار

مادر والی ان کو اللہ نگہبان سے پھیری جاتی ہیں ۱۲

می‌بینید و مولانا ۲ دہلوی در لمعات طریق شیخ را بوصف قدم الصدق توصیف کردہ و در انتباہ ۳ او را از شیوخ سلسلۂ خود شمردہ است و مولوی
دہلوی در تنویر العینین قول شیخ را بر مدعا خود سند آوردہ است و صاحب فیض عام در صفحہ پنجاہ و سیوم می نگارد قطب المقربین شیخ محی الدین
ابن عربی نے فتوحات کی اٹھاونویں باب میں لکھا ہی اَنَّہُ لَیسَ لِلعَبدِ فِی العُبُودِیَّۃِ نِہَایَۃٌ حَتّٰی یَصِلَ اِلَیہَا ثُمَّ یَرجِعُ رَبًّا کَمَا اَنَّہُ لَیسَ لِلرَّبِّ حَدٌّ یَنتَہِی اِلَیہِ
ثُمَّ یَعُودُ عَبدًا فَالرَّبُّ رَبٌّ غَیرُ نِہَایَۃٍ وَالعَبدُ عَبدٌ غَیرُ نِہَایَۃٍ یعنی بندی کو بندگی میں نہایت نہیں ہی تا اوس نہایت کو پہنچ کر رب ہو جاوی
جیسا حد نہیں ہی رب کو تا اوس حد تک پہنچ کر بندہ ہو جاوی پھر اس صورت میں رب ہی سو رب ہی بلا انتہا اور بندہ ہی سو بندہ ہی
بلا نہایت یعنی رب پنی کو اور بندگی پنی کو انتہا نہیں ہی بندہ ہر مقام میں ہمیشہ بندہ ہی ہی اور رب ہر مرتبہ میں ہمیشہ رب ہی ہی پھر کسی بندی کو
رب پنی کا اعتقاد کرنا کسی مقام میں ہو کفر ہی اگر کسی بزرگ کی کلام سی ایسی بات سمجھی جاوی تو تیری سمجھ کی غلطی ہی اوس بزرگ کی مراد
وہ نہیں ہی جو تو نی سمجھا ملحدان صوفی شعار بعضی کلام سی بزرگوں کی یہی مراد سمجھ لیکر آپ بہی کافر ہوی اپنی مریدوں کو بھی کفر میں ڈالی
اللہ کی پناہ انتہی در مسئلۂ وحدۃ الوجود شیخ خصوصیت ندارد بلکہ ما ورای ۴ شیخ از متقدمین و متاخرین ہزارہا اولیاء کرام و علماء عظام از
پیشوایان جہان و مقتدایان منکران قائل این مسئلہ اند اگر منکران از انہا مطلع بودندی ہرگز بر انکار جرأت ننمودندی قال صاحب الحجۃ
التائید فی شرح ادلۃ التوحید و لنذکر بعد تقریر الادلۃ القائلین بہذا المذہب ممن یعتمد اکثر منکریہ علی اقوالہم واحوالہم فی القوۃ النظریۃ والعملیۃ
مع عدم اطلاعہم علی قولہم بذلک ولو اطلعوا منہم علی ذلک لما اصروا علی انکارہ ولم یقدروا علی الانکار علیہم انتہی و تحقیق مسئلہ وحدۃ الوجود
در فائدۂ سی و ہشتم و سی و نہم و چہلم باید طلبید و نیز باید دانست کہ در حدیث صحیح اُذکُرُوا مَحَاسِنَ مَوتَاکُم وَکُفُّوا عَن مَسَاوِیہِم آمدہ اما معاملہ
زمانیان اُذکُرُوا مَسَاوِیَ مَوتَاکُم وَکُفُّوا عَن مَحَاسِنِہِم بود بلکہ محاسن بزرگان را در صورت مساوی می‌بینند ؎ چشم بد اندیش کہ برکندہ
باد ۞ عیب نماید ہنرش در نظر ۞ و باوجود دعوی سنیت بر ائمۂ اہل سنت بطریق تفوق و تعلی طعنہ میزنند ؎ ہر کہ بیہودہ گردن افرازد ۞
خویشتن را بگردن اندازد ۞ و در تخطیہ و تجسس عیوب بزرگان مبادرت می‌نمایند ؎ نہ در ہر سخن بحث کردن رواست ۞ خطا بر بزرگان
گرفتن خطاست ۞ و در ہدم اساس شریعت و کسر اساطین ملت ہمت خود مصروف می‌دارند ؎ ترا تیشہ دادم کہ ہیزم شکن ۞ نگفتم کہ
دیوار مسجد بکن ۞ و در اہانت بزرگان دین و شکست خانہ شرع متین کمال بزرگی پندارند ؎ بزرگش نخوانند اہل خرد ۞ کہ نام بزرگان
بزشتی برد ۞ تا آنکہ سراج ۱ امت سرور عالم امام الائمہ امام اعظم را صاحب الرای گویند چہ او بر خلاف حدیث بہ ترک رفع یدین حکم نمودہ است
و تثویب را کہ بقیاس آن امام و صاحبین و سایر فقہاء کوفہ مستحسن ست بدعت ضلالت خوانند و امام ۲ حجۃ الاسلام را کافر و ملعون گویند چہ او در احیا
و کیمیا قائل وحدۃ الوجود بود و ہمہ اوست میگوید و سلطان ۳ العارفین بایزید بسطامی را و حسین بن منصور حلاج را ملحد و کافر خوانند و انکار سایر
صوفیہ و علم تصوف ۴ میکنند چہ بایزید بکلمات کفر لا الہ الا انا فاعبدون و سبحانی ما اعظم شانی و لیس فی جبتی سوی اللہ قائل گشتہ و حلاج انا الحق
گفتہ است و شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی را بیہودہ گو پندارند چہ شیخ در گلستان و بوستان باب عشق را بقلم آوردہ است و مولانا ۵ جلال الدین

۵۱ از ینجا ست کہ میرزا مظہر جان جانان قدس سرہ در مکتوب پنجم مکاتیب خود می‌فرماید کہ از چہار صد سال یعنی از عہد حضرت شیخ ابن عربی رحمۃ اللہ علیہ تا عہد مبارک ایشان اوعیہ استماع و اذہان مردم از مسئلۂ وحدۃ وجود مملو بودہ است ۱۲

رومی را جای فعلِ حرام گویند چه مولانا در مثنوی حکایت بزرگی میکند که برگردِ خود بایزید را حکم طوافِ هفت باره نمود حالانکه طوافِ غیرِ کعبه حرام است ونیز[٨] مولانا را مُقرِ کفرِ خود خوانند چه مولانا در مثنوی میفرماید ف از سبب سوزیش من سودائیم ؎ در خیالاتش چو سوفسطائیم ؎ پس اقرار می نماید بانکه من هیچو سوفسطائی ام حالانکه سوفسطائی کافر است ومحققِ نامی مولانا عبد الرحمٰنِ جامی را بی ادب گویند چه در کتاب یوسف زلیخا خط وخال وحُسن وجمالِ زلیخا زوجهٔ یوسف علیه السلام را بیان نموده است ونیز محققِ نامی را مرتکبِ فعلِ حرام گویند چه در رقعاتِ جامی لعبد الله احرار عرضِ زمین بوسی میکند حالانکه زمین بوسی حرام است وشیخ الهند[٩] را مُلحِد ومُشرک خوانند چه شیخ در عنوانِ مدارج آیهٔ هو الاوّل والآخر والظاهر والباطن وهو بکلِ شیئٍ علیم را در حمدِ الٰهی جلّ مجدُهٗ ونیز در مدحِ نبوی صلی الله علیه وسلم بقلم آورده است ومولوی[١٠] مدراسی را کافر ومُشرک گویند چه مولوی در دوگانهٔ قادریه بخواندنِ یا شیخ عبد القادر شیئاً لله حکم فرموده است حال آنکه بعض علما لفظ شیئاً لله را در کلماتِ کفر شمرده اند وعلمِ غیب خصیصهٔ عالمُ الغیب بود وندائِ غائب شرک است ونیز مولوی[١١] را دروغ گو گویند چه در کتاب تحفةُ الاحسن فی مناقبِ ابی الحسن شیخِ خود رکن الدین سید شاه ابو الحسن قربی را قبله وکعبه میگوید حال آنکه قبله جماد است وحضرت قربی انسان وآن در عرب است واین در عجم وبحر العلوم[١٢] را بدعتی خوانند چه او طعمهٔ کشن بود واطعمهٔ دهم وبستم وچهلم وسالانه وسه منی وفاتحهٔ رجب تناول می نمود ودر محفلِ میلادِ سرورِ انام علیه افضل الصلوٰة والسلام شریک می شد وعند السلام بر می خاست ودر اعتکافِ چهل روزه عشرهٔ اخیرهٔ شعبان وماه رمضان تسبیح در دست میداشت حال آنکه در حدیث شریف کُلُّ بدعةٍ ضلالة آمده است دوازده هزار بار تهلیل میخواند ١٢ ونیز[١٣] او را تارکِ امرِ معروف ونهی منکر خوانند چه او وعظ نمیکرد ونیز[١٤] او را تارکِ حج گویند ونیز[١٥] او را موپرست خوانند چه او زیارتِ آثار شریف می نمود الی غیر ذلک مما لا یحصیٰ کثرةً مولانا رومی میفرماید ف از خدا نی بوی او را نی اثر ؎ دعویش افزون زشیث وبو البشر ؎ ظاهر آرایش ببین آن مدعی ؎ باطنش ظلمت زبانش شعشعی ؎ دیو نموده وراهم شکلِ خویش ؎ او همی گوید که زابدالیم بیش ؎ حرفِ درویشان بدزدد مردِ دون ؎ تا بخواند بر سلیمان آن فسون ؎ حرفِ درویشان بدزدیده بسی ؎ تا گمان آید که خود هست او کسی ؎ خورده گیرد در سخن بر بایزید ؎ ننگ دارد از درونِ او یزید ؎ چون خدا خواهد که پوشد عیبِ کس ؎ کم زند در عیبِ معیوبان نفس ؎ چون خدا خواهد که پرده کس درد ؎ میلش اندر طعنهٔ پاکان برد ؎ هر چه بر تو آید از ظلمات وغم ؎ آن ز بی باکی وگستاخی است هم ؎ از خدا جوئیم توفیقِ ادب ؎ بی ادب محروم گشت از فضلِ رب ؎ بی ادب تنها نه خود را داشت بد ؎ بلکه آتش در همه آفاق زد ؎ طرفه آتش زنی که قدمِ این طاغیان هر جا که افتد بتفریقِ کلمهٔ مسلمین منذر بود وفتنه وفساد از انجا میخیزد وعجب کوته اندیشی که شامتِ طعن این کوته اندیشان اهلِ نفوس ؎ در پی طاغیان می دوانند وکشان کشان بر طعنِ پیشوایانِ ایشان می برد سنائی ف نکند صد هزار تیغ وزبان ؎ آنچه یک طاعنی کند بزبان ؎ اگر از ان طرف بدایت نمی شد ازین طرف صدائی وندائی بر نمیخواست پس بحقیقت این کوته اندیشان طاعنِ پیشوایانِ خود اند امام حجةُ الاسلام در اصلِ سیوم رکنِ سیوم کیمیا میفرماید رسول صلی الله علیه وسلم گفت لعنت بر آن باد که مادر وپدرِ خود را دشنام دهد گفتند این که کند گفت آنکه مادر وپدرِ دیگران را دشنام دهد تا مادر وپدر او را دشنام[١٦] دهند آن او داده باشد انتهی سعدی ف چیزی که بخود نمی پسندی ؎ با کس مکن ای برادرِ من ؎ گر مادرِ خویش دوست داری ؎ دشنام مده بمادرِ من ؎ انتهی قال الشیخ الکامل زین الدین ابی بکر

ف قال الله تعالیٰ ولا تسبوا الذین یدعون من دون الله فیسبوا الله عدواً بغیر علم ف ومن جوابش بر دشنام میان صاحب کین ز قلب بهر کس که وی باز دهد ١٢

الخوانی فی الرسالۃ القدسیۃ من کان یصدد التخطیۃ علی الناس یخطیئوہ ایضا کما تدین تدان انتہی الغرض اہل نفوس دریٔ طاعنان می دوندو
بکمالِ نفسانیت در پاداشِ طعن پیشوایانِ خود با پیشوایانِ مرحوم طاعن طعنہ میزنند کہ شیخ یوسف بن یعقوب بن ایوب الہمدانی کہ شیخ شیوخ
بہاؤ الدین نقشبند است تارکِ جمعہ وجماعات بود کما فی النفحات و مقرب الی قضیب البان موصلی کہ معتقد و ممدوح شیوخِ طاعنان است تارکِ نماز
بود کما فی حل الرموز و قطب الاقطاب خواجہ قطب الدین بختیار کاکی و فرید الحق والدین شیخ فرید شکر گنج و محبوب خدا شیخ نظام الدین اولیا کہ
اینہا شیخ شیوخ طاعنان اند سجدۂ تحیت می گرفتند کما فی فوائد الفواد و خواجہ عبید اللہ احرار و خواجہ عبد الباقی و مولانا دہلوی و سند العلماء و سید ماجد
و سید واعظ کہ اینہا از شیوخ طاعنان اند ملحد و کافر بودند چہ این ہمہ قائل وحدۃ الوجود اند و ہمہ اوست میگویند و امام ربانی مجوز فعل حرام است
چہ در بعض مکاتیب خود می نگارد کہ نذر شمار سید والحال ان النذر لغیر اللہ حرام و نیز امام ربانی خود را از کافر فرنگ بدتر میداند کما ذکر فی بعض
مکاتیبہ پس مقر کفر خود بود و نیز امام ربانی در مکاتیب جلد اول خود را بندۂ شیخ خود خواجہ عبد الباقی میگوید حال آنکہ ہمہ بندگان خدا اند
و خود را بندۂ غیر خدا گفتن موہم کفر است قاری در مسیح الازہری نگارد و اما ما اشتہر من التسمیۃ بعبد النبی فظاہرہ کفر الا اذا اراد بالعبد المملوک
انتہی و نیز امام ربانی در مکتوب پنجاہ و ہشتم جلد ثانی حضور بعض اولیاء اللہ دریک آن در امکنۂ متعددہ و صدور افعال متباینہ از اینہا باثبات
میرساند حال آنکہ بعضی از علما آن را در کلمات کفر شمردہ اند و نیز امام ربانی در مکتوب مذکور استمداد ارباب حاجات از اعزۂ احیا و اموات در
مخاوف و مہالک و مسالک و امداد و حضور آن اعزہ در انجا باثبات میرساند حال آنکہ استعانت بغیر کفر است و نداء غائب شرک و امام
ربانی و مولانا دہلوی و سید ماجد و واعظ نمیکردند و تارکِ امر معروف و نہی منکر بودند و امام ربانی و سند العلماء تارکِ حج بودند و مولانا دہلوی
برگرد قبر تجویز طواف ہفت بارہ نمودہ است کما فی الانتباہ حال آنکہ طوافِ غیر کعبہ حرام است و نیز مولانا دہلوی بپایانِ قبر تجویز نہادن خسارہ
است کما فی الانتباہ حال آنکہ نہادن خسارہ پایانِ قبر گناہ کبیرہ است و نیز مولانا دہلوی در ختم قادریہ بخواندن شیئا للہ یا شیخ عبد القادر جیلانی تجویز می نماید کما فی الانتباہ
حال آنکہ بعض علما لفظ شیئا للہ را در کلمات کفر شمردہ اند و علم غیب خصیصۂ عالم الغیب است و نداء غائب شرک است پس مولانا کافر و مشرک بود و نیز
مولانا دہلوی در ختم قادریہ شیئا للہ الی آخرہ را بخواندن یکصد و یازدہ بار بقلم آوردہ است حال آنکہ تعیین اعداد بدعت ضلالت است و نیز مولانا
دہلوی در شرائط چلہ نشینی مراقبۂ شیخ حکم فرمودہ است کما فی قول الجمیل حال آنکہ مراقبۂ شیخ بدعت ضلالت است و نیز مولانا دہلوی تجویز استعمال سبحہ
می نماید و اشاد سبحہ را بخیر التابعین حسن بصری می رساند کما فی الانتباہ حال آنکہ استعمال سبحہ بدعت ضلالت است و نیز مولانا دہلوی در انتباہ
و قول الجمیل و مولوی دہلوی در صراط المستقیم ذکر لطائف ستہ و شغل یکضربی و دو ضربی و سہ ضربی و چہار ضربی و دیگر اشغال طرق قادریہ و چشتیہ و
نقشبندیہ وغیرہا بقلم آوردہ است حال آنکہ این ہمہ بدعت ضلالت اند و سند العلماء سرور میلاد سرور انام علیہ افضل الصلوۃ والسلام و مجالس سالانہ
آنحضرت علیہ السلام و حضرت امام حسین و پدر خود مولانا دہلوی می نمود و بر ماحضر فاتحہ میخواندند و در دعوت بادشاہ دہلی طعام فاتحۂ رجب میخورد
و مراثی جن و پری استماع می نمود حال آنکہ این ہمہ امور بدعت ضلالت اند و مولوی دہلوی در باب دوم صراط المستقیم میگوید کہ در خوبی نذر و نیاز

۹ بلکہ دریک آن ... بار ہا کسی ان ... علیہ وعلی آلہ الصلوۃ والسلام ... و در جواب ... واستمداد ... ۱۲

اموات شک و شبهه نیست حال آنکه در بدعی و حرمت نذر غیر حق شکی و شبهی نیست [21] و نیز مولوی دهلوی در باب چهارم صراط المستقیم خود را از عتبه بوسان
سید ماجد شمرده است حال آنکه عتبه بوسی حرام است [22] و نیز مولوی دهلوی در مقدمهٔ صراط المستقیم حب نفسانی را که ملقب بعشق است مبداء ولایت میگوید
حال آنکه از امراض دماغی و عوارض نفسانی ست کما فی کتب الطب [23] و نیز مولوی دهلوی استعمال تنباکو میکرد و ناس بکثرت میگرفت حال آنکه استعمال ناس
بدعت ضلالت است [24] و نیز مولوی دهلوی در باب اول صراط المستقیم آیه هو الاول والآخر والظاهر والباطن و کریمه و هو بکل شیء محیط و حدیث شریف
لو دلیتم بحبل الی الارض السابعة السفلی لهبط علی الله را در دلائل اثبات وحدة الوجود بقلم آورده و نیز جواز صدور زمزمه انا الحق و لیس فی جبتی
سوی الله از نفس کاملهٔ طالب رقم فرموده است پس مولوی ملحد و کافر است [25] و نیز مولوی دهلوی دروغ گو است چه در باب مذکور جد خود و شیخ
شیوخ خود مولانا دهلوی را قبله و کعبه میگوید حال آنکه مولانا انسان است و کعبه جماد و آن در هند است و این در عرب [26] و سید ماجد بی علم بود چه
منتهای تحصیل او کافیه است و تحصیل علوم دین که تفسیر و حدیث و فقه است هیچ نموده آری دعوی علم لدنی می نمود اما علم لدنی از شریعت خارج بود چه مراد از او در شریعت
دخلی ندارد [27] و سید واعظ مو پرست بود چه زیارت آثار شریف می نمود [28] و نیز سید واعظ بکمال رغبت جهنگه تناول می نمود حال آنکه بیشتر علما بر حرمت
اکل آن حکم کرده اند و نیز سید واعظ تارک حج بود [30] و نیز سید واعظ بدعتی بود چه استعمال ناس می نمود و در روز سیوم و [29] دهم و چهلم و غیرها بزیارت قبر
میرفت و طعام بسیوم و چهلم و سالانه در رجب میخورد و شریک محفل بدعت میلاد سرور انام علیه افضل الصلوة والسلام می شد و عند قراءة السلام
قیام می نمود [31] و سید محمد برزنجی شافعی که از مشاهیر علماء مدینه است در رسالهٔ مسمی بالصارم الهاشم لدماغ محمد هاشم میگوید قال السیوطی فی منظومته
فی المجددین فی بیان شروط المجدد (۱) والشرط فی ذلک ان یمضی المائة * و هو علی حیوة بین الفئة * یشار بالعلم الی مقامه * و ینصر السنة
فی کلامه * وان یکون فی حدیث قد روی * من اهل بیت المصطفی و هو قوی * فهذا الشیخ ای شیخ السرهندی لم یشتهر بالعلم لان المراد بالعلم
الشریعة التفسیر والحدیث والفقه و لم یر له فیها اثرا و لا تالیفا و انما له مکتوبات اکثرها ترهات و شطح و رأینا ولده (ای محمد سعید ۱۲) قد خذل السنة و رد الحدیث و لم
ینصره و یالیته اذا لم ینصرها لم یخذلها و سلم راسا براس لا له و لا علیه و لم یکن من اهل بیت المصطفی فکیف یدعی انه مجدد و ما الدلیل علی هذه
التسمیة ان هی الا اسماء سمیتموها انتم و آباؤکم ما انزل الله بها من سلطان فأت بآیة ان کنت من الصادقین [32] و نیز دروی می نگارد و قد
نظرنا فیها ای فی مکتوبات المجدد فوجدنا منکرات کثیرة ان الکعبة افضل من محمد صلی الله علیه وسلم و ان الحقیقة المحمدیة بعد الف سنة تنتقل
الی الاحمدیة و تتحد بها و تخلو المحمدیة و تبقی شاغرة (۳) الی زمن خروج عیسی و ان الخلة فی ابراهیم کانت مفصلة و فی محمد عکس المحبة فسأل محمد
صلی الله علیه وسلم حصول الخلة التفصیلیة بقوله کما صلیت علی ابراهیم و ان حصول ذلک کان موقوفا علی وساطة شخص من امته فحصل له
ذلک بعد الالف بوساطة احدهم یشیر الی نفسه و امثال ذلک من الترهات فلعله اراد ان یقول لنفسه انه بعث لتجدید الدین بعد الالف یعنی
بنبوة جدیدة فخاف من السیف فرمز رموزا تیقظن لها اتباعه اللهم انا نشهدک انا من المکذبین له فی هذه الدعاوی انتهی [33] و نیز سید
برزنجی کتابی مسمی بقدح الزند فی رد جهالات شیخ السرهندی بقلم آورده است [34] و ماوراء آن رسائل بسیار در مطاعن امام ربانی و مولوی دهلوی

(۱) خذل بالفتح فرو گذاشتن و خوار کردن ۱۲ م
(۲) ای حدیث
اشاره بسبابه را بنابر نفرت و از پر فرو نمخ نمودن ۱۲
(۳) شغر بالفتح و شغور بالضم پای برداشتن سگ بوقت شاشیدن و خالی ماندن شهر از مردم و بیرون کردن کسی را از جای ۱۲ منتخب

و غیر ہما مدوّن گردیده اند و شیخ الهند نیز مکتوبی طویل در مطاعن امام ربانی حوالهٔ قلم نموده است الی غیر ذلک مما لا یحصی کثرة

بالجمله این طاعنان طرفین در رنگ غلاة شیعه تولّا بی تبرّا نمی پسندند و هر گروهی در تبرّا از بزرگان دیگری بهمه تن ساعی می باشند
بضم اول و تخفیف لام و تا فوقانی از حد در گذشتگان جمع غالی ۱۲ غیاث اللغات

بهمین رذیلت عیب جوئی و طعنه زنی طائفهٔ نواصب و خوارج در مطاعن اهل بیت کرام و فرقهٔ شیعه و روافض در مطاعن صحابه

عظام دفاتر طویله و طوامیر کثیره همچو دلهای سیاه خود سیاه کرده اند و باآنکه فصل خصومات پیش حاکم حقیقی یوم الفصل شدنی

است بدون دعوی مدعیان و بغیر حضور متخاصمین و گواهان قضا علی الغائب بلکه قضا علی المیت می نمایند و عند القضا باآنکه

حق بحق دار رسیدن گنجایش ندارد و در فیصلهٔ خصومات گذشتگان عمر عزیز بی بهار را برباد میدهند تا آنکه عبد الحمید مغربی ناصبی

باآن زعم انا و لاغیری در طعن حضرت امیر و حسنین و دیگر اکابر اهل بیت کتابی ضخیم بقلم آورده و ابن مطهر حلی شیعی باآن همه

دعوی همه دانی در طعن حضرت شیخین و ذو النورین و دیگر اکابر صحابه مجلد عظیم الفین تصنیف نموده است بالجمله طاعن هر که

باشد ظالم است و البادی اظلم قصور فهم طاعنان است که امثال این امور را مطاعن می فهمند عند التفحص هویدا است که مطاعن

جانبین اصلی ندارند چه علم و عمل و ورع و تقوی و دیانت و اخذ عزیمت و احیاء سنت و اماتت بدعت این اکابر مطعون مشهور

و معروف است و نفوس این اماجد از کدورات نفس و نفسانیت منزه و مبرا پس این همه مظنون الخیر اند معهذا اگر در مطاعن شمارند

دایره بر طاعنان تنگتر خواهد شد کما ظهر من مطاعن الطرفین باید که عوام اوّلا تصحیح عقاید موافق کتب کلامیهٔ سنت و جماعت

نمایند بعد از آن فرض و واجب و سنت و مندوب و حلال و حرام و مکروه و مشتبه بر طبق کتب فقهیهٔ ایشان درست دانند

تا بمرادِ اکابر مطعون پی برند مثنوی **ص** هست سنت ره جماعت چون رفیق ۞ بی ره و بی یار افتی در مضیق ۞ نه آنکه از

صراط مستقیم سنت و جماعت دست بردارند و بدعوی اجتهاد بر خلاف رای مجتهد از کتاب و سنت اخذ احکام نمایند و بر

پیشوایان سنت و جماعت طعنه زنند و اهل نفوس را بر طعن پیشوایان خود برانگیزند **ص** دوستی بی خرد خود دشمنی

است ۞ اگر خدا خواهد جواب مطاعن طرفین و چند مطاعن دیگر صراحةً یا اشارةً در مطاوی فوائد خواهد آمد و جواب مطاعن

مندرجهٔ رسائل از کتب الرد طلب دارند و بواقی را بر آنها قیاس نمایند و لیکن هیچکس از جور طاعن مخلصی ندارد و سعدی

ص اگر در جهان از جهان رسته ایست ۞ در از خلق بر خویشتن بسته ایست ۞ کس از دست جور زبانها نرست ۞ اگر خود

نمالیست وگر حق پرست ؛ اگر بر پری چون مَلَک زآسمان ؛ بدامن درآویزدت بدگمان ؛ بکوشش توان وجله را پیش بست ؛ نشاید زبان بداندیش بست ؛ فراہم نشینند تردامنان ؛ که این زہد خشک است وآن دام نان ؛ تو روی از پرستیدن حق مپیچ ؛ بہل تا بگیرند خلقت بہیچ ؛ چو راضی شد از بنده یزدان پاک ؛ گر اینها نگردند راضی چه باک ؛ دو کس بر حدیثی گمارند گوش ؛ ازین تا بدان ز اہرمن تا سروش ؛ یکی پند گیرد وگر ناپسند ؛ نه پرداز و از حرف گیری به پند ؛ عُنی رالغیبت بکاوند پوست ؛ که فرعون اگر ہست در عالم اوست ؛ اگر مرد درویش در سختی است ؛ بگویند زادبار و بدبختی است ؛ اگر ناطقی طبل پر یاوهٔ ؛ وگر خامشی نقش گرماوهٔ ؛ تحمل کنان را نخوانند مرد ؛ که بیچاره از بیم سر بر نکرد ؛ وگر در سرش ہول و مردانگی ست ؛ گریزند ازو کین چه دیوانگی است ؛ تعنت کنندش گر اندک خوری ست ؛ که مالش مگر روزی دیگری است ؛ وگر نغز و پاکیزه باشد خورش ؛ شکم بنده خوانند و تن پرورش ؛ که یار و بکنج سلامت نشست ؛ که پیغمبر از خبث دشمن نرست ؛ خدا را که مانند و انباز و جفت ؛ ندارد شنیدی که ترسا چه گفت ؛ طرفه آن است که طاعنان باین افراط و تفریط و تضلیل[۵۱] و تکفیر دست از دعوی سنیت نمی بردارند و در لباس اہل سنت باین طعنه زنی و بیچ کنی راه عالمی میزنند ہم ذیابٌ علیہم الثیابُ وصف حال ایشان است <u>ع</u> شب گربه سمور می نماید ؛ زنگی بچه حور می نماید ؛ رخنهٔ طاعن در دین بدتر از رخنهٔ مبتدع و ملحد ست و رخنهٔ این ہر دو بدتر از رخنهٔ کافر حربی کافر دشمن بیگانه است و مبتدع و ملحد ہم خانه و در ہم خانه طاعن که بلباس اہل سنت متلبس ست حکم ہم خوابه دارد و جامی <u>ع</u> یار بد از فسون و افسانه ؛ با تو ہمخوابه است و ہم خانه ؛ گی دہد دست رستن از کیدش ؛ یا بدین پای جستن از قیدش ؛ بس که خون جگر بباید خورد ؛ تا شود آشکار جوہر مرد ؛ ازینجا است که مولانا دہلوی در انتباه از بزرگی حکایت میکند که صد ہزار رمهٔ گرگ گرسنه در رمهٔ گوسپندان آن نکند که یک شیطان کند و صد ہزار شیطان آن نکند که یک ہمنشین بد کند و صد ہزار ہمنشین بد آن نکند که یک نفس در تن آدمی زاد کند انتہی از اینجا قیاس باید کرد که یار بد چون با نفس یار گردد چه بلا کند و نیز باید دانست که ہر یکی ازین دو طایفه در طعن مقتدایان دیگری راه افراط و تفریط پیموده و دو طرف اقتصا[۵۲] در اختیار نموده است و حق متوسط نصیب این فقیر است که موفق بدان گشته و از بلاء ذکر مساوی پیشینیان و طعن گذشتگان محفوظ مانده است حافظ سید نور الدین علی سمہودی در جواہر العقدین حدیثی آورده است که فی کل خلف من امتی عدول من اہل بیتی ینفون عن ہذا الدین تحریف الغالین و انتحال[۵۳] المبطلین و تاویل الجاہلین من امیدوارم که یکی ازینها باشم و مردم را از افراط و تفریط باز دارم و نیز باید دانست که باعث بر تحریر این رساله رائعه و تقریر این عجالهٔ نافعه افراط و تفریط عوام و اصلاح اخوان زلیل الاقدام است و آن را مسمی بفصل الخطاب[۵۴] فی الفرق بین الخطاء و الصواب و منقسم در چہل فائده نموده شد اللہم اجعلہا لکل مبتدء تبصرة و لکل منتہ تذکرة موفق حقیقی مردم را توفیق کرامت فرماید تا به صراط مستقیم شریعت غرا سلوک نمایند و از افراط و تفریط باز مانند انه قریب مجیب و علی کل شیء قدیر و من ہنا اشرع فی المقصود متوکلا علی اللہ المعبود

فائدهٔ یکم

در ادلهٔ شرعیه بدانکه ادلهٔ شرعیه چہار اند کتاب[۱] و سنت[۲] و اجماع[۳] و قیاس[۴] مجتہد که مستنبط از ین ثلثه بود کما مر فی المقدمة الاولی اما کتاب جامع جمیع احکام شرعیه است کذا فی کتب الاصول امام ربانی در مکتوب پنجاه و پنجم جلد ثانی میفرماید قرآن مجید جامع جمیع احکام شرعیه است بلکه جامع جمیع شرائع ما تقدم

۵۲ اقتصاد میانه روی در ہر چیز و در راه راست رفتن ۱۲ منتخب

۵۳ انتحال سخن کسی بر خود بستن و دروغ را بمذہبی بستن ۱۲ منتخب

۵۴ فصل الخطاب کلام فصیح و درست ۱۲ منتخب

غایة ما فی الباب آنکه بعضی از احکام این شریعت ازان قسم اند که بعبارت نص و اشارت نص و دلالت نص و اقتضاء نص مفہوم میگردند عوام و خواص از اہل لغت درین فہم برابر اند و قسم دیگر از احکام ازان قبیل اند که بتوسط اجتہاد و استنباط مفہوم میگردند و این فہم مخصوص بائمۂ مجتہدین است که آن سرور نیز باشند بقول جمہور و اصحاب کرام آن سرور و مجتہدین سائر امت آن سرور باشند علیه و علیہم الصلوات و التسلیمات لیکن احکام اجتہادیه در زمان آن سرور که اوان وحی بوده علیه و علی آله الصلوات و السلام درمیان خطا و صواب متردد نبودند بلکه بوحی قطعی صواب محق از خطاء مخطی متمیز می گشت و حق با باطل ممتزج نمی ماند که تقریر و تثبیت نبی بر خطا مجوز نیست بخلاف احکامی که بعد از انقراض زمان وحی بطریق استنباط مجتہدین حاصل گشته است درمیان صواب و خطا متردد است لہذا احکام اجتہادی که در زمان وحی مقرر گشته است موجب الیقین است که مفید عمل و اعتقاد است و بعد انقراض زمان وحی ناچار موجب ظن باشد که مفید عمل است نه موجب اعتقاد و قسم ثالث از احکام قرآنی ازان نوع است که طاقت بشری در فہم آن عاجز است تا اعلامی از جانب منزل احکام جل سلطانه حاصل نشود فہم آن احکام متصور نبود و حصول این اعلام مخصوص به پیغمبر است علیه و علی آله الصلوة و السلام غیر پیغمبر را این اعلام نکنند این احکام ہرچند ماخوذ از کتاب است اما چون مُظہر آن احکام پیغمبر است علیه و علی آله الصلوة و السلام ناچار این احکام را منسوب بسنت داشته آمد که مظہر آنہا سنت است در رنگ آنکه احکام اجتہادیه را بقیاس نسبت کنند باعتبار آنکه قیاس مظہر آن احکام است پس سنت و قیاس ہر دو مظہر احکام باشند اگرچه درمیان این دو مظہر فرق بسیار است که یکی مستند برای است که مجال خطا دارد و دیگری مؤید باعلام حق جل و علا که خطا را آنجا گنجایش نیست قسم اخیر کمال شباہت باصل دارد گویا مثبت احکام است ہرچند فی الحقیقة مثبت جمیع احکام ہمان کتاب عزیز است و بس باید دانست که در احکام اجتہادیه غیر پیغمبر را با پیغمبر علیه و علی آله الصلوة و السلام مجال خلاف است اگر آن غیر بپایۂ اجتہاد برسد و احکامی که بعبارت و اشارت و دلالت نص ثابت شده است و ہمچنین احکامی که مظہر آنہا سنت است احدی را در آنہا مجال مخالفت نیست بلکه بر جمیع امت اتباع آن احکام لازم است پس مجتہدان امت را در احکام اجتہادیه متابعت رای پیغمبر لازم نیست علیه و علی آله الصلوة و السلام بلکه صواب در آن موطن متابعت رای خود است انتہی و تفصیل اقسام و احکام مجتہد و مقلد مع المتعلقات از مقدمات باید طلبید پس ازان باید دانست که رفع یدین در غیر تکبیر احرام نزد امام اعظم مکروه است و نزد امام شافعی مسنون شیخ الہند در شرح مشکوة میفرماید بدانکه برداشتن دستہا در غیر تکبیر احرام مختلف فیه است میان ما و شافعیه و احادیث و آثار در ہر دو جانب آمده و قدر متحقق در وی آنست که با ہر دو بوده است گاہی آن و گاہی این و از صحابه ہر کس آنچه دیده روایت کرده است یا رفع در ابتدا بوده است و در آخر منسوخ گشته و از آنکه عظماء صحابه مثل ابن مسعود که عالم بود بشرائع اسلام و احکام آن و متفقه بود باحوال رسول خدا و ملازم آن حضرت بود در حضر و سفر آنرا منکرند ظاہر احتمال ثانی است و از امیر المومنین علی مرتضی رضی الله عنه نیز عدم رفع روایت میکنند و اگر فرضًا ہر دو بود عدم رفع راجح است بآنکه وی از جنس سکون است که مناسب تر است بحال صلوة که خضوع و خشوع است و کلام درین مقام واسع است جمله ازان در شرح سفر السعادة ذکر کرده ایم انتہی و نیز شیخ الہند در فتح المنان فی تائید مذہب النعمان مذہب امام را باخبار و آثار بسیار

مستند کرده و صاحبِ کافی و کفایه و شرحِ مختصر وقایه و عنایه و نهایه و تبیین الحقائق و بحر الرائق و غیرها نیز مذهب امام را با حادیثِ صحیحه و اسنادِ قویه
باثبات رسانیده و صاحب نظام الاسلام نیز مذهب او را بیازده سند مستند گردانیده است درین مقام طغیانی و گستاخی بعضی از عوام دیدنی است
که با وجودِ دعوی تقلید و حنفیت نظر بر چند حدیثِ مشکوة که صاحبِ آن شافعی المذهب بوده و بیشتر احادیثِ مذهبِ خود در وی فراهم آورده است
قول شافعی را بر قولِ امام ترجیح میدهند حال آنکه مقلد را ترجیح مذهبی بر مذهبی نمیرسد کما مرّ فی المقدمة الرابعة بلکه در میانِ اجتهادِ این دو امامِ عالی مقام
حکم گردیده بر بطلانِ قولِ امام حکم میکنند و قولِ او را خلاف سنت میگویند حال آنکه قیاسِ مجتهد مُبطِلِ قیاسِ مجتهدِ دیگر نیست کما مرّ فی المقدمة الخامسة
پس قیاسِ مقلد مُبطِلِ قیاسِ مجتهد چگونه گردد و حنفیه را بر فعِ یدین حکم می نمایند و امام اعظم را صاحب الرأی گویند حال آنکه ترکِ رفع باجتهادِ وی است
کما مرّ انفا کبرت کلمة تخرج من افواههم ان یقولون الا کذبا امام ربانی در مکتوبِ پنجاه و پنجم جلدِ ثانی در احوالِ امام اعظم میفرماید که به برکت
ورع و تقوی و بدولتِ متابعتِ سنت درجهٔ علیا در اجتهاد و استنباط یافته است که دیگران در فهمِ آن عاجزند و مجتهداتِ او را بواسطهٔ دقتِ معانی
مخالفِ کتاب و سنت دانند و او را و اصحابِ او را اصحابِ رای پندارند کل ذلک لعدم الوصول الی حقیقة علمه و درایته و عدم الاطلاع
علی فهمه و فراسته امام شافعی مگر شمهٔ از دقتِ فقاهتِ او علیه الرضوان دریافت که گفت الفقهاء کلهم عیال ابی حنیفة وای از جرأتهای قاصر نظران
که قصورِ خود را بدیگری نسبت می نمایند ؎ قاصری گر کند این طائفه را طعن قصور ٭ حاش لله که برآرم بزبان این گله را ٭ همه شیرانِ جهان
بستهٔ این سلسله اند ٭ روبه از حیله چسان بگسلد این سلسله را ٭ و نیز در وی می نگارد بی شائبهٔ تکلف و تعصب گفته میشود که نورانیتِ این مذهب
حنفی بنظرِ کشفی در رنگِ دریای عظیم می نماید و سائر مذاهب در رنگِ حیاض و جداول بنظر می در آیند و بظاهر هم که ملاحظه نموده می آید سوادِ اعظم از
بالکسر جمع حوض ۱۲ م
اهلِ اسلام متابعانِ ابی حنیفه اند علیهم الرضوان و این مذهب با وجودِ کثرتِ متابعان در اصول و فروع از سائرِ مذاهب متمیز است و در استنباط
طریقِ علیحده است و این معنی مُنبی از حقیقت است عجب معامله است امام ابو حنیفه در تقلیدِ سنت از همه پیش قدم است و احادیثِ مرسل را در رنگ
احادیثِ مسند شایانِ متابعت میداند و برای خود مقدم میدارد و همچنین قولِ صحابی را بواسطهٔ شرفِ صحبتِ خیر البشر علیه و علیهم الصلوات و التسلیمات
برای خود مقدم میدارد و دیگران نه چنین اند مع ذلک مخالفان او را صاحبِ رای می دانند و الفاظی که مُنبی از سوءِ ادب است باو منتسب میسازند
با وجود آنکه همه بکمالِ علم و ورع و تقوای او معترف اند حضرت حق سبحانه و تعالی ایشان را توفیق دهاد که از ایراسِ دین و رئیس اسلام نه نمایند و
سوادِ اعظم اسلام را ایذا نه‌نهند یریدون ان یطفئوا نور الله بافواههم جماعه که این اکابرِ دین را اصحابِ رای می دانند اگر این اعتقاد دارند که ایشان
برای خود حکم میکردند و متابعتِ کتاب و سنت نمی نمودند پس سوادِ اعظم از اهلِ اسلام بزعمِ فاسدِ ایشان ضال و مبتدع باشد بلکه از زمرهٔ اسلام
بیرون بود این اعتقاد نکند مگر جاهلی که از جهلِ خود بی خبر است یا زندیقی که مقصودش ابطالِ شطرِ دین است ناقصی چند احادیثِ چند را یاد گرفته اند و
پارهٔ از چیزی ۱۲ م
احکامِ شرعیه را منحصر در آن ساخته ماورای معلومِ خود را نفی می نمایند و آنچه نزدِ ایشان ثابت نشده منفی می سازند ؎ چو آن کرمی که در سنگی
نهان است ٭ زمین و آسمانِ او همان است ٭ وای هزار وای از تعصبهای بارد ایشان و از نظرهای فاسدِ ایشان بانی فقه ابو حنیفه است و

حصۂ ز فقہ او مسلم داشتہ اند و در ربع باقی ہمہ شرکت دارند و فقہ صاحب خانۂ اوست و دیگران ہمہ عیال وی اند با وجود التزام این مذہب مرا
با امام شافعی گوئیا محبت ذاتی ست و بزرگ میدانم لہذا در بعضی اعمال نافلہ تقلید مذہب او می نمایم اما چکنم کہ دیگران را با وجود وفور علم و کمال تقوی
در جنب امام ابی حنیفہ در رنگ طفلان می یابم والامر الی اللہ سبحانہ انتہی و صاحب درّ المختار می نگارد و قد قالوا الفقہ زرعہ عبد اللہ بن مسعود
رضی اللہ عنہ وسقاہ علقمۃ وحصدہ ابراہیم النخعی وداسہ حماد وطحنہ ابو حنیفۃ وعجنہ ابو یوسف وخبزہ محمد وسائر الناس یاکلون من خبزہ و نیز
وفاتہ ۳۲ — وفاتہ ۶۲ — وفاتہ ۹۶ — وفاتہ ۱۲۰ — وفاتہ ۱۵۰ — وفاتہ ۱۸۲ — وفاتہ ۱۸۹
در وی می طراز د و قد ظہر علمہ ای علم محمد بتصانیفہ کالجامعین والمبسوط والزیادات والنوادر حتی قیل فیہ انہ صنف فی العلوم الدینیۃ تسعمائۃ و تسعۃ
وتسعین کتابا ومن تلامذتہ الشافعی رضی اللہ عنہ وتزوج بام الشافعی وفوض الیہ کتبہ ومالہ فبسببہ صار الشافعی فقیہا ولقد انصف الشافعی
وفاتہ ۲۰۴
رضی اللہ عنہ حیث قال من اراد الفقہ فلیلزم اصحاب ابی حنیفۃ فان المعانی قد تیسرت لہم واللہ ما صرت فقیہا الا بکتب محمد بن الحسن و قال
اسماعیل بن ابی رجا رایت محمدا فی المنام فقلت لہ ما فعل اللہ بک قال غفر لی ثم قال لو اردت ان اعذبک ما جعلت ہذا العلم فیک
فقلت لہ فاین ابو یوسف قال فوقنا بدرجتین قلت فابو حنیفۃ قال ہیہات ذاک فی اعلی علیین وقد صلی الفجر بوضوء العشاء اربعین سنۃ
وحج خمسا وخمسین حجۃ ورای ربہ فی المنام مائۃ مرۃ ولہا قصۃ مشہورۃ وفی حجتہ الاخیرۃ استاذن حجبۃ الکعبۃ بالدخول لیلا فقام بین
العمودین علی رجلہ الیمنی ووضع الیسری علی ظہرہا حتی ختم نصف القرآن ثم رکع وسجد ثم قام علی رجلہ الیسری ووضع الیمنی علی ظہرہا حتی ختم
القرآن فلما سلم بکی وناجی ربہ وقال الہی ما عبدک ہذا العبد الضعیف حق عبادتک لکن عرفک حق معرفتک فہب نقصان خدمتہ ۵۱
لکمال معرفتہ فہتف ہاتف من جانب البیت یا ابا حنیفۃ قد عرفتنا حق المعرفۃ وقد خدمتنا فاحسنت الخدمۃ وقد غفرنا لک ولمن اتبعک
ممن کان علی مذہبک الی یوم القیمۃ و نیز در وی میگوید وقد اتبعہ علی مذہبہ کثیر من الاولیاء الکرام ممن اتصف بثبات المجاہدۃ ورکض فی
میدان المشاہدۃ کابراہیم بن ادہم وشقیق البلخی ومعروف الکرخی وابی یزید البسطامی وفضیل ابن عیاض وداود الطائی وابی حامد
اللفاف وخلف بن ایوب وعبد اللہ بن المبارک ووکیع بن الجراح وابی بکر بن الوراق وغیرہم ممن لا یحصی لبعدہ ان یستقصی فلو وجدوا
فیہ شبہۃ ما اتبعوہ ولا اقتدوا بہ ولا وافقوہ وقد قال الاستاذ ابو القاسم القشیری فی رسالتہ مع صلابتہ فی مذہبہ وتقدمہ فی ہذہ الطریقۃ سمعت
الاستاذ ابا علی الدقاق یقول انا اخذت ہذہ الطریقۃ من ابی القاسم النصرابادی وقال ابو القاسم انا اخذتہا من الشبلی وہو اخذہا من
السری السقطی وہو من المعروف الکرخی وہو من داود الطائی وہو اخذ العلم والطریقۃ عن ابی حنیفۃ رح وکل منہم اثنی علیہ واقر بفضلہ فعجبا لک
یا اخی الم تکن لک اسوۃ حسنۃ فی ہولاء السادۃ الکبار اکانوا متہمین فی ہذا الاقرار والافتخار وہم ائمۃ ہذہ الطریقۃ وارباب الشریعۃ والحقیقۃ
ومن بعدہم فی ہذا الامر فانہم تبع وکلما خالف ما اعتقدوہ مردود ومبتدع انتہی ۲ و نیز باید دانست کہ صاحب مشکوۃ در اشارہ بسبابہ
کہ در تشہد می نمایند شش حدیث بروایت مسلم و ابو داود و دارمی و نسائی و ترمذی و بیہقی و احمد بقلم آوردہ است و سید محمد برزنجی ۵۲
مدنی شافعی در رسالہ مسمی بالصارم الہاشم کہ در رد رسالہ محمد ہاشم بدخشی حنفی تحریر نمودہ است میگوید الاخذ بالسنۃ و حدیث رسول اللہ ۵۳

صلی اللّٰه علیه وسلم اوروه ستة وعشرین حدیثاً وروت بطرق صحیحة ثابتة عن ستة وعشرین صحابیاً مع عمل اکثر الائمة بها ومنهم الامام ابو حنیفة وصاحباه
ونیز درروی می نگارد وقد وافق اباحنیفة فی هذا جمیع فقهاء الاعصار والامصار کمالک والشافعی واحمد واسحٰق وداؤد وغیرهم من اهل السنة ونیز درروی
می طرازد ان السواد الاعظم علی استحباب الاشارة وما ذلک الا لان اهل الحرمین والیمن والحبش والشام ومصر والقدس والبصرة وحلب وکردستان
ومسلمو بلاد العجم وداغستان وجزائر جاوا وملیبار ومن السواحل من الهند الکوکنان النظام شاهی والعادلشاهی ووزیر باد کلهم شافعیون واهل المغرب
الی انتهاء المعمورة والسودان وعوالی مصر وصعید وبلاد الاحسا والبادیة التی بین الحجاز والبصرة والاحسا وکثیر من القبائل مالکیون واهل
النجد وقری کثیر من القدس والشام حنبلیون وکل هولاء یشیرون بالمسبحة وبلاد الروم والهند حنفیون وکثیر منهم یشیرون انتهی شیخ الهند
در شرح مشکوة میگوید بدانکه اهل حساب عقدها دارند که در انگشتان می بندند وهریکی را از آنها برای عددی معین وضع کرده اند از احاد
وعشرات ومئات والوف چنانکه ارقام مثلاً همین عقد پنجاه وسه که درین حدیث مذکور است صورتش آن است که قبض کند خنصر وبنصر ووسطی را
وبسط کند مسبحه را که آن را سبابه نیز گویند وبنهد طرف انگشت نر را که آن را ابهام خوانند در بیخ مسبحه وشافعی واحمد بروایتی باین اخذ کرده اند
عملاً بهذا الحدیث دیگر عقد تسعین وصورت او آن است که قبض کند خنصر وبنصر را وبسط کند مسبحه را وبنهد سر ابهام را بر سر وسطی وحلقه بندد و
نزد حنفیه ومختار در مذهب احمد هم این است وشافعی در قول قدیم نیز باین قائل است این در حدیث مسلم از عبد اللّٰه بن الزبیر ودر حدیث
آینده بیاید ودر حدیث احمد وابی داؤد از وائل بن حجر آمده است ونزد مالک قبض کند همه انگشتان دست راست را وبسط کند سبابه را و
شافعیه را در کیفیت مختلف وجهی دیگر نیز آمده است وآن نهادن سر انگشت وسطی است میان دو عقدهٔ ابهام ودر روایت ثالث آن است
که بسط کند همه انگشتان را تا مستقبل قبله شوند چنانکه در حالت سجود ودر بعضی احادیث اشارتی بی عقد نیز آمده ومختار بعضی حنفیه این است غالب
اعمال آن حضرت نیز مختلف بود گاهی چنین وگاهی چنان ووجه تطبیق در اکثر مواضع که روایات مختلف آمده همین است اما بدانکه از حنفیهٔ ماوراء
النهر وهندستان این عمل عقد واشارت ترک یافته ومختار نزد متقدمین همان اول بود ودر متاخرین ایشان خلافی ظاهر شده ومختار نزد
علماء حرمین وغیر آن از بلاد عرب عمل بدان است ومحقق حنفیه شیخ ابن الهمام گفته که در اول تشهد تا شهادتین بسط کند ودر وقت تهلیل
عقد واشارت کند تا عمل بهر دو طریق جمع گردد وگفته است قول بمنع اشارت خلاف روایت ودرایت است وحضرت شیخ علی متقی رحمه اللّٰه
رسالهٔ درین باب نوشته جانب عمل را راجح ساخته اند ودر شرح سفر السعادة از آن نقل کرده ایم در محیط گفته است رفع سبابه یعنی نزد ابی حنیفه
ومحمد از سنن است وهمچنین مروی است از ابی یوسف وعلامه نجم الدین زاهدی گفته که متفق اند روایات از اصحاب ما همه در بودن وی
سنت وچون مذهب ائمه از محدثین وفقها وبسیاری از صحابه وتابعین وعلماء کوفه ومدینه برین است وبسیار است اخبار وآثار در آن عمل
بدان اولی وارجح باشد انتهی ودر خزانة المفتیین می نگارد واذا انتهی الی قوله اشهد ان لا اله الا اللّٰه انه لا یشیر بالمسبحة ودر فتاوی عالمگیری
می طرازد واذا انتهی الی قوله اشهد ان لا اله الا اللّٰه یشیر بالمسبحة والمختار انه لا یشیر کذا فی الخلاصة وعلیه الفتوی کذا فی المضمرات ناقلاً عن الکبری

وکثیر من المشایخ لا یر و ن الاشارة وکرهها فی منیة المفتی کذا فی التبیین انتهی ودر درّ المختار میگوید لا یشیر بسبابته عند الشهادة وعلیه الفتوی
کما فی الولوالجیة والتجنیس وعمدة المفتی وعامة الفتاوی لکن المعتمد ما صححه الشارح ولا سیما المتأخرون کالکمال والحلبی والبهنسی والباقانی وشیخ الاسلام
الجد وغیرهم انه یشیر لفعله علیه الصلوة والسلام ونسبوه لمحمد والامام بل فی متن درر البحار وشرحه غرر الافکار المفتی به عندنا انه یشیر باسطا اصابعه
کلها وفی الشرنبلالیة عن البرهان الصحیح انه یشیر بمسبحته وحدها یرفعها عند النفی ویضعها عند الاثبات واحترزنا بالصحیح عما قیل لا یشیر لانه خلاف
الدرایة[1] والروایة[2] وبقولنا بالمسبحة عما قیل یعقد عند الاشارة انتهی وفی العینی عن التحفة الاصح انها مستحبة وفی المحیط انها سنة انتهی شیخ
الهند در شرح سفر السعاده وشیخ فتح محمد در مفتاح الصلوه نیز اختلافات اشاره بقلم آورده است وامام ربانی در مکتوب سیصد ودوازدهم
جلد اول میفرماید چون در کتب حنفی نیک ملاحظه نموده می آید معلوم میشود که روایات جواز اشاره غیر روایات اصول و غیر ظاهر مذهب است
ونیز در وی پس از تحریر اختلافات می نگارد و حسن ظن ما به این اکابر دین آن است که تا زمانی که دلیل حرمت یا کراهت درین باب بر ایشان ظاهر
نشده است حکم بحرمت یا کراهت نکرده اند هرگاه بعد از ذکر سنیت واستحباب اشاره گویند هذا ما ذکروا والصحیح ان الاشارة حرام معلوم
میشود که ادلهٔ سنیت واستحباب اشاره نزد این بزرگواران بصحت نه پیوسته است بلکه خلاف آن بصحت رسیده غایة ما فی الباب مارا
علم به آن دلیل نیست واین معنی مستلزم قدح اکابر نیست اگر کسی گوید که ما علم بخلاف آن داریم گوئیم که علم مقلد در اثبات حل و حرمت معتبر نیست
درین باب ظن مجتهد معتبر است ادلهٔ مجتهدین را وهن از بیت عنکبوت گفتن بسیار جرأت نمودن است وعلم خود را بر علم این اکابر ترجیح دادن
وظاهر اصول حنفیه را باطل ساختن وروایات معتبرهٔ مفتی بها را برهم زدن وشواذ گفتن احادیث را این اکابر بواسطهٔ قرب عهد
ووفور علم وحصول ورع وتقوی از ما دور افتادگان بهتر میدانستند وصحت وسقم ونسخ وعدم نسخ آنها را بیشتر از ما می شناختند البته وجه موجّه
داشته باشند در ترک عمل بمقتضاء این احادیث علی صاحبها الصلوة والسلام وما قاصر فهمان این قدر می فهمیم که رواة احادیث در
کیفیت اشارت وعقد اختلاف بسیار دارند وکثرت اختلاف ایشان اضطراب در نفس اشارت پیدا کرده است ونیز در وی می طرازد
اگر گویند که علماء حنفیه بر جواز اشارت نیز فتوی داده اند پس مقتضاء فتوای متعارضه بهر طرف که عمل نموده می آید مجوّز باشد گوئیم اگر تعارض
در جواز وعدم جواز وحل وحرمت واقع شود ترجیح جانب عدم جواز راست وجانب حرمت را انتهی امام ربانی در علم باطن امام ومقتدا
است اما در علم ظاهر مقلد حنفی است درین مسئلهٔ اختلافی اهل سنت قدم از تقلید علماء حنفیه بیرون نمی نهد واخذ[1] احکام از احادیث اشاره
نمی نماید چه مقلد را اخذ احکام از کتاب وسنت نمیرسد کما مرّ فی المقدمة الثالثة وجزم[2] جانبی بر تفضیل جانب دیگر حکم نمی کند چه احکام اجتهادیه
مظنون الافاده اند در مظنونات جزم[3] بیک جانب مجتهد را میسر نیست تا بمقلد چه رسد کما مرّ فی المقدمة الخامسة ودر علوم علماء اجتهادیه
دخلی نمی دهد چه دخل درین علوم مقلد را ممنوع است کما مرّ فی مقدمة الخامسة والعاشرة ودلایل[4] علماء حنفیه درین مقدمه عدم اشاره بسبابه
نمی داند وباوجود اقرار عدم علم[5] تقلید آنها نمی گذارد چه مستند مقلد قول مجتهد است نه ظن وی کما مرّ فی المقدمة الثالثة واز خطا وصواب

ف ۱ قوله خلاف الدرایة ای کون النفی والاثبات الفعلی بالاصبع موافقا للنفی والاثبات القولی والدرایة مصدر دری ای علم من باب رمی وادراه اعلمه مختار الصحاح ۱۲ طحطاوی

ف ۲ والروایة ای بالروایة المحمدیة بسند مجتهد عن رسول الله صلی الله علیه وسلم انه کان یشیر باصبعه ان فعل ذلک النبی صلی الله علیه وسلم ونص علیه وهو قول ابی حنیفة وقولنا ۱۲ طحطاوی

مجتهد کاری ندارد چه خطاء او یک درجه ثواب دارد و تقلید او اگرچه خطا کند موجب نجات است کما مرّ فی المقدمة المساوسة مگر در فتوای متعارضه
آنچه جانب عدم جواز و جانب حرمت را ترجیح است بیان می نماید دیانت و احتیاط این بزرگ درینجا دیدنی است و مقلّد عامی را درینجا
جائی است عبرت گرفتنی درین مسئله اشاره نیز بعضی از مقلدان در اختلافات مجتهدان دخل می دهند و از حدّ تقلید تجاوز نموده بردّ و انکار
قول مجوزین می پردازند و از عمل ائمه و الامر ثبت و سوادِ اعظمِ امّت اطلاعی ندارند قباحات دخل عوام در مقدمهٔ دهم بقلم آمده اند مع هذا
از رسالهٔ سید محمد برزنجی پارهٔ درینجا مرقوم میگردد تا قبایح آن خوب تر روشن شود مراد از قال بدخشی است و از اقول برزنجی قال علی ان
لقائل ان یقول لو ثبت الحدیث کما زعمت لرواه الامام البخاری ولم یذکر فیه شیٔ فالغالب انه لم یصح فانه یبعد ان یکون لم یره ویبعد ان
یترکه مع ثبوتها فلم یبق الا احتمال عدم الصحة اقول قد اتسع الخرق علی الراقع فان الجاهل خرّب بنیان مذهبه ورجع علیه بالنقض فان حاصل
ما قاله ان کل ما فی البخاری صحیح یجب قبوله والعمل به (ای برزنجی ۱۲) وان کل ما لیس فی البخاری غیر صحیح فلا یجوز العمل لانه لا یجوز ان لا یکون البخاری رآه
ولا یجوز ان یکون ترکه مع ثبوته وصحته فنقول ان فی البخاری قبول الایمان[1] الزیادة والنقص والجهر[2] بالبسملة ورفع[3] الیدین عند الرکوع
والرفع منه والطمانینة[4] فی الارکان ووجوب[5] قراءة الماموم خلف الامام والقراءة[6] فی جمیع الرکعات وصلوة[7] رکعتین قبل المغرب والجمع[8] بین الصلوتین
فی السفر والمطر وکون[9] الوتر احدی عشرة رکعة وکون[10] الخسوف ذا رکوعین وقیامین ودخول[11] العصر ببطلان المثل وفعل[12] صلوة الصبح بالغلس وکون[13]
تکبیرات العیدین سبعا وخمسا وخیار[14] المجلس وبیع[15] المدبر وعدم[16] صحة النکاح بغیر ولی الی ما لا یحصی ومن نظر صحیح البخاری ولا سیما کتاب ترک
الحیل من البخاری رای انه ردّ علی ابی حنیفة ثلث مذهبه فانه حیث ما قال وبعض الناس قال کذا او یقول کذا فمراده ابو حنیفة رح ولیس جمیع
ذلک فی مذهبک فقد انتقض طرد[1] الکلیة المذکورة ولیس فی البخاری نقض[1] الوضوء بخروج الدم ولا بالقهقهة[2] فی الصلوة ولا نفی[3] کون
البسملة من السور لا الفاتحة ولا غیرها ولا حل[4] النبیذ ولا جواز[5] التسبیح بدل القراءة فی الرکعتین الاخیرتین ولا کون[6] صلوة الکسوف بقیام
ورکوع ولا جواز[7] الخروج من الصلوة بفعل الی غیر ذلک فقد انتقض عکس[2] القاعدة السابقة فیالیت شعری کیف ارتکبت هذا الامر
العظیم حتی هدمت مذهبک فرارا من ان تقبل من خصمک قولا حقا وتعمل بحدیث عمل به ائمتک ثم نقول ان البخاری قال انّ
ما ترکت من الصحیح اکثر مما کتبت فی هذا الجامع قال التاج السبکی فی الکبری قال شیخنا ابو عبد الله الحافظ روی من وجهین ثابتین عن البخاری
انه قال اخرجت هذا الکتاب من نحو ستمائة الف حدیث وقال ابراهیم بن معقل سمعته یقول ما ادخلت فی الجامع الا ما صح وترکت
من الصحاح لاجل الطول وقال ابن عدی حدثنی محمد بن احمد القومسی سمعت محمد بن حمدویه یقول سمعت محمد بن اسمعیل یقول احفظ مائة
الف حدیث صحیح واحفظ مائتی الف حدیث غیر صحیح انتهی ومن المعلوم المقرر ان احادیث صحیح البخاری سبعة آلاف منها ثلثة آلاف
مکررة وغیر المکررة منها اربعة آلاف فانظر ما یکون نسبة اربعة آلاف وسبعة آلاف الی مائة الف وقد نقل هذا الرجل نفسه ان البخاری قال ان ما ترکت
من الصحیح اکثر مما کتبت فکیف ینفی صحة ما لیس فی صحیحه وکیف یقول ان قلت لم یبلغه (ای بدخشی ۱۲) تلک الاحادیث فبعید جدا وان قلت ترکها

[1] بان یقال ما ترکب من جنس و فصل لا یدخل الغیر من افراد المحدود فیه ومعنی الاطراد التلازم فی الثبوت بمعنی کلما صدق علیه الحد صدق علیه المحدود ۱۲

[2] بان یقال ذلک یعنی بکل ما خرج فی دین او زاد المحدود عنه ومعنی العکس التلازم فی النفی ای کلما لم یصدق علیه الحد لم یصدق علیه المحدود ۱۲

مع صحتها وثبوتها فذلک أبعدُ غایةِ البعدِ بهذا اللفظ عبارة هذا الرجل فاذا کان البخاری ترک من الصحیح اکثر مما کتب ومن المعلوم أنّ الصحیح بجمیع مراتبه بل والحسن الذی دون الصحیح کُلّه بجمیع مراتبه یحتج به ویثبت به الاحکام ولا زال علماء المسلمین خلفاً وسلفاً یحتجون بذلک بل والحنفیة واکثر الفقهاء والاصولیین یحتجون بالمرسل بالمعنی الاعم الشامل للمنقطع والمعضل والمقطوع وغیر ذلک مما هو معلوم لمن قرأ اصول الفقه وقد اعترف به شیخه محمد سعید المذکور فی رسالته فکیف أتی هذا الغافل بما عدا البخاری من الصحیح فکیف ببقیة الصحاح کمسلم وابی داود والنسائی والترمذی وابی عوانة والاسمٰعیلی وابن خزیمة وابن حبان والحاکم ومن دونهم والحمیدی والمختارة والموطآت وغیر ذلک مما لا تحصی کثرة فلیستحی من هذا الکلام الشنیع وما فضح نفسه عند الناس ولکن قلب الاحمق وراء لسانه فالحمد لله الذی فضحه بلسانه انتهی ونیز باید دانست که در خطبه ذکر خلفاء راشدین رضی الله عنهم از شعار اهل سنت است چه خوارج با حضرات ختنین محبت وحسن اعتقاد ندارند وروافض قائل افضلیت حضرات شیخین نیستند در حکومت امویه چه مروانیه وچه غیر مروانیه زیاده از هفتاد سال تا عصر عمر بن عبد العزیز خطیبان در روز جمعه زبان بطعن وسب حضرت علی و اهل بیت می کشادند کذا فی تاریخ الخلفاء وجامع التاریخ بنا بران اهل سنت در خطبه ذکر خلفاء راشدین را شعار خود گردانیدند تا از هر دو تمیز حاصل نمایند وبموجب حدیث شریف عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة مورد رحمت الهی باشند بعضی از عوام ذکر خلفاء را بدعت ضلالت گویند حال آنکه هر امر مستحدث بدعت ضلالت نیست بدعت حسنه وملحق بالسنة وسنت حکمیه از امور شرعیه مستحدثه غیر بدعت ضلالت است کما مر فی المقدمة التاسعة واشغال اذکار صوفیه ومقامات وحالات وواردات قلبیه نیز از امور دینیه مستحدثه غیر بدعت ضلالت است کما مر فی المقدمة الثانیة امام ربانی با وصف کمال اتباع سنت وغایت اجتناب از بدعت در مکتوب پانزدهم جلد دوم میفرمایند شنیده شد که خطیب مقام سامانه در خطبه عید قربان ذکر خلفاء راشدین را رضی الله عنهم ترک کرده واسامی متبرکه ایشان را نخوانده ونیز شنیده شد که اکابر واهالی آن مقام درین باب مساهلت ورزیده اند وبشدت وغلظت بآن خطیب بی انصاف پیش نیامدند وای نه یکبار که صد بار وای ذکر خلفاء راشدین رضی الله تعالی عنهم اگرچه از شرائط خطبه نیست ولیکن از شعار اهل سنت است شکر الله تعالی سعیهم ترک نکند آن را بعمد وتمرد مگر کسی که دلش مریض است وباطنش خبیث اگر فرض کنیم که به تعصب وعناد ترک نکرده باشد وعید من تشبه بقوم فهو منهم را چه جواب خواهد گفت واز مظان تهم که اتقوا من مواضع التهم آمده است چگونه خلاص خواهد گشت اگر در تقدیم وتفضیل حضرات شیخین متوقف است طریق اهل سنت را رافض است واگر در محبت حضرات ختنین مترددست نیز از اهل خارج دور نیست که آن بی حقیقت بکشمیر منسوب است این خبث را از مبتدعان کشمیر اخذ کرده باشد ونیز دور روی می نگارد این قسم گل بد بو از ابتداء اسلام تا این وقت معلوم نیست که در هندستان شگفته باشد نزدیک است که ازین معامله تمام شهر متهم گردد بلکه اعتماد از هندستان مرتفع گردد ونیز در روی میگوید عجب است که مخادیم عظام آن مقام درین واقعه خود را معاف دارند ومساهله فرمایند قال الله تبارک تعالی فی ذم اهل الکتاب لولا ینهٰهم الربانیون والاحبار عن قولهم الاثم واکلهم السحت لبئس ما کانوا یفعلون و قال تعالی ایضاً کانوا لا یتناهون عن منکر فعلوه لبئس ما کانوا یفعلون درین طور واقعات تغافل ورزیدن مبتدعان را دلیر ساختن است ورخنه

ودرین کردن از مسابلات مخادیم آنجا ست که مردم آنجا بر ملا اہل حق را بباطل خود دعوت می نمایند ودر اندک مدت گروہی را در رنگ گرگان
از رمہ می ربایند انتہی ونیز باید دانست کہ استعمال تسبیح در شرع شریف بنابر تعداد جائز است صاحب در المختار میگوید لا باس باتخاذ المسبحۃ بغیر
ریاء کما بسط فی البحر وصاحب طحطاوی حاشیۂ در المختار می نگارد قولہ لا باس باتخاذ المسبحۃ) لانہ علیہ السلام دخل علی امرأۃ وبین یدیہا نوی او حصی
تسبح فیہ فقال اخبرک بما ہو ایسر علیک من ہذا وافضل الخ فلم ینہہا عن ذلک وانما ارشدہا الی ما ہو افضل وایسر ولو کان مکروہا لبین لہا ذلک
والمسبحۃ لا تزید علی الحصی الا بالضم وجعلہ فی خیط ومثل ذلک لا اثر لہ فی المنع الا ان تترتب علیہ ریاء او سمعۃ اھ ابو السعود عن البحر انتہی وشیخ
جلال الدین سیوطی در جواز سبحہ رسالۂ منحۃ فی السبحۃ بقلم آوردہ است درویں میفرماید ذکر القاضی ابو العباس احمد بن خلکان فی وفیات الاعیان
انہ رؤی فی ید ابی القاسم الجنید ابن محمد رحمہ اللہ یوما سبحۃ فقیل لہ انت مع شرفک تاخذ بیدک سبحۃ قال طریق وصلت بہ الی ربی لا افارقہ
قال وقد رأیت فی ذلک حدیثا مسلسلا وہو ما اخبرنی بہ شیخنا الامام ابو عبد اللہ محمد بن ابی بکر بن عبد اللہ من لفظہ ورأیت فی یدہ سبحۃ قال اخبرنا
الامام ابو العباس احمد بن ابی المحاسن یوسف بن الانباسی بقرأتی علیہ ورأیت فی یدہ سبحۃ قال اخبرنا ابو المظفر یوسف بن محمد بن مسعود الترمذی
ورأیت بیدہ سبحۃ قال قرأت علی شیخنا ابی الشاء ورأیت فی یدہ سبحۃ قال اخبرنا ابو عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر ورأیت فی یدہ سبحۃ قال اخبرنا
ابو محمد یوسف بن ابی الفرج عبد الرحمن بن علی ورأیت فی یدہ سبحۃ قال اخبرنا ابی ورأیت فی یدہ سبحۃ قال قرأت علی ابی الفضل بن ناصر و
رأیت فی یدہ سبحۃ قال قرأت علی ابی محمد عبد اللہ بن احمد السمرقندی ورأیت فی یدہ سبحۃ قال قلت اسمعت ابا بکر محمد بن علی السلمی الحداد ورأیت
فی یدہ سبحۃ فقال نعم قال رأیت ابا نصر عبد الوہاب بن عبد اللہ بن عمر المقری ورأیت فی یدہ سبحۃ قال رأیت ابا الحسن علی بن حسن المالکی و
فی یدہ سبحۃ قال سمعت ابا الحسن یقول وقد رأیت فی یدہ سبحۃ فقلت لہ یا استاذ وانت الی الآن مع السبحۃ فقال کذلک رأیت استاذی
الجنید وفی یدہ سبحۃ فقلت لہ یا استاذ وانت الی الآن مع السبحۃ قال کذلک رأیت استاذی سری بن مغلس السقطی وفی یدہ سبحۃ فقلت یا استاذ
انت مع السبحۃ فقال کذلک رأیت استاذی معروف الکرخی وفی یدہ سبحۃ فسألتہ عما سألتنی عنہ فقال کذلک رأیت بشر الحافی وفی یدہ سبحۃ فسألتہ
عما سألتنی عنہ فقال کذلک رأیت استاذی عمر المالکی وفی یدہ سبحۃ فسألتہ عما سألتنی عنہ فقال کذلک رأیت استاذی الحسن البصری وفی یدہ سبحۃ فقلت یا استاذ مع عظم
شانک وحسن عبادتک وانت الی الآن مع السبحۃ فقال لی ہذا شیء کنا استعملنا فی البدایات وما کنا نترکہ فی النہایات احب ان اذکر اللہ بقلبی وبیدی ولسانی
فلو لم یکن فی اتخاذ السبحۃ غیر موافقۃ ہؤلاء السادۃ والدخول فی سلکہم والتماس برکتہم لصارت بہذا الاعتبار من اہم الامور وآکدہا فکیف بہا
وہی مذکرۃ باللہ تعالی لان الانسان قل ان یراہا ولا یذکر اللہ تعالی وہذا من اعظم فوائدہا وبذلک کان یسمیہا بعض السلف رحمہ اللہ تعالی ومن
فوائدہا ایضا الاستعانۃ علی دوام الذکر کلما راہا ذکر آلۃ الذکر فعاد ذلک الی الذکر فیا حبذا سبب یوصل الی دوام ذکر اللہ تعالی وکان بعضہم یسمیہا
حبل الوصل وبعضہم رابطۃ القلوب ونیز درویں می نگارد فانظر یا اخی الی ہذہ الآیۃ المبارکۃ الزاہرۃ وما جمع فیہا من خیر الدنیا والآخرۃ ولم ینقل
عن احد من السلف ولا من الخلف منع جواز عد الذکر بالسبحۃ بل کان اکثرہم یعدونہ بہا ولا یرون ذلک مکروہا وقد رؤی بعضہم یعد تسبیحا فقیل لہ اتعد

علی الله فقال لا ولکنی اعدّ له والمقصود ان اکثار الذکر المعدود الذی جاءت به السنة الشریفة لا ینحصر بالانامل غالبا ولو امکن حصره لکان الاشتغال
چه تعداد بالانامل زیاده از ده عدد دشوار است ۱۲
بذلک مفیتة بسبب الخشوع وهو المراد والله اعلم انتهی ومولانا دهلوی نیز در انتباه همین حدیث مسلسل را تا بخیر التابعین حسن بصری میرسانند واز شیخ ابو العباس
احمد بن ابی بکر الرداد نقل می نمایند شیئین من قول الحسن البصری أن السبحة کانت موجودة متخذة فی عهد الصحابة رضوان الله علیهم بقوله هذا شیئ کنا استعملناه فی
البدایات وبدایة الحسن من غیر شک کانت مع اصحاب رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فانه ولد لسنتین بقیتا من خلافة عمر بن الخطاب رضی الله عنه
ورأی عثمان وعلیا وطلحة رضی الله تعالی عنهم وحضر یوم الدار فی قضیة عثمان وعمره اربع عشرة سنة وروی عن عثمان وعلی وعمران بن حصین ومعقل بن یسار
وابی بکرة وابی موسی وابن عباس وجابر بن عبد الله وخلق کثیر من الصحابة رضی الله عنهم اجمعین انتهی پس آنچه بعضی عوام استعمال تسبیح را بدعت ضلالت
گویند ومولانا دهلوی وبحر العلوم لکهنوی را بدعتی خوانند مبنی از بی علمی وناشی از شوخی است ونیز باید دانست که در خطبه اتکا بعصا یا غیر عصا مسنون است
وهو الصحیح کما فی البحر الرائق ونزد بعضی مکروه است کما فی الخلاصة وشیخ الهند در شرح سفر السعاده میفرماید شمشیر ونیزه بدست نگرفتی بلکه اعتماد وی بر کمانی
یا عصائی کردی ودر بعضی روایات فقهیه حنفیه آمده که اتکا بر قوس یا عصا مکروه است وصحیح آن است که مکروه نیست از جهت ورود سنت انتهی ملخصه
وصاحب مفتاح الصلوة نیز پس از تحریر اختلاف میگوید آنچه از کتب احادیث صحیحه معلوم میشود جواز است بلکه سنت است انتهی ودرین مسئله نیز غلو
شیخ فتح محمد محدث ۱۲
بعضی عوام باید دید که اتکا بعصا غیر جائز گویند وبر ضلالت آخذ عصا حکم می نمایند ونیز باید دانست که تثویب یعنی تکریر الدعا است وآن در
صدر اول بجز نماز فجر که وقت خواب ومحل کسل است در نمازی دیگر نبود اما متاخرین ما درا نماز مغرب در نمازهای دیگر مستحسن داشته اند
ای عهد صحابه ۱۲ — ای تابعین وتبع تابعین وغیرهم ۱۲
قال صاحب مختصر الوقایة التثویب حسن فی کل صلوة وقال فی شرحه صاحب جامع الرموز وهو اختیار السرخسی وصدر القضاة کما فی الزاهدی
انتهی وفی العالمگیریة التثویب حسن عند المتأخرین فی کل صلوة الا فی المغرب هکذا فی شرح النقایة للشیخ ابی المکارم انتهی وصاحب ترجمه مدیه
می نگارد بدانکه این تثویب را علماء کوفه بعد از عهد صحابه رضی الله عنهم احداث نموده اند بجهت آنکه درین زمان احوال مردمان متغیر شده وسستی آنها
در آمدن برای نماز جماعت ظاهر گشت وتخصیص تثویب بنماز فجر قول متقدمین است ونیز صاحب ترجمه مذکور می طرازد ابو یوسف رحمه الله گفته
است که مضائقه نیست درین که موذن برای تثویب هر نماز بگوید مر امیر را که السلام علیک ایها الامیر ورحمة الله وبرکاته حی علی الصلوة حی علی الفلاح
الصلوة یرحمک الله ومحمد رحمه الله استبعاد نموده است این را زیراچه همه مردمان برابرند در امر جماعت پس تخصیص ذکر امیر در تثویب سزاوار نیست و
ابو یوسف رحمه الله تخصیص ذکر امیر بجهت آن نموده است که آنها را زیاده اشتغال است بامور مسلمانان پس باید که تخصیص آنها را اندازه کرده شود تا فوت نشود
از آنها نماز جماعت وبرهمین اختلاف است تخصیص ذکر قاضی ومفتی انتهی ازینجا هویدا است که تثویب امر معروف است واین امر معروف از مستحسنات
فقهاء است واستحسان در قیاس داخل است وقیاس دلیل رابع است از ادله اربعه شرعیه کما مر فی المقدمة الاولی بعض از عوام تثویب را نیز بدعت ضلالت
واز امر معروف نهی می نمایند این همه افراط مبنی از قلت استعداد وناشی از دعوی بی اصل اجتهاد است موفق حقیقی ایشان را توفیق دهد تا بر صراط مستقیم
سنت وجماعت سلوک نمایند واز غلو وافراط باز مانند **فائده دوم** در فعل مکلف بدانکه فعل مکلف مشروع است یا غیر مشروع

فعلِ مشروع بر چهار نوع است فرض و واجب و سنت و مستحب و فعلِ غیرِ مشروع بر دو نوع است محرّم و مکروه اما فعلِ مشروع مع منع الترک اگر ثابت بدلیلِ قطعی است آنرا فرض گویند و اگر ثابت بدلیلِ ظنی است آنرا واجب خوانند و بدونِ منع الترک اگر طریقِ مسلوک فی الدین است آنرا سنت گویند و الا النفل و مندوب نامند طریقِ مسلوک آنکه پیغامبر علیه الصلوة والسلام بر آن مواظبت فرموده باشند مع ترکه مرةً او مرتین و به ترکِ سه مرتبه سنت نیست بلکه مستحب است و ظاهر آن است که مراد از وی زیادتی وجود از عدم باشد و مواظبت اگر بر سبیلِ عبادت بود آن را سُننِ هدی و سُننِ موکده خوانند مانند

كما هو المستفاد من بعض النسخ كذا في مفتاح الصلوة ١٢

اذان و اقامت و ختان و جماعت و غیرها و اگر بر سبیلِ عادت بود چون سیرِ پیغمبر علیه الصلوة والسلام در قیام و قعود و لباس و جز آن آن را سُننِ زوائد نامند و مستحب عملی است که پیغمبر علیه الصلوة والسلام بر آن مواظبت نفرموده اند و سلف یعنی صحابه و تابعین و اصحاب مذاهب اربعه و صلحا او را دوست داشته باشند و اما فعلِ غیرِ مشروع مع منعِ الفعل اگر ثابت بدلیلِ قطعی است آن را حرام گویند و اگر ثابت بدلیلِ ظنی است آن را مکروه تحریمی خوانند و بدونِ منعِ الفعل آنرا مکروه تنزیهی نامند کما ذهب الیه محمد رحمه الله اما عند الشیخین رحمهما الله فعلِ غیرِ مشروع مع منعِ الفعل حرام است و بدونِ المنع اگر اقرب بحرام بود مکروه است بکراهتِ تحریمی یعنی آنکه فاعلِ او مستحق محذور است دون العقوبة بالنار کحرمانِ الشفاعة و اگر اقرب بحل بود مکروه است بکراهتِ تنزیهی یعنی آنکه فاعلِ او معاقب نیست و لیکن تارکِ آن مثاب است باونی ثواب در انواعِ مشروعه حکمِ فرض آنکه لازم است علماً و عملاً تا آنکه جاحدِ فرضِ متفق کافر گردد و حکمِ واجب آنکه لازم است عملاً لا علماً تا آنکه منکرِ واجب کافر نگردد و باداءِ فرض مثاب است و به ترکِ آن بغیرِ عذر معذب بنار و باداءِ واجب نیز مثاب است اما ثوابِ واجب کمتر از ثوابِ فرض بود و ترکِ واجب استخفافاً باخبارِ الاحاد موجبِ فسق است و تاویلاً موجبِ فسق نیست و حکمِ سُننِ هدی آنکه فعلش موجبِ ثواب است فروتر از ثوابِ واجب و ترکش مستلزمِ لائمه یعنی ملامت در دنیا و حرمانِ شفاعت در عقبی

ای سرزنش ١٢

نه مستلزمِ عقاب بنار کما هو رای محمد رحمه الله و حکمِ سننِ زوائد و مستحب یکی است بفعلِ وی ثواب است و به ترکِ وی عدمِ عقاب و مباح قسمِ خامس است ملحق بمشروع و حکمِ مباح آنکه بنده در وی بین الفعل والترک مخیر است و در انواعِ غیرِ مشروعه حکمِ محرم آنکه به ترکِ وی لله ثواب است و بفعلِ وی بغیرِ عذر عقاب و باستحلالِ محرمِ متفق کفر و حکمِ مکروه آنکه ثواب است به ترکِ وی لله و خوفِ عقاب است بفعلِ وی و عدمِ کفر باستحلال و مفسد قسمِ سوم است تابعِ غیرِ مشروع و آن عملی است ناقضِ عملِ مشروع فیه را مثل تکلم بکلامِ ناس در اثناءِ نماز و حکمِ مفسد آنکه عقاب است بفعلِ وی عمداً لا سهواً تفصیلِ این مقدمات در توضیح و تلویح و سائرِ کتبِ اصول و مفتاح الصلوة و شرحِ نام حق و غیرها باید دید پس از آن باید دانست که صاحبِ مفتاح الصلوة در حکمِ سنت میفرماید که حکمش یعنی حکمِ سنت آن است که منکرِ او بدعتی است و مسی یعنی بدکار اگر ثبوتِ سنیتِ آن بخبرِ واحد است و او فاسق است اگر بخبرِ مشهور ثابت شده باشد و کافر است اگر بخبرِ متواتر ثابت شده باشد و اگر نعوذ بالله از روی اهانت و استخفاف انکار کند بهر وجه که باشد کافر گردد و از ناکردنِ آن بعد از قبول و اعتقادِ سنیت نقصانِ ثواب شود و مکروه تنزیهی می گردد در دنیا و سببِ عتاب یعنی سرزنش باشد در آخرت و بعضی محققان سنت موکده اشد التاکید را مثل واجب در گناه گویند و اگر در عمل بر سنت کردن تهاون ورزد یعنی آسان داند

كصاحب بحر الرائق وغيره ١٢

و بی باکی نماید خوفِ کفر است و اگر خود را مقصر داند امید عفو است انتهی و نیز باید دانست که در بیانِ فعلِ مکلف شیخ محی الدین ابن عربی مالکی در باب

صدو نود و ہشتم فتوحات می نگارد ثم ینقسم الحکم الی امر ونہی ثم ینقسم الامر الی قسمین الی مخیر فیہ وہو المباح والی مرغب فیہ ثم ینقسم المرغب فیہ الی قسمین الی ما یذم تارکہ شرعا وہو الواجب والفرض والی ما یحمد فاعلہ وہو المندوب ولا یذم تارکہ والنہی ینقسم الی قسمین نہی عن امر یتعلق الذم بفاعلہ وہو المحظور ونہی یتعلق الحمد بتارکہ ولا یذم بفاعلہ وہو المکروہ انتہی باید کہ مومن انواع مشروع وغیر مشروع را در نظر باید داشت وحقیر وادنا وار مکروہ ومحرم را باید شناخت تا بر مسلک سنت وجماعت سلوک میسر گردد واز افراط وتفریط باز ماند **فائدہ سوم** در تکالیف شرعیہ بدانکہ بندہ مادام کہ عاقل وبالغ است از دائرہ تکلیف بدر نمی رود کما یقول الملاحدۃ والاباحیۃ تفتازانی در شرح عقاید نسفی میفرماید ولا یصل العبد ما دام عاقلا بالغا الی حیث یسقط عنہ الامر والنہی لعموم الخطابات الواردۃ فی التکالیف واجماع المجتہدین علی ذلک وذہب بعض الاباحیین الی ان العبد اذا بلغ غایۃ المحبۃ وصفا قلبہ واختار الایمان علی الکفر من غیر نفاق سقط عنہ الامر والنہی ولا یدخلہ النار بارتکاب الکبائر وبعضہم الی انہ یسقط عنہ العبادات الظاہرۃ وتکون عبادتہ التفکر وہذا کفر وضلال فان اکمل الناس فی المحبۃ والایمان ہم الانبیاء خصوصا حبیب اللہ تعالی صلی اللہ علیہ وسلم مع ان التکالیف فی حقہم اتم واکمل واما قولہ علیہ السلام اذا احب اللہ عبدا لم یضرہ ذنب فمعناہ انہ عصمہ من الذنوب فلم یلحقہ ضررہا انتہی وشیخ عبد الوہاب شعرانی در کتاب الیواقیت والجواہر می نگارد ان احدا من الانس والجن لا یخرج عن التکلیف ما دام عقلہ ثابتا ولو بلغ اقصی درجات القرب علی ما سیاتی بیانہ اعلم یا اخی ان من المحال رفع التحجیر عن کل عاقل ما بقیت الدنیا ولو لا ذلک لکان کل من ارتفع حجابہ یرتفع عنہ التحجیر لانہ حینئذ لا یری فاعلا الا الحق وحدہ ولا قائل بذلک من اہل السنۃ والجماعۃ وقول بعض العارفین ان السالک یصل الی مقام یرتفع عنہ التکلیف مرادہ بہذا التکلیف ذہاب کلفۃ العبادۃ فلا یصیر عملہا بل ربما تلذذ وبفعل تصعب بفعلہ قبل ذلک ونیز در وے می طرازد واعلم یا اخی ان من عباد اللہ من لا یصلی الصلوات الخمس الا بمکۃ منہم من لا یصلیہا الا ببیت المقدس منہم من لا یصلیہا الا بمدینۃ المشرفۃ منہم من لا یصلیہا الا بجبل ق منہم من لا یصلیہا الا فی قبۃ ارین منہم من لا یصلیہا الا فوق سد اسکندر منہم من لا یصلیہا الا علی الجبل المعظم المشرف علی بحر السویس فربما لاث الناس بمثل ذلک الفقیر ویقولون انہ تارک الصلوۃ وہو خطاء ولاہل ہذا المقام امارات یتمیزون بہا علی من یترک الصلوۃ تہاونا بہا او کسلا وقد قال لی سیدی عبد القادر الدستوطی کم یقول اہل مصر عبد القادر ما یصلی شیئا ونحن واللہ لا نقطع الصلوۃ ولکن لنا اماکن نصلی فیہا فقلت ذلک لسیدی محمد ابن عنان رضی اللہ عنہ فقال صدق الشیخ عبد القادر لہ اماکن یصلی فیہا قال الشیخ محمد الضاان سیدی ابراہیم المتبولی ما رأی قط یصلی الظہر فی مصر ابدا حتی کان بعض الناس یقول کان اللہ لم یفرض الظہر علی ابراہیم والحال انہ کان یصلیہ فی الجامع الابیض برملۃ لذ وکذلک کان یفعل سیدی علی الخواص فکان یصلی فی الجامع المذکور الظہر دائما وقال الشیخ بدر الدین الشاشی یقول لہ یا شیخ الظہر یا فرض علیک فسکت الشیخ واخبرنی الشیخ یوسف الکردی انہ صلی مع سیدی ابراہیم الظہر فی الجامع الابیض مرارا قالوا رأیت الذی یوم فیہ شاب امرد نحیف البدن اصفر اللون کان لونہ الزعفران انتہی وقد حضرت انا صلوۃ الظہر عند سیدی عبد القادر الدسطوطی فلما سمع الاذان اصطجع وقال غطونی بالملاءۃ فغطیناہ بہا فلم نجد تحت الملاءۃ احدا ثم جاء بعد نحو خمس عشر درجۃ وکان سیدی علی الخواص

یغلق باب حانوتہ علیہ بعد اذان الظہر ساعۃ ثم یفتحہ فیفتحوا علیہ مرۃ فلم یجدوہ انتہی لبعضی از فقہا انکار طی زمان و مکان اولیا می نمایند و آن خصیصہ
انبیا گویند ولیکن جمہور فقہا انکار ایشان را مسلم نمیدارند چنانچہ صاحب حصن الاسلام از کتاب الاشباہ والنظائر نقل میکند اختلفوا فی تکفیر من
یقول بقطع المسافۃ البعیدۃ فی زمن یسیر للولی وفی البزازیۃ سئل الزعفرانی عمن یزعم انہ رای ابن ادہم یوم الترویۃ بکوفۃ وراٰہ ایضا بمکۃ قال
کان ابن مقاتل یکفرہ ویقول ذلک من المعجزات لا من الکرامات واما انا فاستجہلہ ولا اطلق علیہ الکفر وعلی ہذا ما یحکیہ جہلۃ خوارزم ان فلانا کان
یصلی سنۃ الفجر بخوارزم و فرضہ بمکۃ وقد ذکر علماؤنا ان ما ہو من المعجزات الکبار کاحیاء الموتی وقلب العصا حیۃ وانشقاق القمر واشباع الجمع من الطعام
القلیل وخروج الماء من بین الاصابع لا یمکن اجراؤہ بطریق الکرامۃ للولی وطی المسافۃ من قبیل المعجزات لقولہ علیہ السلام زویت لی الارض
فلو جاز لغیرہ ایضا لم یبق فائدۃ التخصیص او لانہ کالاسراء بالجسم وذلک خاصیۃ علیہ السلام لکن فی کلام القاضی الامام ابی زید فی کتاب الدعوی
ما یدل علی انہ لیس بکفر انتہی قال صاحب الفصولین ینبغی ان لا یکفر ولا یستجہل لانہ من الکرامات لا من المعجزات اذ المعجزۃ لا بد فیہا من التحدی ولا
تحدی ہنا فلا معجزۃ وعند اہل السنۃ یجوز الکرامۃ انتہی قلت وعندی انہ ینبغی ان لا یشک احد فی عدم کفرہ علی ما قال صاحب الفصولین وکیف
یشک وقد صرح النسفی فی العقائد بجوازہ حیث قال فتظہر الکرامۃ علی طریق نقض العادۃ للولی من قطع المسافۃ البعیدۃ فی المدۃ القلیلۃ وظہور
الطعام والشراب واللباس عند الحاجۃ والمشی علی الماء وفی الہواء وفی کلام الجماد والعجماء وغیر ذلک انتہی قلت والغالب علی ظنی ان الذاہب
الی التکفیر فیہ شئ من الاعتزال انتہی پس ازان باید دانست کہ عقل شرط تکلیف است کما مر فی ہذہ الفائدۃ پس مسلوب العقل مکلف نیست و ولی
چون بمقام ولایت و مرتبہ فنا فی اللہ رسد از دو حال خالی نیست یکی آنکہ بالکلیہ مسلوب العقل میگردد و دوم آنکہ در سکر و بیخودی می ماند او را مجذوب
مطلق خوانند و این مجذوب معاف و ترخان حق است و قلم تکلیف بر وی نیست چہ تکلیف فرع عقل است و مجذوبان مطلق مجنونان
حق اند بحکم لا یقتدی بہم ولا ینکر علیہم اقتدا و انکار ایشان جائز نیست مثنوی گشتہ اند این قوم ترخان خدا کی بود انکار ایشان خود روا
رو بصدق دل بجز ایشان نظر منکر و تابع مشو ای بی خبر دیگر آنکہ پس از فنا او را ابقاء حق باقی گرداند و برای تکمیل ناقصان از سکر و استغراق
توحید بساحل صحو بعد المحو و بقا بعد الفنا فرود آرند و او را کامل مکمل گویند بالجملہ ولی مادام کہ در سکر و استغراق بود و مسلوب العقل باشد باتفاق
علما و عرفا احکام شریعت از وی ساقط اند شرع بہر زندگان و اغنیا است شرع بر اصحاب گورستان کجا است کذا فی شرح
گلشن راز لسید محمد لاہجی رحمہ اللہ از ینجا است کہ قدوۃ الانام سلطان العلماء عز الدین عبد السلام در کتاب حل الرموز میفرماید واما مثال
ما جاء فی الاثر اما فتحا واما شطحا فکقول القائل انا من اہوی ومن اہوی انا وکقول الآخر انا اللہ وکقول الآخر ما فی جبتی الا اللہ وکقول الآخر
سبحانی وکقول الآخر ما اعظم شانی فہذا کلہ وما شاکلہ وما ماثلہ القول فیہ واحد لانہا وان اختلفت ثمارہا وتنوعت ازہارہا لکنہا تسقی بماء
واحد تشیر الی محو الاثنین وثبوت الواحد فقوم تلقوہ بالتسلیم وقابلوہ بالقلب السلیم وحملوا ذلک علی معنی قولہ صلی اللہ علیہ وسلم ان من العلم
کہیئۃ المخزون لا یعلمہ الا اہل العلم باللہ وقد بلغنی عن قضیب البان وکان عظیم الشان بالموصل وکان قد برز للناس بالولہ والاختلال وترک

الصلوات لایاوی الا المزابل ولایتوقی نجاسة والناس متحیرون فی حاله مختلفون فی امره فقوم یقولون زندیق وقوم یقولون صدیق فبینما قاضی المدینة یوماً من الایام مارّ اذ رآه علی مزبلة وقد بال علی ساقیه فقال القاضی فی نفسه تبّاً لمن جعلک صدیقاً فما استتمّ الخاطر حتی قال له قضیب البان یا قاضی بل جهلت بعلم الله قال لا والله قال فما من ذلک العلم الذی لا تعلمه وما علیک ان کنت صدیقاً او زندیقاً انتهی ونیز ازینجاست که مولانا جلال الدین رومی در مثنوی می نگارد ؎ با مریدان آن فقیر محتشم ؎ بایزید آمد که نک یزدان منم ؎ گفت مستانه عیان آن ذوفنون ؎ لا اله الا انا ها فاعبدون ؎ چون گذشت آن حال گفتندش صباح ؎ تو چنین گفتی و این نبود صلاح ؎ گفت این بار ار کنم این مشغله ؎ کاردها بر من زنید آن دم هله ؎ حق منزه از تن و من با تنم ؎ چون چنین گویم بباید کشتنم ؎ مست گشت و باز از استغراق رفت ؎ آن وصیتهاش از خاطر برفت ؎ عشق آمد عقل او آواره شد ؎ صبح آمد شمع او بیچاره شد ؎ عقل او شحنه است چون سلطان رسید ؎ شحنهٔ بیچاره در کنجی خزید ؎ عقل سایهٔ حق بود حق آفتاب ؎ سایه را با آفتاب او چه تاب ؎ چون پری غالب شود بر آدمی ؎ گم شود از مرد وصف مردمی ؎ هرچه گوید آن پری گفته بود ؎ زین سری زان سری گفته بود ؎ چون پری را این دم و قانون بود ؎ کردگار آن پری خود چون بود ؎ اوی او رفته پری خود او شده ؎ ترک بی الهام تازی گو شده ؎ چون بخود آید نداند یک لغت ؎ چون پری را هست این ذات و صفت ؎ پس خداوند پری و آدمی ؎ از پری کی باشدش آخر کمی ؎ شیرگیر ار خون نره شیر خورد ؎ تو بگویی او نکرد آن باده کرد ؎ ور سخن پردازد از نو و کهن ؎ تو بگویی باده گفتست این سخن ؎ باده را چون بود این شر و شور ؎ نور حق را نیست این فرهنگ و زور ؎ که ترا از تو بکل خالی کند ؎ تو شوی پست او سخن عالی کند ؎ گرچه قرآن از لب پیغمبر است ؎ هر که گوید حق نگفت آن کافر است ؎ از قرآن مجید هویداست که از درخت نداء انی انا ربک برآمد و از الطاف القدس مولانا دهلوی پیدا است که انانیت کبری انانیت خاص انسان کامل را جارحهٔ خود می سازد یعنی چنانچه زبان زید که جارحهٔ زید است انا زید میگوید حال آنکه زبان زید زید نیست همچنان انسان کامل که جارحهٔ حق است در غلبهٔ حال انا الحق میگوید حال آنکه انسان کامل حق نیست درین مقام صاحب گلشن از میفرماید ؎ روا باشد انا الحق از درختی ؎ چرا نبود روا از نیکبختی ؎ و نیز باید دانست که ترک سنن رواتب غیر ما بجهت اشتغال با مراهم روا است چنانچه با تلاء وقت فرض بعرض ترک سنت جایز بود و مثلاً شخصی نماز ظهر را از ابتداء وقت تا انتهاء آن چهار رکعت فرض مملو کند روا بود بلکه ماجور و معدود در اولی العزم گرد و کذا فی کتب الاصول و همچنین اگر کسی بر فرائض اکتفا کرده در امور جهاد و ترویج احکام فقه اوقات خود را صرف نماید ترک سنت جائز باشد قال صاحب الفتح القدیر قالوا العالم اذا صار مرجعاً للفتوی جاز له ترک سائر السنن انتهی و قال صاحب الدر المختار لا یجوز ترکها ای سنة الفجر لعالم صار مرجعاً فی الفتوی بخلاف باقی السنن فله ترکها لحاجة الناس الی فتواه انتهی و ترک رواتب برای کسل بقولی موجب اثم است کما فی المصفّی و بقولی معاتب بود نه معاقب اما منکر مشروعیت آن کافر است قال صاحب البحر الرائق و فی التجنیس و النوازل و المحیط رجل ترک سنن الصلوة الخمس ان لم یر السنن حقاً فقد کفر لانه ترک استخفافاً و ان رأی حقاً منهم من قال لا یأثم و الصحیح انه یأثم لانه جاء الوعید بالترک انتهی و متشبهٔ محق بملامتیه طائفه باشند که اکثر سعی ایشان در تخریب رسوم و عادات و اطلاق از قیود و آداب مخالطات بود و اکثار نوافل و طاعات از ایشان نیاید

وجز برادای فرائض مواظبت نکنند وآنها را قلندریه خوانند کذا فی ترجمۃ العوارف للقاشانی والنفحات للجامی ومولوی دہلوی در آثار طریق ولایت
که در صراط المستقیم بقلم آورده است میگوید از جملۂ آثار این تفرد است یعنی قطع علائق ما سوای محبوب وتنگدلی از عروض مشاغل متشتته وہجوم علائق متکثره
وتنگی حوصله از نظم وترتیب امور متفرقه مثل سیاست منزلی وسیاست مدنی وامامت جماعت واقامت اعیاد وجمعات وایفاء حقوق ذوی الحقوق از اہل
قرابات وامثال آن ولہذا از تزوج که اصل ہمه علائق است نہایت نفرت ووحشت میگیرد انتہی پس آنچه بعضی از عوام طعن ترک جمعه وجماعات بر قطب ربانی
یوسف ہمدانی وطعن ترک نماز بر مقرب الہی قضیب البان موصلی می نمایند وکلمات بیہوده در حق دیگر اولیاء اللہ می سرایند ہمه ناشی از بی علمی ومبنی از کمال شوخی
است **فائده چہارم** در حکم حج بدانکه حج عبادت فریضه است جاحد وی کافر بود واین عبادت بر ہر مسلمانی که آزاد ومکلف وصحیح وبصیر بود یکبار
فرض است بشرطی که زاد ومرکب داشته باشد واین زاد ومرکب ماورای مسکن وخادم وثیاب وسلاح واثاث البیت ومانند آن است ونیز ماورای نفقۂ عیال
وی تا زمان عود وی به بیت وی است وامن الطریق نیز شرط حج بود وبعضی رکوب البحر را نیز خوف طریق گفته اند کذا فی شرح الوقایه وابی المکارم وشیخ الاسلام
بزرگی امام ربانی وبحر العلوم لکہنوی وسند العلماء دہلوی وغیرہم مشہور ومعروف است این ہمه بزرگان مظنون الخیر اند بعلت فقدان شرائط ووجود موانع
قابوی ادای حج نیافته اند وذلک الظن بہم طعن ترک حج برین بزرگان ناشی از بدگمانی است قال اللہ تعالی ان بعض الظن اثم **فائده پنجم** در حکم
طواف غیر کعبه بدانکه طواف غیر کعبه سه بار بود یا غیر سه بار حرام است کما فی المناسک للقاری ونزد بعضی مکروه تحریمی است کما فی النہر الفائق ونزد بعضی
جائز است کما فی بعض الفتاوی واین اختلاف در جواب سوال سی وچہارم مائة المسائل نیز موجود است ونیز در وی مرقوم است ہرگاه ازین روایات
کتب معتبره معلوم شد که طواف غیر کعبه قبر باشد یا غیر قبر حرام وغیر جائز است پس آنچه بعضی تجویز طواف سه بار نوشته اند آن روایت غیر معتبر است زیرا که قاعده
فقہا است که روایات متون معتبر می باشد از روایات شروح وروایات شروح معتبر می باشد از فتاوی پس روایات کثیره منع طواف از شروح که معتبر
متون موجود ودر روایات تجویز در بعض فتاوی است وہرگاه روایات فتاوی وشروح متعارض شوند ترجیح بر روایات شروح است ومقصود شارع از طواف
خانه کعبۂ معظمه تعظیم مخصوص است که دیگری را این قسم تعظیم نباشد چون غیر کعبه را طواف مقرر کرده شود برابری غیر کعبه بکعبه باشد وآن خلاف مقصود شارع است
پس روایتی که خلاف مقصود شارع باشد او را ہرگز قبول نباید کرد انتہی وصاحب زاد الآخرت در فصل چہارم باب دوازدہم میگوید طواف قبور ممنوع وحرام
است زیرا که این امر مخصوص بکعبه است واز مناسک حج وعمره واز جنس عبادت که مخصوص بحق جل وعلا است پس آنچه که در کتب بعض مشایخ تجویز طواف
برای قبور اولیا واکابر مذکور گردیده مبنی بر غفلت است وخلاف تحقیق ہرگز بران اعتماد نباید کرد انتہی پس ازان باید دانست که در مثنوی شریف
گفت طوفی کن بگردم ہفت بار الخ آمده است بحر العلوم در شرح آن میفرماید درین اشارت است بآنکه چنانکه ظہور ذات با اسماء وصفات
بزرگی ۱۲م ای بایزید ۱۲م
در صورت انسانیه است ہمچنین در صورت کعبه است اگرچه در ہر دو ظہور مختلف است که در صورت انسانیه ظہور ذات با اسماء وصفات الہیه است با ظہور
صفات کونیه پس انسان مظہر اتم است بخلاف کعبه که در وی ظہور جمیع صفات منفعله کونیه نیست ونیست ظاہر در وی مگر ذات با اسماء وصفات الہیه
فحسب پس کعبه شریفه مجلی اله است لہذا کعبه قبلۂ عبادت گردیده نه انسان که اینجا مذکور است شاید در آن وقت در آن قطب المشہود بوده صفات

گوینده انتهی و نیز بحر العلوم در شرح مصرع ف تا به بینی نور حق اندر بشر می نگارد و این دلیل است بر آنکه در وقت طواف الله مشهود بود در بشر پس طواف
آن الله مشهود را بود چنانکه در کعبه الله مشهود می شود بعارفان و طواف کعبه طواف الله است و مشاهده که در طواف حاصل میشود عارفان را بایزید را در بشر
حاصل شد انتهی و نیز احتمال دارد که مولانا روم در مثنوی آنچه در طواف بشر حکایت فرموده است مبنی بر قول اخیر باشد کما هو مذکور فی بعض الفتاوی و تحقیق
مولانا دهلوی در انتباه آنچه در طواف قبر نقل آورده است مبنی بر همین قول باشد و آنچه در صفحه هفصد و سی و سوم جلد دوم مدارج مطبوعه مرقوم گردیده که در روایتی
آمده که برخاست ای جعفر و گرد رسول صلی الله علیه وسلم بیک پای بگشت حضرت پرسید از وی که این چیست جواب داد که از حبشه دیده ام که پادشاهان خود
چنین میکنند و بجاشی نیز چون کسی را از خود خوشنود ساختی آنکس بر خاستی و گرد او بیک پای بگشتی انتهی مؤید همین قول اخیر است مقصود فقیر از نقل قول
اباحت درین مسئله اختلافی اهل سنت سد لسان غالیان است تا معلوم شود که مسئله مختلف فیه است و در امر مختلف فیه عیب یکدیگر نباید کرد و هر یکی را
بحال خود باید گذاشت و جزم یک جانب مجتهد را میسر نیست تا بمقلد چه رسد فربکم اعلم بمن هو اهدی سبیلا کما مر فی المقدمة الحاشیة و حق کلام از
مقدمه هفدهم باید طلبید ازین نقل توهم نکنند که فقیر بر عمل قول ضعیف ترغیب میدهد و نقل مرجوح مبنی بر مذهب او بود حاشا و کلا پس ازینجا هویدا شد
که طعن طواف غیر کعبه بر مولانا روم و مولانا دهلوی و دیگر اکابر گرامی از جهل مسئله دینی مشعر بود و از شوخی و گستاخی طاعنان خبر میدهد **فائده**
ششم در اقسام ضیافت و آداب و احکام اجابت دعوت بدانکه انواع ضیافت بسیار اند شیخ الهند در ترجمه باب ولیمه مشکوة از مجمع البحار نقل میکند
که ضیافت بر هشت نوع است ولیمه برای عرس و خرس بضم خاء معجمه برای ولادت و اعذار برای ختان و وکیره برای بنا و نقیعه برای قدوم مسافر
سازد آن را یا دیگران برای او بسازند مشتق از نقع بمعنی غبار و وضیمه بضاد معجمه برای مصیبت و عقیقه برای تسمیه ولد و مادبه بهمزه و ضم دال مهمله و باء
موحده طعامی که ساخته شود برای ضیافت بی سبب و این همه اقسام مستحب است مگر ولیمه که نزد قومی واجب است و بغوی گفته که مستحب است مر عروس را
که احداث کند شکر را وقتی که احداث کند خدای تعالی نعمت را انتهی و نیز در وی می نگارد غالباً در ولیمه استحباب او کد است و بعضی گفته اند اجابت
ولیمه واجب است و بعضی فرض کفایه گفته اند و ساقط میشود وجوب بچند چیز بودن طعام از شبه و تخصیص اغنیا و وجود هم نشینان بد یا دعوت کند بسبب جاه
خود یا برای تعاون بر باطل یا وجود منکرات و مکروه است اجابت ذمی انتهی و نیز در وی می طرازد چون خوانده شود یکی از شما بسوی طعامی پس باید
که اجابت کند و حاضر شود برای نگاهداشت خاطر مسلمانی و در طعام خوردن اختیار دارد پس اگر خواهد بخورد و اگر خواهد نخورد پس سنت یا واجب حضور است
نه اکل و اگر صائم نباشد مستحب است اکل انتهی و نیز در وی میگوید چون در آید یکی از شما بر برادر مسلمان پس باید که بخورد از خوردنی وی و نه پرسد که از کجا
است و چگونه است از برای تحسین ظن و تألیف قلب او مگر آنکه معلوم باشد که از وجه حرام است و اگر شخصی است که غالب طعام او حرام است نیز نخورد
و اگر داند که طعام او از هر دو وجه می باشد هم حلال و هم حرام باحتمال حل میتوان خورد تا حال آن شخص بداند که چیست که تمیز میکند یا نمی کند و امام
ربانی در مکتوب دویست و شصت و پنجم جلد اول میفرماید در اجابت دعوت شرائط است فی الاحیاء و یمتنع من الاجابة ان کان الطعام طعام
شبهة او التماثیل علی سقف او حائط او سماع شیء من المزامیر والملاهی او التشاغل بنوع من اللهو واللعب کل ذلک مما یمنع الاجابة و یوجب تحریمها

ف عرس بالضم عروسی و نکاح کردن ۱۲ منتهی الارب
خرس بالضم طعام ولادت ۱۲
نقیعه بالفتح طعام سفر
... ۱۲ منتهی الارب

وکراہیتہا وکذلک اِنْ کان الدّاعی ظالمًا او مبتدعًا او فاسقًا او شریرًا او متکلّفًا طالبًا للمباہات والفخر وفی شرعۃ الاسلام ولا تجب الی طعام صنع
رِیاءً او سُمعۃً و فی المحیط لا ینبغی اَنْ یقعد علی المائدۃِ اذا کان علیہا لعبٌ او غناءٌ او قومٌ یغتابون ویشربون الخمر کذا فی مطالب المؤمنین اگر این موانع
مفقود باشد از اجابتِ دعوت چارہ نبود انتہی و صاحب تفسیر احمدی می نگارد و قال صاحب الہدایۃ فی کتاب الکراہیۃ اِنْ دُعی الی دعوۃٍ وکان ثمہ
لعبٌ او غناءٌ فاِنْ علم ذٰلک قبل حضور المجلس لا یحضر واِنْ لم یعلم ذٰلک قبل الحضور فان قدر علی المنع منع البتّۃ وان لم یقدر فان کان مقتدًی یخرج
البتّۃ ولا یاکل لئلّا یقتدی الناس بہ وان لم یکن مقتدًی فان کان علی راس المائدۃ لا یقعد لقولہ تعالیٰ ولا تقعد بعد الذکری مع القوم الظالمین
واِنْ کان بعیدًا منہ فاِنْ قعد واکل جاز والاولی ترکہ ہذا حاصل ما فیہ انتہی وقال صاحب الہدایۃ ودلّت المسئلۃ علی اَنّ الملاہی کلّہا حرامٌ حتی التغنّی بضرب
القضیب انتہی و صاحب شرح وقایہ میگوید اعلم لا یخلو اَنّہ اِنْ علم قبل الحضور اَنّ ہناک لہوًا لا یحضر الحضور وان لم یعلم قبل الحضور لکن ہجم بعدہ فان
کان قادرًا علی المنع یمنع وان لم یکن قادرًا وکان الرجل مقتدًی یخرج لئلّا یقتدی الناس بہ واِنْ لم یکن مقتدًی فان قعد واکل جاز لانّ
اجابۃ الدعوۃ سنّۃٌ فلا تُترک ببدعۃٍ کصلوۃ الجنازۃ تحضرہا النیاحۃ قال ابو حنیفۃ ابتلیت بہا مرّۃً فصبرت قالوا قولہ ابتلیت یدل علی الحرمۃ ویمکن اَنْ یقال الصبر علی الحرام
لاقامۃ السنّۃ لا یجوز والصبر الذی قال ابو حنیفۃ رح اَنْ یکون جالسًا معرضًا عن ذٰلک اللہو منکرًا لہ غیر مشتغل ولا متلذّذٍ بہ انتہی و مولوی صاحب در جواب سوال
نود و سیوم مائۃ المسائل می طرازد و قال السید فی حاشیۃ الہدایۃ لانّ اجابۃ الدعوۃ انما یلزم اذا کانت الدعوۃ علی وجہ السنّۃ ہذا اذا کانوا لا یترکون بحضورہ
واِنْ کانوا یترکون احتشامًا لہ واحترامًا یحضر لِانّ حضورہ یکون من باب النہی عن المنکر انتہی و صاحب ترجمہ مشارق الانوار در صفحہ چہار صد و سی و سوم
میگوید دعوت کا رد کرنا حرام ہی کہانی مین اگر عذر ہو تو اختیار ہی اور اگر دعوت مین کچہ بدعت ہو جیسی ناچ اور راگ اگر اوسکی جانی سی موقوف
ہو جاوی تو ضرور جاوی اور اگر نہ موقوف ہو سکی تو نجاوی اِس عذر سی دعوت کا رد کرنا درست ہی انتہی و سند العلما در اجابت دعوت مبتدعہ
وکفرہ در جواب سوال اول پادشاہ بخارا میفرماید در ملاقات ایشان یعنی ملاقات فرقۂ امامیہ سبّیہ نیز حکم ملاقات کفار جاری است یعنی ابتدا بسلام
نباید کرد الّا عند خوف الضرر العظیم اللاحق منہم و در جواب نیز بقدر ضرورت اکتفا باید نمود و اگر در افعال تعظیمیہ دیگر غیر از سلام با خود بعمل آرند در مقام
مکافات بقدر مشروع بعمل باید آورد و ہمچنین در عیادت و تعزیت و تہنیت و اجابت دعوت مکافات منظور باید داشت چنانچہ حکم سائر کفار ہمین است
وکذا حکم الخوارج والنواصب انتہی ازین اسناد ہویدا است کہ برای اجابت دعوت فقدان موانع باید نہ توبہ از موانع در صورت فقدان موانع
مدعو بجز اجابت چارہ ندارد و پس ردّ دعوت تارک غیر تائب ناشی از افراط و تفریط است **فائدۂ ہفتم** در حکم دعا و صدقۂ احیا برای موتیٰ
بدانکہ دعا و صدقۂ زندگان برای مردگان نافع است قال التفتازانی فی شرح العقائد النسفیۃ وفی دعاءِ الاحیاءِ للاموات وصدقتہم ای صدقۃ الاحیاء
عنہم ای عن الاموات نفعٌ لہم ای للاموات خلافًا للمعتزلۃ تمسّکًا بانّ القضاءَ لا یتبدّل وکل نفسٍ مرہونۃ بما کسبت والمرءُ مجزیٌّ بعملہ لا بعمل غیرہ ولنا
ما ورد فی الاحادیث الصحاح من الدعاء للاموات خصوصًا فی صلوۃ الجنازۃ وقد توارثہ السلف فلو لم یکن للاموات نفعٌ فیہ لما کان لہ معنًی وقال
علیہ السلام ما من میّتٍ یصلّی علیہ امّۃٌ من المسلمین یبلغون مائۃً کلّہم یشفعون لہ الّا شُفّعوا فیہ وعن سعد بن عبادۃ انہ قال یا رسول اللہ انّ امّ سعد

ماتت فاىّ الصدقة افضل قال الماء قال فحفر بيرا وقال هذه لام سعد وقال عليه السلام ان العالم والمتعلم اذا مرا على قرية فان الله تعالى يرفع العذاب عن مقبرة تلك القرية اربعين يوما والاحاديث والآثار في هذا الباب اكثر من ان تحصى انتهى ومولوى مهاجر در جواب مسئله سى ام مسائل اربعين بقلم مى آرد كه نزد علماء حنفيه ثواب عبادت بدنى ومالى بميت ميرسد چنانچه در هدايه مرقوم است ان الانسان له ان يجعل ثواب عمله لغيره صلوة او صوما او صدقة او غيرها عند اهل السنة والجماعة انتهى ونيز در وى مى نگارد وشيخ عبدالحق محدث دهلوى قدس سره در جامع البركات منتخب شرح مشكات نوشته در حصول ثواب ووصول نفع اموات را بعبادات ماليه اتفاق است و در بدنيه مثل نماز گزاردن وقرآن خواندن اختلاف واصح وصول است كذا قال الشيخ ابن الهمام رحمة الله عليه انتهى ونيز شيخ عبدالحق در باب پنجم جلد اول مدارج نگاشته تحقيق اختلاف كرده اند علماء در ثواب قرأت قرآن آيا ميرسد بميت يا نه اكثر برآن اند كه نميرسد مشهور از مذهب شافعى ومالك وجماعة از حنفيه اين است وكثيرى از شافعيه وحنفيه برآن اند كه ميرسد وهمين قائل است امام احمد بن حنبل رحمة الله عليهم اجمعين بلكه منقول از امام احمد آن است كه ميرسد بميت هر چيز از صدقه وصلوة وحج واعتكاف وقرأت وذكر وغير ذلك وليكن گفته كه قرأت بر قبر بدعت است وذكر كرده است شيخ شمس الدين قسطلانى كه صحيح وصول ثواب قرأت است از قريب واجنبى ووارث وغير وارث چنانكه نفع ميكند صدقه ودعاء واستغفار باجماع و امام عبدالله يافعى رحمة الله عليه در تكمله روض الرياحين ذكر كرده است كه شيخ عزالدين بن عبدالسلام را در خواب ديدند كه ميگويد ما حكم ميكرديم در دنيا كه ثواب قرأت قرآن بميت نميرسد والآن معلوم شد كه ميرسد بخوانيد وثواب آن بما برسانيد انتهى وصاحب درالمختار در باب صلوة الجنائز مى طرازد وفي الحديث من قرأ الاخلاص احد عشر مرة ثم وهب اجرها للاموات اعطى من الاجر بعدد الاموات انتهى وامام ربانى در مكتوب صد وچهارم جلد اول ميفرمايد مصيبت بر رفتن نيست بر حال رونده است تا با او چه معامله كنند بدعا واستغفار وتصدق امداد بايد نمود قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم ما الميت في القبر الا كالغريق المتغوث ينتظر دعوة تلحقه من اب او ام او اخ او صديق فاذا لحقت كان احب اليه من الدنيا وما فيها وان الله تعالى ليدخل على اهل القبور من دعاء اهل الارض امثال الجبال من رحمة وان هدية الاحياء الى الاموات الاستغفار لهم انتهى پس از ان بايد دانست كه مراد از صدقه چيزى است كه در راه خدا بحكم خدا داده شود قال الله تعالى وجعلوا لله مما ذرأ من الحرث والانعام نصيبا فقالوا هذا لله بزعمهم وهذا لشركائنا فما كان لشركائهم فلا يصل الى الله وما كان لله فهو يصل الى شركائهم ساء ما يحكمون صاحب موضح القرآن بر حاشيه آيت مذكوره فائده بقلم آورده است كه كافر اپنى كهيتى مين سى اور مواشى كى بچون مين سى الله كى نياز نكالتى اور بتون كى بهى نياز نكالتى پهر بعضا جانور الله كى نام كا بهتر ديكها تو بتون كى طرف ملا ديا اور بتون كى طرف كا الله كى طرف نه كرتى - اون سى زياده ڈرتى - اب جاننا چاهئى كه الله كى نياز دينى يهه كه اسكى راه مين جسكو دو ديا انكو ديا اسكا فائده اسكو نهين پهنچا مگر اسكى حكم بردارى هوئى - اور چيز سى فائده فقير كو - اور ثواب سى فائده دينى والى كو - پهر جو كسى بزرگ كى واسطى كچه دى اگر اسى وضع پر دى تو شرك هى جس پر الله نى الزام ديا مگر اوس بزرگ كو اپنى جگهه ٹهراوى اور اسكى طرف سى الله كى راه مين جسكو كهنا انكو دى تو حكم بردارى هى الله كى اور چيز فقير كو اور ثواب اس شخص كى بدل اس بزرگ كو - يا اسكو فقير كى جگهه ٹهراوى كه چيز اسكى كر دى پهر اسكى چيز لوگون كى كام آئى تو اسكو ثواب هوا يه صورت مشكوك هى پهلى صورت بيشك هى انتهى ودرين مقام بعضى از عوام غلو مى نمايند وهمچو معتزله بطريق اعتراض سخن ميرانند

که ایصالِ ثواب میکنید و از ایصالِ عذاب چرا باز می مانید معاندانِ دین برای اِزلال و اِضلالِ مومنین در زمانِ سرورِ انبیا علیه و علیهم الصلوات والتسلیمات
همین قسم طعنها میکردند بعضی میگفتند که شیطان بر خدا غالب می آید و خلق را گمراه میکند و بعضی در مقامِ طنز میگفتند که خدای محمد میگوید که بندگان محتاج مرا طعام
بخورانید و زکوة بدهید پس معلوم شد که او فقیر است و ما غنی و در حِلِّ مذبوح و حرمتِ میتة قدح میکردند که میرانیدهٔ خود را خوردن و میرانیدهٔ خدا را نخوردن چیست
الی غیرِ ذلک من کفریاتهم کذا فی تفسیر العزیزیة عجب تماشا است که بعضی مردمان همچو معتزله از ثواب رسانی موتیٰ انکار میکنند مع هذا از دعوی سنیت دست نمی برند
و گاهی بر بطلانِ ایصالِ ثواب بعباداتِ بدنیة حکم می نمایند و با وجودِ این اجتهاد و ابطالِ دعویِ تقلید و حنفیت میگذارند **فائدهٔ هشتم** در حکمِ تعیین
صدقات بدانکه در صدقات هم تعیناتِ مشروعة و هم غیر مشروعه شیخ الهند در شرح مشکوٰة میفرمایند مستحب است که تصدق کرده شود از میت بعد از رفتنِ او از عالم
تا هفت روز و تصدق از میت نفع میکند او را بی خلاف میانِ اهلِ علم و وارد شده در آن احادیثِ صحیحه خصوصاً آب انتهی و صاحب زاد الآخرت از شرحِ
برزخ و کنز العباد نقل می نماید که فتنهٔ قبر برای مومن هفت روز است و برای منافق چهل روز پس اولیاءِ میت را باید که بنیتِ تبلیغِ ثواب پیوسته تا چهل روز از
رحلت برای او صدقه دهند اگر استطاعت دارند و الا هفت روز و گرنه سه روز و نیز صاحبِ زاد الآخرت می نگارد و اهلِ مصیبت را اتخاذِ طعام برای
فقرا تا سه روز و خوردنِ ایشان از آن مکروه نیست اما ترتیبِ طعام برای اقربا و اغنیا و خوردنِ ایشان آن را تا سه روز ایامِ مصیبت مکروه است و بعد انقضای
سه روز عام از این که برای ارواح موتی باشد یا بسبیلِ ضیافت و کذا خوردنِ آن غنی و فقیر را برابر است که دعوت کرده شوند یا بایشان فرستاده شود و مکروه
نبود چه در تصدق باغنیا نیز ثواب است اما کم از ثوابِ تصدق بفقرا کذا فی شرح البرزخ واللآلی الفاخرة فی تذکرة الآخرة زیرا که صدقهٔ موتی از قسمِ صدقاتِ
واجبه نیست که محض حقِ فقرا باشد و سوای ایشان بدیگری حلال نبود بل از تطوعات است که تصرفِ آن بدیگران هم جائز باشد و در بحر زخار گفته اتخاذ اهل
المیت طعاما للناس فبدعة لم ینقل بل احدا اتخاذِ ضیافت در سه روز ایامِ مصیبت مکروه است زیرا که ایامِ مصیبت ایامِ حزن و تاسف است پس امری که
از لوازمِ سرور باشد ارتکابش در آن لایق نبود اما اگر طعام برای فقرا پزند نیکو باشد بشرطی که ورثه بالغ و غنی و حاضر باشند و گرنه از ترکهٔ میت نگیرند کذا فی
البحر الرائق و التاتارخانی و فتح القدیر و قاضی خان و در عالمگیری است لا یباح اتخاذ الضیافة عند ثلثة ایام اجابتِ طعامی که برای میت مهیا و آماده
کنند مکروه است لما فی الحدیث ان الله و رسوله بریئان من الذین یاکلون من طعام المصیبة قبل ثلثة ایام کذا فی خزانة المفتین اجتماعِ مردم بر طعام
موتی مکروه است زیرا که تشبه ببعض کفره دارد و کذا فی شرح البرزخ واللآلی الفاخرة فی تذکرة الآخرة یکره اتخاذ الضیافة و علامة ذلک ان یدع الاغنیاء
والاقرباء و یحرم الفقراء والضعفاء کذا فی خزانة الروایات و نیز در آن مذکور است ان الدعوة للعزاء یوم الثانی و یوم الثالث فبدعة لم یفعله الصحابة
والتابعون اتخاذِ طعام اهلِ میت را برای کسانی که بتعزیت حاضر شوند جائز نیست اما نزدِ بعض روا است برای جماعتی که از راهِ دور بیایند و مکثِ
طویل نمایند کذا فی شرح سفر السعادة انتهی پس از آن باید دانست که عبادت بسبب تخصیصِ غیر مشروع خواه آن تخصیص بزمان باشد خواه بمکان خواه
بوجوهِ دیگر بدعت می شود کما تقرر فی الاصول از اینجا است که مولوی دهلوی در باب دوم صراط المستقیم میگوید هر عبادتی که از مسلمان ادا شود و ثواب
آن بروحِ کسی از گذشتگان رساند و طریقِ رسانیدنِ آن دعاءِ خیر بجنابِ الهی است پس این خود البته معتبر و مستحسن است و اگر آن کس که ثواب بروحش

میرساند از اہلِ حقوقِ اوست بمقدارِ حق وی بخوبی رسانیدنِ این ثواب زیادہ تر خواہد شد پس درخوبیِ این قدر امر از امورِ مرسومہ فاتحہا و اعراس
ونذر و نیاز اموات شک وشبہہ نیست وتعینِ اوقات وقسمِ طعام ووضعِ آن وتناول کنندگان ہمہ از قبح خالی نیست آری ظلمات بعضہا فوق
بعض در مراتبِ قبح تفاوت بسیاری ہست انتہیٰ ومولوی مہاجر در جواب سوال شانزدہم مائۃ المسائل می نگارد معین نمودن روز برای فاتحہ چہلم باعتقاد
خشک ۱۲
آنکہ قبل از چہل روز یا بعد از چہل روز ثوابِ طعام بمردہ نخواہد رسید یا روز چہلم زیادہ تر ثواب خواہد رسید غیر جائز است ونیز در وی می طرازد کہ از روایت
فتح القدیر معلوم شد کہ اتخاذ طعام اہلِ میت را مکروہ است چہلم باشد یا سیوم یا دہم یا غیر آن پس روز معین نمودن برای این امر ہم مکروہ خواہد شد و
تصدقِ طعام نمودن وثوابِ آن بمیت رسانیدن جائز است موقوف بر روزی نیست وتعین کردنِ روز برای ایصالِ ثواب بمردہ کہ بالتخصیص ہمین
روز خواہد رسید و دیگر روز نخواہد رسید خطا است انتہیٰ و در تعینِ صدقۂ سالیانہ اختلاف است بعضی از علما بسند حدیث یاتی قبور الشہداء علی راس کلِ حول
تفصیل این اختلاف از کتاب سیرت شامی باید طلبید ۱۲
تعینِ روزِ وفات را مستحسن داشتہ و برجوازِ تعینِ صدقۂ سالیانہ رفتہ اند واین حدیث در کتابِ ابن جبیر موجود است واکثر علما بضعفِ این حدیث وکراہت
تعینِ صدقۂ سالیانہ حکم کردہ اند چہ این حدیث از صحاح نیست و در کتابِ ابن جبیر احادیث صحیح وحسن وضعیف وموضوع ہم یافتہ می شود مع ہذا
حدیثِ مذکور متصل الاسناد ومرفوع ہم نیست پس صحیح ہم نبود و بر تقدیرِ صحت این حدیث مجمل است چہ معلوم نیست کہ مراد از راسِ حول اول سال یعنی اول
محرم است یا اول سالِ موتِ مقبور ومجمل قابلِ سند نیست کما ہو مذکور فی الاصول کذا فی مائۃ المسائل شیخ الہند در کتاب ما ثبت بالسنۃ فی الایام
والسنۃ در بیانِ ماہ ربیع الثانی میفرماید فان قلت ہل لہذا العرف الذی شاع فی دیارنا فی حفظ اعراس المشائخ فی ایام وفاتہم اصل فان کان عندک
علم بذلک فاذکرہ قلت قد سألت عن ذلک شیخنا الامام عبدالوہاب المتقی المکی فاجاب بان ذلک من طرق المشائخ وعاداتہم ولہم فی ذلک نیات
قلت کیف تعیینُ ذلک الیوم دون سائر الایام فقال الضیافۃ مسنونۃ علی الاطلاق فاقطعوا النظر عن تعیین الیوم ولہ نظائر کمصافحۃ بعض المشائخ بعد الصلوات
وکالاکتحال یوم عاشوراء فانہ سنۃ علی الاطلاق وبدعۃ من جہۃ الخصوصیۃ ثم قال وذکر بعض المتأخرین من مشائخ المغرب ان الیوم الذی وصلوا الی جناب
العزۃ وحظائر القدس یرجی فیہ من الخیرات والبرکۃ والنورانیۃ اکثر واوفر من سائر الایام ثم اطرق ملیاً ثم رفع رأسہ فقال لم یکن فی زمن السلف شیٔ
ای سر انداخت تا دیر ۱۲
من ذلک وانما ہو من مستحسنات المتأخرین واللہ اعلم انتہیٰ در ینجا امری است واستثنی کہ اکثر علما حدیثِ ابن جبیر را ضعیف گفتہ اند وحدیثِ ضعیف
در فضائلِ اعمال معتبر است کما فی شرحِ سفر السعادۃ و در المختار بنا بر آن محبوبِ الٰہی شیخ نظام الدین بداؤنی وقدوۃ الاولیا شیخ نصیر الدین چراغ دہلی و
زبدۃ العرفا خواجہ بندہ نواز سید محمد گیسو دراز و ولی کاملِ مکمل شیخ بہاؤ الدین ذکریا و دیگر اولیا وعلماء این بلاد واکثر دیار برای ادای حقوقِ آبا و
اجداد وشیخ و استاد اہتمام بہ فواتح واعراس داشتہ اند قدس اللہ اسرارہم بالجملہ تعیینِ غیر مشروع روز سیوم یا دہم یا چہلم یا سہ ماہی یا ششماہی یا سالیانہ
مراد از روز تاریخ است کما فی قولہ تعالیٰ یوم الزینۃ ای تاریخ عاشوراء
ہر چہ باشد باعتقادِ آنکہ تعیین موجبِ ثواب یا زیادتِ ثواب بود مکروہ است چنانچہ تعیینِ آیتی یا سورتی در نماز باعتقادِ عدمِ جوازِ غیر آن مکروہ بود و
ای باعتقادِ جوازِ غیر آن مکروہ نیست ۱۲
والا لاباس بہ ست صاحب دستور القضاۃ در باب ثانی میگوید من الظہیریۃ لاباس بتوقیت تعیین القرآن اذا اعتقد ان الصلوۃ یجوز بدونہ من شانہ
انہ اذا اعتقد الجواز بغیرہ لکن المؤقت الیسر علیہ فلا یکرہ بل یستحب لانہ مامور بقراءۃ المتیسر من القرآن فما کان اوخف فی الیسر کان افضل انتہیٰ بلکہ احادیث

طعام صدقه در این تعیین اعتقادی بغیر فضلا و علما و اکابر را مکروه نیست چنانچه مولوی مهاجر در جواب سوال پنجاه و یکم مائة المسائل از باب کراهیت و استحسان نوادر الفتاوی نقل می نماید که اجابت کردن طعام که بعد از مرده ساخته باشد مکروه است سه روزه و هفته و ماهیانه و سالیانه و غیر آن این طعام مر فضلا و علما و اکابر را خوردن مکروه است انتهی آری تشبیه کفار کراهیت پیدا میکند چنانچه سند العلما در جواب سوالی میفرماید طعامی که بر آن نیاز حضرت امامین علیهما السلام می نمایند و بر آن فاتحه و قل و درود خوانند تبرک میشود و خوردن آن بسیار خوب است لیکن بسبب بردن آن طعام پیش تعزیه ها و نهادن آن تمام شب بلکه پیش قبور حقیقیه هم شبیه بکفار است پس ازین جهت کراهیت پیدا میکند والله اعلم بالصواب انتهی اما تعیین روز برای یادداشت وقت دعا مکروه نیست ولیکن التزام آن روز نیز بدعت است چنانچه سند العلما در جواب سائلی می نگارد که برای زیارت قبور روز معین نمودن بدعت است و اصل زیارت جائز تعیین وقت در سلف نبود و این بدعت از ان قبیل است که اصلش جائز است و خصوصیت وقت بدعت مانند مصافحه بعد العصر در ملک توران و غیره رایج است و روز عرس برای یاد دهانیدن وقت دعا برای میت اگر باشد مضایقه ندارد ولیکن التزام آن روز نیز بدعت است از همان قبیل که گذشت انتهی ازین اسناد هویدا است که تعیین اگر برای آسانی یا یادداشت یا قطع نظر از تعیین بود و در اعتقاد وی موجب ثواب یا زیادت ثواب نباشد کراهت ندارد و نیز باید دانست که محرمات و مشتبهات از موانع اجابت دعوت اند کما مر فی الفائدة السادسة و مکروهات هر چند از قبح خالی نیستند و موجب نقصان ثواب هستند اما قبح آنها نه بمرتبه ایست که مانع اجابت دعوت باشند و نیز باید دانست که صاحب الاشباه و النظائر فی کتاب الحظر و الاباحة میگوید لیس زماننا زمان اجتناب الشبهات کما فیه من الخانیة و التجنیس و قال الحموی تحت قوله لیس زماننا زمان اجتناب الشبهات روی عن ابی بکر بن ابراهیم انه سئل عن هذه الشبهات ای عما یکون الی الحرام اقرب فقال لیس هذا زمان الشبهات ان الحرام اغنانا یعنی ان اجتنبت الحرام کفاک کذا فی التجنیس انتهی این حال آن زمان و حکومت مسلمانان است اما درین زمان غربت مسلمانان و حکومت انگریزان عالی را اجتناب از نوکری حرام و طعام حرام میسر نیست تا باجتناب مشتبهات و مکروهات چه رسد درین مقام افراط و تفریط بعضی از عوام دیدنی است که از خوردن طعام حرام مجتنب نمی باشند مع هذا صدقات مکروهه و غیر مکروهه را اشد حرام می پندارند و باین ظن فاسد عالمی را از اطعام و طعام صدقات مانع می آیند و متصدق را از ثواب و فقرا را از رزق باز میدارند اگر بر درخت خاشاکی باشد دور سازد و نه آنکه درخت را از بیخ برکند طرفه این است که مفرطان باین خیال خام در اجابت دعوت چنین طعام بر بحر العلوم و سند العلما و سید واعظ و مولوی صفوی و دیگر علمای مظنون الخیر طعنه میزنند طعن برین علمای گذشته ناشی از جهل مسائل دینی و مشعر از کمال شوخی و بی ادبی است تعزیه بی ادبی در مقدمه شانزدهم حواله قلم گردیده است

(در صدقه مکروهه نقصان ثواب بود نه آنکه ثواب ندارد ۱۲)

(ای صدقه دهنده ۱۲)

فائده نهم در حکم نذر بدانکه نذر مخلوق نقدا کان او جنسا طعاما کان او شرابا حرام است لان النذر عبادة والعبادة لا یکون للمخلوق قال صاحب فتاوی الخیریة اجمعوا علی حرمة نذر المخلوق در فتاوی عالمگیری می نگارد والنذر الذی یقع من اکثر العوام بان یاتی الی قبر بعض الصلحاء و یرفع ستره قائلا یا سیدی فلان ان قضیت حاجتی فلک منی من الذهب مثلا کذا باطل اجماعا نعم لو قال یا الله انی نذرت لک ان شفیت مریضی او نحوه ان اطعم الفقراء الذی بباب السیدة نفیسة او نحوها او اشتری حصیر المسجد ها او زیتا لوقودها او دراهم لمن یقوم بشعائرها مما یکون فیه

(ای زنده و مرده ۱۲)

فقع الفقراء والنذر لله تعالی وذکر الشیخ انما هو محل صرف النذر المستحقة بحوزه ولکن لا یحل صرفه الا الی الفقراء ولا الی ذی علم لعلمه ولا لحاضری الشیخ الا ان
یکون واحدا من الفقراء واذا عرف هذا فما یؤخذ من الدراهم ونحوها وینقل الی ضرایح الاولیاء تقربا الیهم فحرام بالاجماع ما لم یقصد بصرفها الفقراء الاحیاء
قولا واحدا وقد ابتلی الناس بذلک انتهی از ین قول فقها هویداست که نذر اگر بالاستقلال برای آن ولی است باطل است واگر برای خداست وذکر ولی
برای بیان مصرف است صحیح است ولیکن درین مقام سند العلما فائده عظیمه بقلم آورده است وآن اینکه استعانت بارواح درین امت بسیار بوقوع
آمده وبیچ جهال وعوام اینها میکنند ایشان را در هر امر مستقل دانسته بلا شبهه شرک جلی است ونذر اولیا که برای قضاء حوائج معمول ومرسوم است اکثر فقها
بحقیقت آن پی نبرده اند وآن را بر نذر خدا قیاس کرده حکم بر وی آورده اند که اگر نذر بالاستقلال برای آن ولی است باطل است واگر برای خداست
وذکر ولی برای بیان مصرف است صحیح است لیکن حقیقت این نذر آن است که ایصال ثواب اطعام وانفاق وبذل مال بروح میت که امری است مسنون
واز روی احادیث صحیحه مثل ما ورد فی الصحیحین من حال ام سعد وغیرها این نذر مستلزم میشود پس حاصل این نذر آن است ان شفیت فقلت مثلا اهدی
ثواب هذا القدر الی روح فلان وذکر ولی برای تعیین عمل منذور است نه برای مصرف ومصرف این نذر نزد ایشان متوسلان آن ولی می باشند از
اقارب وخدمه وهم طریقان وامثال ذلک وهمین است مقصود نذر کنندگان بلا شبهه وحکمه انه صحیح یجب الوفاء لانه قربة معتبرة فی الشرع آری اگر
آن ولی را حلال مشکلات بالاستقلال یا شفیع غالب اعتقاد میکنند این عقیده منجر بشرک وفساد میگردد ولیکن این عقیده چیزی دیگر است ونذر چیزی دیگر
انتهی پس ازان باید دانست که استعمال لفظ نذر بمعنی هدیه وغیرها نیز آمده است صاحب غیاث اللغات می نگارد نذر بفتح نون وسکون ذال معجمه آنچه
وآنچه بر خود واجب گردانند مثل روزه وصدقه برای خدای تعالی وطعام فاتحه روح بزرگان وآنچه از نقد وجنس پیش امرا وسلاطین گذرانید ملاقات
کنند انتهی پس آنچه امام ربانی در بعض مکتوبات خود فرموده است که نذر شمار سید وآنچه مولوی دهلوی در باب دویم صراط المستقیم بقلم آورده است که در
خوبی نذر ونیاز اموات شکی وشبهی نیست وآنچه پیش بزرگان وامرا وبادشاهان میگذرانند همه بمعنی هدیه است نه بمعنی عبادت درین امر مطاعن طرفین
بر بزرگان جانبین مخبر از نادانی ومشعر از امر نفسانی است **فائده دهم** در حکم سؤر آدمی وذبیحه مشرک وکتابی وحکم طعام این هر دو بدانکه
پس خورده آدمی خواه مسلمان باشد یا کافر یا جنب یا حائض وپس خورده اسپ وهر حیوان ماکول اللحم پاک است کذا فی ترجمة الهدایة وغیرها و
پس خورده سگ وخنزیر ودرندگان بهایم نجس بود وپس خورده گربه ومرغ کوچه گرد وسباع طیور وسواکن بیوت مثل موش وغیره مکروه است و
سؤر بغل وحمار مشکوک است اگر آب پاک موجود نباشد وآب مشکوک موجود بود بعد الوضو تیمم کند ویا بالعکس آن
عمل نماید وعرق هر شئی حکم سؤر او دارد کذا فی کتب الفقه پس ازان باید دانست که میتة حرام است لقوله تعالی انما حرم علیکم المیتة وذبیحه حلال است
بشرطی که ذابح مسلمان باشد یا کتابی پس ذبیحه مسلمان حلال است وهمچنین ذبیحه کتابی نیز حلال است اگرچه حربی باشد وهمچنین حلال است ذبیحه کافر حربی
وتغلبی بشرطی که بنام خدا ذبح کند چه در قرآن مجید آمده است طعام الذین اوتوا الکتاب حل لکم یعنی طعام اهل کتاب حلال است مر شما را کذا فی
ترجمة الهدایة ولیکن اولی آن است که ذبایح ایشان نخورد کذا فی الطحطاوی وذبیحه غیر مذکورین حرام بود وغیر ذبیحه خواه طعام کافر کتابی بود یا غیر کتابی

۸ مولوی دهلوی نیز در باب دوم صراط المستقیم ... ...

۹ ...

حلال است کذا قال الفقهاء و نیز باید دانست که حق جل مجده در قرآن مجید میفرماید انما المشرکون نجس صاحب تفسیر حسینی در تفسیر آن می نگارد وجز این نیست که مشرکان پلید اند بسبب خبث باطن و ناپاکی عقیده یا بسبب آنکه از نجاسات اجتناب نمی نمایند یا از جنابت غسل نمیکنند و ابن عباس رضی الله عنهما فرموده نجس العین اند مانند کلاب انتهی و درین مقام امام ربانی در مکتوب بیست و دویم جلد ثالث بملا مقصود علی تبریزی می طرازد معلوم نشد که مقصود از فرستادن تفسیر حسینی چه بود صاحب تفسیر بیان آیه کریمه موافق ائمه حنفیه می نماید و از نجاست شرک خبث باطن و سوء اعتقاد میخواهد و آنکه بعد از ان گفته است که اینها اجتناب از نجاسات نمی نمایند این معنی امروز در اکثر اهل اسلام نیز موجود است و ازین راه فرق درمیان عوام اهل ایمان و درمیان کفار مفقود است اگر عدم اجتناب از نجاست سبب نجاست شخص بود معامله تنگ تر گردد و لا حرج فی الاسلام و آنکه نقلی از ابن عباس رضی الله تعالی عنهما کرده است که مشرکان نجس عین اند در رنگ کلاب این قسم نقلهای شواذ از اکابر دین بسیار آمده است که محمول بر توجیه تاویل است چگونه نجس عین باشند که آن سرور دین علیه و علی آله الصلوة والسلام از خانه یهودی طعام خورده است و بظرف مشرکی طهارت کرده و حضرت فاروق رضی الله تعالی عنه نیز از سبوی زن ترسا طهارت کرده است اگر گویند که کریمه انما المشرکون نجس تواند بود که متأخر باشد و ناسخ آنها بود جواب تواند بود که مجرد احتمال اینجا کفایت نمیکند اثبات تاخیر باید نمود تا دعوی نسخ صحت پیدا کند فان الخصم من وراء المنع و لو سلم که متأخر باشد باید که مثبت حرمت نبود و مراد از نجاست خبث باطن باشد زیرا که منقول است که هیچ پیغامبری مرتکب امری نگشته است که مآل آن امر در شریعت او یا در شریعت یکی ازینها بحرمت کشد و آخر محرم گردد اگرچه آن امر در وقت ارتکاب مباح باشد خمر که اول مباح بود و آخر حرام گشت هیچ پیغمبری او را نخورده است اگر مآل کار مشرکان به نجاست ظاهر قرار یافت و اینها در رنگ کلاب نجس عین میگشتند هرگز آن سرور که محبوب رب العالمین است علیه و علی آله الصلوة والسلام بظروف اینها مساس نمیکرد چه جای آنکه آب و طعام اینها بخورد و نیز نجس عین همه وقت نجس عین است اباحت سابق و لاحق دروی گنجایش ندارد اگر مشرکان نجس عین باشند باید که از ابتدا چنین بوند و آن حضرت علیه و علی آله الصلوة والسلام با اینها از اول باندازه آن معامله میفرمود و لیس فلیس و ایضا حرج در دین مرفوع است معلوم شریف است که حکم نجاست ایشان کردن و ایشان را نجس عین دانستن چه قدر بر مسلمانان تنگ گرفتن است و ایشان را در رنج انداختن است ممنون ائمه حنفیه رضی الله تعالی عنهم باید بود که مخلصی از برای مسلمانان پیدا کرده اند و از ارتکاب حرام بر آورده نه آنکه ایشان را مطعون سازند و هنر ایشان را عیب انگارند بر مجتهد چه جای اعتراض است که خطای او را نیز یک درجه ثواب است و تقلید او اگرچه خطا کند موجب نجات است جماعه که بحرمت اطعمه و اشربه کفار قائل اند محال عادی است که خود را از ارتکاب آن محفوظ دارند خصوصا در دیار هندستان که این ابتلا بیشتر است درین مسئله که عموم بلوی وارد اولی آن است که فتوی باسهل و ایسر امور بدهند اگرچه موافق مذهب خود نبود و بقول هر مجتهد که باشد قال الله تعالی یرید الله بکم الیسر و لا یرید بکم العسر و قال تعالی یرید الله ان یخفف عنکم و خلق الانسان ضعیفا بخلق تنگ گرفتن و ایشان را رنجانیدن حرام است و غیر مرضی حضرت حق است سبحانه شافعیه در بعض مسائل که شافعی در آن تنگ گرفته است بمذهب حنفیه فتوی میدهند و بر خلایق آسان می سازند مثلا در مصارف زکوة نزد شافعی صدقه را بر جمیع اصناف زکوة قسمت باید کرد و یکی از ان اصناف مؤلفه قلوب اند که درین اوان مفقود اند علماء شافعیه بمذهب حنفیه فتوی

[illegible]

داده اند و بهر یکی ازین اصناف که به یکی کفایت کرده اند و ایضاً اگر مشرکان نجس عین باشند باید که بعد از ایمان آوردن هم پاک نشوند پس معلوم شد
که نجاستِ ایشان بواسطهٔ خبثِ اعتقاد است که زوال پذیر است و مقصود بر باطن است که محلِ آن اعتقاد است و نجاستِ درونی بطهارتِ برونی
جنگ ندارد و چنانکه معلوم و صحیح و شریف است و ایضاً کلامِ حسن انتظام اِنَّمَا الْمُشْرِكُوْنَ نَجَسٌ اخبار از حالِ مشرکان است که ناسخیت و منسوخیت با آن
کار ندارد و چون نسخ در انشاءِ حکمِ شرعی است نه در اخبار از شئی پس مشرکان همه وقت باید که نجس باشند و مراد از نجاست خبثِ اعتقاد بود تا ادلّه متعارض
نباشند و مسائلِ اینجا هیچ وقت محظور نبود آن روز که این فقیر کریمهٔ وطعام الذین اوتوا الکتاب حل لکم درین مبحث خوانده بود شما صد بار آن قرء خوانید
مراد از طعام اینجا گندم و نخود و عدس است اگر این توجیه را اهلِ عرف پسند ندهند مضایقه است اما انصاف در کار است مقصود اصلی ازین تصدیع و
ازین اطالتِ کلام آن است که بر خلایق رحم نمایند و حکمِ عموم نجاستِ شان نکنند و اهلِ اسلام را نیز بواسطهٔ اختلاطِ کفار که از ان چاره و گریز نیست
نجس ندانند و از اطعمه و اشربهٔ مسلمانان بعلتِ نجاستِ متوهم اجتناب نکنند و ازین راه از همه تبرّی ننمایند و این را احتیاط نه انگارند که احتیاط در
ترکِ این احتیاط است زیاده چه نویسد و تصدیع دهد ؏ اندکی پیش تو گفتم غمِ دل ترسیدم ٭ که دل آزرده شوی ورنه سخن بسیار است ٭
والسلام انتهی و امام حجة الاسلام در کیمیاءِ سعادت میفرماید اصل آن است که بدانی که خلق را نفرموده اند که چیزی خورند که در علمِ خدای تعالی حلال
باشد که کس را طاقتِ آن نبود بلکه فرموده اند که آن خورند که پندارند که حلال است یا حرامیِ آن پیدا نبود و این همیشه آسان بدست آید و دلیل
برین آن است که رسول صلی الله علیه و سلم از مطهرهٔ مشرکی طهارت کرد و عمر رضی الله عنه از سبوی زنِ ترسا طهارت کرد و اگر تشنه بودندی آب
خوردندی و پلید خوردن حلال نبود و غالب آن بود که ایشان از دست پلید بود که خمر خورند و مردار خورند ولیکن چون پلیدیِ آن ندانستندی باکی
فرا نگرفتند و صحابه بهر شهری که رسیدندی طعام خریدندی و معاملت کردندی با آنکه در روزگارِ ایشان دزد و ربا ده و خمر فروش همه بودند و دست از مالِ دنیا
نداشتند و همه را نیز برابر نداشتند و بقدرِ ضرورت قناعت کردند انتهی و درین مقام افراط و تفریطِ بعضی از عوام دیدنی است که گاهی سورِ کافر را نجس
دانند و جایی که بجز سورِ کافر آب موجود نباشد دست از وضو و غسل و نماز می شویند حال آنکه سورِ آدمی پاک است کما مرّ فی هذه الفائدة و گاهی
ذبیحهٔ کتابی را حرام گویند حال آنکه ذبیحهٔ اهلِ کتاب حلال است کما مرّ انفاً و گاهی غیر ذبیحهٔ مشرک را حرام دانند حال آنکه این طعام حلال است کما مرّ
انفاً اوسع الملل ملتِ محمدی است صلی الله علیه و سلم و اضیق الملل ملتِ یهودی قاصران اوسع الملل را از اضیق الملل تنگ تر کردن
میخواهند و مسلمانان را در حرج می اندازند و بر بزرگانِ دین طعنه میزنند معاذ الله من ذلک **فائده یازدهم** در حکمِ تمباکو بدانکه
استعمالِ تمباکو بدعت است اما هر بدعت مذموم نیست زیرا که بدعت بر پنج قسم است واجبه و محرّمه و مندوبه و مکروهه و مباحه و قاعده در معرفتِ
بدعت عرضِ بدعت است بر قواعدِ شریعت پس هر بدعت که در قواعدِ ایجاب داخل شود پس آن بدعتِ واجبه است یا در قواعدِ تحریم پس آن
بدعتِ محرّمه است یا در قواعدِ مندوب پس آن بدعتِ مندوبه است یا در قواعدِ مکروه پس آن بدعتِ مکروهه است یا در قواعدِ مباح
پس آن بدعتِ مباحه است علما اختلاف کرده اند در آنکه اصل در اشیا حلّیت است مختارِ بعضی حرمت است و مختارِ بعضی توقف و مختارِ

بعضی اباحت قال فی الدرّ ان الفقهاء کثیراً ما یلهجون [۹۱] بانّ الاصل الاباحة انتهی پس اصل در نباتات اباحت است مگر چیزی که ازاله نماید حیات را یا عقل را یا صحت را پس آن چیز حرام بود اگر بحدّ ازاله رسد والّا آن هم حرام نباشد و چون در استعمال تمباکو بقدر معتاد علتی ازین علل ثلثه یافته نمیشود در قاعده کلیه شرعیه که اباحت است داخل گردید و استعمال تمباکو بقدر معتاد بدعت مباحه بود اگرچه استعمال کثیر آن که مضر بود ممنوع است کما فی سائر الاشیاء المباحة بلکه در جمادات استعمال قدر قلیل آهک همراه برگ تنبول جایز داشته اند اگرچه استعمال کثیر آن ضرر بین رساند یا بکشد مع هذا استعمال تمباکو چون بلغم را از سر و معده استجلاب می نماید و بلغمی و مرطوب المزاج را و صاحب کرم دندان و وجع الاسنان را مفید بود و نا بس آن نزله و زکام را فایده بخشد چرا جائز نبود آری استعمال تمباکو اگر شخص معین را ضرر میرساند پس استعمال آن بر همون شخص معین بوجهی که مضر بود ممنوع است نه آنکه همه را ممنوع بود چنانچه استعمال شهد اگر محرور المزاج را ضرر بین بخشد پس استعمال آن بر آن فرد معین حرام بود نه بر همه مردمان امّا در شرب دخان تمباکو بین الفقهاء اختلاف است نزد بعضی جائز است چنانچه حموی در بحث قول صاحب الاشباه والنظائر والنبات المجهول تسمیته که در قاعده ثالثه بقلم آورده است می نگارد و یُعلم منه حِلّ شرب الدخان انتهی و نزد بعضی جائز نیست سند العلما در جواب سوال عاشر پادشاه بخارا میفرماید که کلّ دخانٍ حرامٌ حدیث نیست و در حلیّت و حرمت حقّه اختلاف است اصح آنست که مکروه تحریمی است از جهت بوی بد که از دهان حقّه کش می آید مثل پیاز خام و سیر خام و از جهت تشبیه باهل نار که دود از درون ایشان خواهد آمد و نیز در وی می نگارد و تفصیل مسئله حقّه این است که در حشیشه تمباکو وجه حرمت متحقق نیست زیرا که علّت حرمت در نباتات منحصر بر دو چیز است سمیت و سکریت و این حشیش خالی ازین دو چیز است لیکن در استعمال آن باین کیفیت که دخان او را درون مکشند سه وجه از کراهیت بهم میرسد یکی بوی بد از دهان حقّه کش می آید دوم تشبه باهل نار و این هم علّت کراهیت است چنانچه در مختصر یعنی دست زیر تهیگاه نهاده ایستادن و در تختم بحدید نهی در شرع وارد شده سیوم آنکه استعمال این وضع مسلم را ملابس نار میگرداند و ملابست با نار مکروه است لانها صورة عذاب الله تعالی لهذا از کی یعنی داغ نهادن نهی و کراهیت آمده و هر چند این ثلثه مستلزم نهی تنزیهی است امّا بسبب اجتماع منجر بکراهیت تحریمی شد و بعضی از اهل معقول گفته اند که لفظ کلّ دخانٍ حرامٌ هر چند حدیث نباشد از کلام درست است زیرا که دخان نزد اهل عقل مرکب از دو چیز است ارضیت و ناریت و هر دو حرام اند فالمرکب منهما یکون حراماً جواب ازین سخن آنکه حرمت ارضیت و ناریت بعلت سمیت است و چون علت مرتفع شود حلال گردد مثل استعمال نوره با برگ پان و طین ارمنی و طین مختوم در ادویه پس اگر استعمال این دخان بطریق اصلاح بدن باشد مثل تحلیل ریاح و رفع قبض علت حرمت نخواهد داشت و در بعضی کتب در حرمت آن از آیه کریمه یوم تأتی السماء بدخانٍ مبینٍ یغشی الناس هذا عذابٌ الیمٌ استدلال کرده گفته اند ازین آیت معلوم شد که دخان آله عذاب است و آله عذاب استعمال کردن درست نیست و جواب ازین شبهه آنکه صغری و کبری هر دو ممنوع اند زیرا که دخان چنانکه آله عذاب است آله تنعم هم است چنانچه در استعمال عود که در حدیث صحیح وارد است که مجامرهم الالوة [۹۲] یعنی عود رطب برای بهشتیان در بهشت در مجامر خواهند آورد و نیز استعمال آله عذاب مطلقاً ممنوع نیست زیرا که عذاب قوم نوح علی نبینا و علیه الصلوة والسلام آب طوفان بود انتهی و درین مسئله اختلافی اهل سنت طاعنان طرفین چه بر بحر العلوم لکهنوی و مولوی مدراسی و چه بر مولوی دهلوی و سید واعظ و دیگر صلحاء گذشته طعنه میزنند حال آنکه

۹۱ ای الفقهاء یلهجون ای یولعون و یحرصون [illegible]

۹۲ الالوة بالفتح و بالضم والتشدید العود [illegible] ۱۲ صراح

امرِ اختلافی جزم یک جانب و عیبِ یکدیگر نباید کرد کما مرّ فی المقدّمۃِ الخامسۃِ مع ہٰذا استعمالِ تنباکو استجلابِ بلغم از سر و معدہ نماید و صاحبِ کرم و دندان و
وجع الاسنان را مفید بود در زکام و نزلہ را منفعت بخشد و در اصلاحِ بدن مثل تحلیلِ ریاح و رفعِ قبض بکار آید الی غیر ذلک من الفوائد **فائدہ**

دوازدہم در حکمِ سرورِ میلادِ سرورِ انام علیہ افضل الصلوٰۃ والسلام بدانکہ سرورِ مولدِ سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم بدعتِ حسنہ است و عمل
مولد معمولِ علماء و عرفاءِ عالم شیخ ابن حجر مکی ہیتمی رحمۃ اللہ در رسالہ نعمۃ الکبریٰ علی العالم بمولدِ سیدِ ولدِ آدم میفرماید اعلم انّہ ای انّ عمل المولد
بدعۃٌ لانہ لم ینقل عن احدٍ من السلفِ من القرون الثلثۃ التی شہد النبی صلی اللہ علیہ وسلم بخیریتہا لکنہا بدعۃٌ حسنۃٌ لما اشتملت علیہ من الاحسان
الکثیر للفقراءِ ومن قراءۃِ القرآن واکثارِ الذکر والصلوٰۃ والسلام علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم واظہارِ السرورِ والفرح بہ صلی اللہ علیہ وسلم
والمحبۃِ واغاظۃِ اہلِ الزیغ والعنادِ من الزنادقۃِ والملحدین والکفرۃ والمشرکین ولاجلِ ذلک لما ظہرت بعد ذلک القرونِ الثلثۃ لم تزل
اہلُ الاقطارِ فی سائرِ المدنِ والامصارِ یحتفلون بعمل المولد فی شہرہٖ فی ولائم مشتملۃ علی کثرۃِ المطاعمِ والاحسانِ والصدقات والمبرات مع
الاکثارِ من قراءۃِ القرآن والذکر وقراءۃِ مولدہٖ وما اشتمل علیہ من کراماتہٖ وکثیرٍ من معجزاتہٖ واظہارِ السرورِ والفرحِ بہ وایضاً قال فیہا قال ابن الجزری
ولو لم یکن فی ذلک الّا ارغامُ الشیطان وسرورُ اہلِ الایمان لکفیٰ وقال اذا کان اہلُ الصلیب اتخذوا لیلۃَ مولدِ نبیہم عیداً اکبر فاہلُ الاسلام اولیٰ و
اجدر وایضاً قال فیہا سُئل الامام المحقق الولی ابو زرعۃ بن العراقی عن فعلِ المولد امستحبٌّ ہو ام مکروہٌ وہل وَرَدَ فیہ شیٌٔ او نُقِل فعلہٗ عمّن یقتدیٰ
فاجاب بقولہٖ الولیمۃُ واطعامُ الطعامِ مستحبٌّ فی کلِّ وقتٍ فکیف اذا انضمّ الیٰ ذلک السرورُ بظہورِ نورِ النبوۃِ فی ہذا الشہرِ الشریف ولا نعلم ذلک عن السلف
ولا یلزم من کونہٖ بدعۃً کونہٗ مکروہاً فکم من بدعۃٍ مستحسنۃٍ بل واجبۃٍ یعنی اذا لم ینضمّ لذلک مفسدۃٌ واللّٰہ الموفق انتہیٰ وایضاً قال فیہا رُئِیَ ابو لہب
عمہ صلی اللہ علیہ وسلم فی النوم فقیل ما حالک قال فی النارِ الّا انہ یُخفّف عنی کل لیلۃ اثنین وامصّ من بین اصبعیّ ماءً بقدرِ ہذا وانّ ذلک عند
اعتاقی لثویبۃَ عند ما بشّرتنی بولادۃِ النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ابن الجزری واذا کان ابو لہب الکافر الذی نزل القرآن بذمہٖ الذی لا دوام
فوقہٗ جوزی فی النارِ بفرحہٖ لیلۃَ مولدہٖ صلی اللہ علیہ وسلم فما حال المسلمِ الموحّد من امتہٖ یُسرّ بمولدہٖ ویبذل ما یقدر علیہ فی محبتہٖ صلی اللہ علیہ وسلم
لعمری انما یکون جزاءہٗ من اللہ الکریم ان یدخلہ بفضلہِ العمیم فی جناتِ النعیم انتہت عبارۃُ الہیتمی بلفظہا مجددِ قرنِ نہم حافظِ احادیثِ نبوی
شیخ جلال الدین سیوطی در رسالہ حسن المقصد فی عمل المولد می نگارد انّ عمل المولد الذی ہو اجتماعُ الناسِ وقراءۃُ ما تیسّر من القرآن وروایۃُ الاخبار
الواردۃِ فی مبدءِ امرِ النبی صلی اللہ علیہ وسلم وما وقع من مولدہٖ من الآیات ثم یُمدّ لہم سماطٌ یاکلونہ وینصرفون من غیر زیادۃٍ علی ذلک من البدع الحسنۃ
التی یثاب علیہا صاحبہا لما فیہ من تعظیمِ قدرِ النبی صلی اللہ علیہ وسلم واظہارِ الفرح والاستبشار بمولدہٖ صلی اللہ علیہ وسلم واوّل من احدث عمل المولد
ابن الملکِ المظفر ابو سعید کوکری بن زین الدین علی بن بکتکین احد الملوک الامجاد والکبراءِ الاجواد وکانت لہ آثارٌ حسنۃٌ وہو الذی عمّر الجامع
المظفری بسفحِ قاسیون قال ابن کثیر فی تاریخہٖ کان یعمل المولد الشریف فی ربیع الاول ویحتفل بہ احتفالاً ہائلاً وکان شہماً شجاعاً عاقلاً عالماً عادلاً
رحمہ اللہ تعالیٰ واکرم مثواہ وایضاً در وی می طرازد وقال سبط ابن الجوزی فی مرآۃ الزمان حکی انّ بعض من حضر سماط المظفری فی بعض

ولادت حضرت … ۱ میلاد بالجمہر
زمان ولادت ۱۲
۲ معاملہ … در بر زمان و مکان
بدون انکار مجتہد از مجتہدان مجتہدی است
از تخریج … تا آن
تعاطی الناس من غیر
نکیر مجتہد یعنی در ترتیبی
کہ از جانب شرع بخصوص
وی حکمی وارد نشدہ
باشد معاملہ … در مان
در آن …
اصل … از مجتہدان
حجت است از … بتہدان
و نیز … است باجماع
مسلمانان … کرد و نیز
اصول الفقہ … نفد
۳ …
ا … از نام …
… از … بنیان
… منتسب

دسترخوان ۱۲
حسرات ۱۲
عمل المولد ۱۲
نام موضعی است ۱۲
زکی الفواد ۱۲
ہم … ۱۲

الموالید انه عدّ فی ذلک السماط خمسة آلاف راس غنم وعشرة آلاف راس دجاجة ومائة فرس ومائة جمل ومائة الف زبدیة (ای طبق ۱۲) وثلثین الف صحن حلوی قال وکان یحضر عنده فی الموالد اعیان العلماء والصوفیة فیخلع علیهم ویطلبهم (ای خبارهم ۱۲) انتهی وشیخ الهند در جلد اول مدارج میفرماید ثویبه آن است که چون آن حضرت متولد شد بشارت رسانید بابولهب که در خانهٔ عبد الله برادر تو پسری متولد شده وابولهب او را بمژدگانی آزاد کرد وامر کرد که او را شیر دهد حق تعالی باین شادی وسرور که ابولهب بولادت آنحضرت صلی الله علیه وسلم کرد در عذاب وی تخفیف کرد روز دوشنبه از وی عذاب برداشت چنانکه در احادیث آمده است ودرینجا سند است اهل موالید را که در شب میلاد آنحضرت صلی الله علیه وسلم سرور کنند وبذل اموال نمایند یعنی ابولهب که کافر بود وقرآن بمذمت وی نازل شده چون بسرور وی بمیلاد آن حضرت وبذل شیر جاریهٔ وی بجهت آنحضرت جزا داده شد تا حال مسلمان که مملو است بمحبت وسرور وبذل مال در طریق وی چه باشد ولیکن باید از بدعتها که عوام احداث کرده اند از تغنی وآلات محرمه ومنکرات خالی باشد تا موجب حرمان از طریقهٔ اتباع نگردد انتهی ازین اسناد هویداست که سرور میلاد سرور انام علیه الصلوة والسلام بدعت حسنه است اما شیخ تاج الدین فاکهانی که از متأخرین مالکیه است عمل مولد را در کتاب خود مسمی بالمورد فی عمل المولد بدعت مذمومه گفته است وشیخ سیوطی در رسالهٔ حسن المقصد فی عمل المولد رد شبهات وی نموده وحجاب شکوک از چشم محجوبان برآورده است حل شبهات از آنجا باید طلبید پس ازان باید دانست که بعضی از علما قیام را نزد ذکر مولد سرور انام علیه الصلوة والسلام نیز مستحسن گفته اند قال علی بن برهان الدین فی سیرة الحلبی جرت عادة کثیر من الناس اذا سمعوا بذکر وضعه صلی الله علیه وسلم ان یقوموا تعظیما له صلی الله علیه وسلم وهذا القیام بدعة حسنة وقال ایضا فیه وقد وجد القیام عند ذکر اسمه صلی الله علیه وسلم من عالم الامة ومقتدی الائمة دینا وورعا الامام تقی الدین السبکی وتابعه علی ذلک مشائخ الاسلام فی عصره انتهی وقال سید جعفر البرزنجی المدنی رحمه الله فی رسالة المولد وقد استحسن القیام عند ذکر مولده الشریف ائمة ذوو روایة ورویة فطوبی لمن کان تعظیمه صلی الله علیه وسلم غایة مرامه ومرماه انتهی وفی هذا المقام قال یوسف بن محمد الاهدل رحمه الله وعلی ذلک کافة اهل الحرمین علماؤهم وعوامهم وفیه من التعظیم للجانب الکریم (ای جانب النبی الکریم ۱۲) ما لا یخفی انتهی ازین اسناد پیداست که در سرور میلاد سرور انام وقیام عند ذکر اسمه ومولده علیه الصلوة والسلام مطاعن طاعنان طرفین چه بر مولوی صفوی ومولوی محمد اسمعیل الاسلمی وغیرهما وچه بر سند العلماء وسید واعظ وغیرهما اصلی ندارند

فائده سیزدهم ۱۳ در زیارت موی شریف سرور انام علیه الصلوة والسلام بدانکه زیارت موی شریف سرور عالم وزیارت مساجد وآبار وآثار آن حضرت صلی الله علیه وسلم مستحب است صاحب حیات القلوب فی زیارة المحبوب (ای مولانا مخدوم محمد هاشم سندی رح ۱۲) در فصل سیزدهم باب چهاردهم آنچه محصل عبارت مولانا رحمت الله سندی وملا علی قاری مکی می نگارد اینکه مستحب است زیارت مساجد وآبار وآثار که منسوب اند بسوی آنحضرت صلی الله علیه وآله وصحبه وسلم برابر است که دانسته شود عین آنها یا جهت آنها وتصریح کرده اند باین استحباب علی الاطلاق جماعه از حنفیه وطائفه از شافعیه ومالکیه وحنابله وبدرستیکه حضرت ابن عمر رضی الله تعالی عنهما اجتهاد می نمودی در نماز ونزول ومرور خود در جائی که نماز یا نزول یا مرور نموده بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وگفته است قاضی عیاض در شفا که از اعظام واکرام آن حضرت است صلی الله علیه وآله وصحبه وسلم اعظام جمیع اشیاء او واجزاء او واکرام جمیع اماکن او وازانچه سکونت کرد یا نزول نمود در آنها وتعظیم هر چیزی که مساس کرده باشد بدن او

۹ [illegible] ۱۲

یا پهلوی او یا قدم او یا عضوی دیگر از اعضاء او برابر است که صحیح گشته باشد نقل در ثبوت او یا آنکه معروف باشد در مردم به وجه اشتهار بغیر ثبوت آن
در اخبار و آثار انتهی محصل کلام السندی والکی انتهی و شیخ الهند در شرح سفر السعاده از توریشتی نقل می نماید که قسمت موی های مبارک در اصحاب بجهت
آن بود که تا این برکت در میان ایشان باقی ماند و باعث تذکره و یادداشتی بود ایشان را از وجود شریف آنحضرت صلی الله علیه و سلم و گویا اشارتی
کرد باقتراب اجل و انقضاء زمان صحبت انتهی و در اشعة اللمعات ترجمه مشکوة در بیان تقسیم اشعار و اظفار که سرور انام علیه الصلوة والسلام در حجة الوداع
فرموده است می نگارد که بهر یک یکتاره موی و دو تاره موی نصیب رسیده گویا شاعر باین قصه اشارت کرده است ؎ مرا از زلف تو موی
بسند است ؎ فضولی میکنم بوی بسند است ؎ و همچنان ناخنان نیز تقسیم کرده و بر حاضران قسمت فرموده و این برکات در میان امت الی یومنا هذا باقی
ماند انتهی و محصل کلام صاحب سفینة النجات مطبوعه که در صفحه چهل و دوم بقلم آورده آنکه موی شریف سرور عالم صلی الله علیه و سلم واجب التعظیم است اگرچه
ثبوت آن متیقن نبود زیرا که تعظیم کل چون واجب است اجزاء آن در تعظیم و تکریم مثل اوست و تعظیم بتان و طواغیت و پنجها و نعول فرس و بغال و براق
و امثال آن کفر است و قیاس حرمت تعظیم موی شریف بر حرمت تعظیم این چیزها مع الفارق و باطل بود انتهی از این اسناد هویدا است که موی شریف
سرور انام علیه الصلوة والسلام واجب التعظیم است اگرچه ثبوت آن متیقن نبود و زیارت موی شریف مستحب است کما مر الفا در این مقام افراط و تفریط
بعضی از عوام دیدنی است گاهی تعظیم موی شریف را عبادت و موی پرستی گویند حال آنکه تعظیم دیگر است و عبادت دیگر کذا فی التفاسیر اگر یکی بودی
حق تعالی و تقدس و من یعظم شعائر الله فانها من تقوی القلوب نفرمودی و علماء متاخرین حکم استحباب قیام برای تعظیم قرآن مجید نمودندی کما فی
الاتقان للسیوطی و نیز قیام را نزد ذکر مولد و اسم مکرم سرور عالم صلی الله علیه و سلم مستحسن نگفتندی چنانچه در فائده دوازدهم گذشت و مولوی
دهلوی در باب اول صراط المستقیم تعظیم منعم و اهل کمال را در اسباب طریق نبوت نوشته و تعظیم شعائر و متعلقات منعم را در فروع حب منعم نوشته
ملخص کلام وی آنکه از عمده اسباب طریق نبوت حب منعم و تعظیم اوست و ترجیح جانب او بر ما سوای او و غیر ها است و از فروع حب منعم است تعظیم شعائر
او یعنی اموری که با آن مناسبتی خاص میدارد بحیثیتی که ذهن کسی که واقف بآن مناسبت باشد از آن امور بآن منعم انتقال میکند مثل تعظیم نام او
و کلام او و لباس او و سلاح او حتی که مرکب او و مسکن او چنانچه بر کسی که ممارست این امور کرده و مجالست با حقوق شناسان از امراء عظام بلکه جمیع
مصاحبان کرام و تعظیم ایشان امر فرمان بادشاه و تخت بادشاه را دیده پوشیده نخواهد ماند و چون تعظیم شعائر منعم بکمال میرسد باعث تعظیم هر چیزی که موید
حب و مروج شکر او باشد میگردد مثلاً تعظیم کسی که به شکر او دعوت می نماید یا خدمت گزاری و تائید این محب میکند یا اعلام نعم او می نماید و
چون این مرتبه هم قوت میگیرد و رو با فراط و غلو می نهد باعث تعظیم اموری می شود که از محب در تعظیم منعم و خدمت گزاری او بظهور رسیده مثل
تعظیم اقوالی و افعالی که بازاء نعم او بجا آورده و تعظیم اموالی که در رضاجوئی او باخته نه دانی که این از قبیل عجب باقوال و افعال خود و اختیال
صرف اموال خود است زیرا که آن اقوال و افعال و اموال را دو جهت است بیک جهت از کمالات و ملابسات محب است و از جهت ثانیه از شعائر
منعم و تعظیم آن بجهت ثانیه متعلق شده نه بجهت اولی و از جمله آن امور است حب اهل کمال و تعظیم ایشان و این امر در ظهور و بداهت بمرتبه رسیده که مستغنی

ازبیان است انتهی ملخصه چون تعظیم شعایر و متعلقات منعم چنین حکم دارد پس تعظیم جزء سرور عالم و موی شریف وی صلی الله علیه وسلم چه باشد
قیاس کن زگلستان من بهار مرا ؛ جریر بن عبدالحمید قاضی شهر مدینه امام مالک را از حدیث سرور عالم صلی الله علیه وسلم پرسید و حال آنکه ایستاده بود پس
امر کرد بحبس وی گفتند وی قاضی است گفت قاضی سزاوارتر است که ادب کرده شود و هشام بن عمار سوال کرد مالک رح از حدیث و وی استاده بود
پس زد او را بیست تازیانه کذا فی الباب التاسع من المدارج روزی امیری از امراء انگلش بر توریت و انجیل پا نهاد و گفت این کتب عمل دست آدمی
است تعظیم آنها معقول نیست گفتم لواء لشکری و فرمان بادشاهی نیز عمل دست آدمی است تعظیم آنها معقول چرا گردید و تصویر بادشاه و وزرا و ارباب
مناصب و نام آنها نیز عمل دست آدمی است کفش زن و پامال آنها مستحق تعزیر چرا گردید ۲ و گاهی زیارت موی شریف غیر متیقن روا ندارند حال آنکه
موی شریف برای زیارت حاجت تیقن ندارد و کما مر آنفا در احکام اجتهادیه و نسب تیقن را گنجایش نیست معهذا در شرع شریف حکم عمل بر این احکام
و اخذ میراث کرده اند طرفه این است که قاصران با وجود عدم تیقن عمل بر احکام اجتهادیه و اخذ میراث می نمایند ولیکن زیارت موی شریف غیر متیقن
روا ندارند ۳ و گاهی زیارت موی شریف را بدعت ضلالت خوانند حال آنکه مستحب است کما مر آنفا علاوه این است که طاعنان طرفین با این همه افراط
و تفریط بحر العلوم و سید واعظ و سائر زائرین را مو پرست گویند و در بی ادبیها و گستاخیها قاصر نمی باشند **فائده چهاردهم** ۱۴ در تذکره مناقب
و فضائل صلحا و اتقیا و ترجمه سیر و شمائل انبیا و اولیا بدانکه در تذکره فضائل و شمائل بزرگان فائدها است یکی ۱ آنکه دل بوی آرام گیرد و قوی گردد
قال الله تعالی وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ یعنی ای محمد صلی الله علیه وسلم قصه گذشتگان با تو میگویم تا دل تو آرام گیرد
و قوی گردد و از سید الطائفه جنید بغدادی پرسیدند که درین حکایات و روایات چه فائده فرمود سخن ایشان لشکری است از لشکرهای حق تعالی اگر دل مرد شکسته بود
بدان لشکر قوی دل گردد و از ان مدد یابد و حجت این سخن کریمه وکلا نقص الی آخره است دویم ۲ آنکه ذکر ایشان سبب نزول رحمت است قال النبی
صلی الله علیه وسلم عِنْدَ ذِكْرِ الصَّالِحِينَ تَنْزِلُ الرَّحْمَةُ اگر کسی مائده[۱] نهد که رحمت بر آن مائده بارد تواند بود که او را از ان مائده بی فائده باز نگردانند
سیوم ۳ آنکه ابو علی دقاق را گفتند که سخن مردان شنیدن چه فائده دارد اگر بدان عمل نکند گفت بلی در وی دو فائده است اول ۱ آنکه اگر مرد طالب بود
باستماع سخن مردان قوی همت گردد و طلبش زیادت پذیرد دویم ۲ آنکه اگر شخصی در خود دماغی دارد دماغ او فرو شکند و دعوی از سر بیرون کند و
نیک او بد نماید و اگر کور نیست خود مشاهده کند ابن محفوظ میفرماید خلق را ترازوی خود وزن مکن اما خود را ترازوی مردان راه بسنج تا فضل
ایشان و افلاس خود بدانی چهارم ۴ آنکه امام ابو یوسف همدانی را پرسیدند که چون این روزگار بگذرد و این طائفه رو در نقاب تواری آرد چکنیم
تا بسلامت مانیم گفت هر روز هشت ورق از سخن ایشان خوانده باشید پنجم ۵ آنکه سخن مردان بهترین سخنها است و شرح قرآن و حدیث و دنیا را
بر دل سرد کند و آخرت را بیاد دهد و دوستی حق در دل پدید آرد و در تهیه زاد آخرت مشغول گرداند ششم ۶ آنکه بستایش دوستان حق باشد که
وقت دوستی از دوستان حق خوش شود و ستایش کننده را در تنگنای خاک سبب کشایش گردد یحیی ابن معاذ که امام هری و استاد شیخ الاسلام
عبد الله انصاری بود چون وفات کرد او را بخواب دیدند پرسیدند که خدای تعالی با تو چه کرد گفت خطاب کرد که ای یحیی با تو کارها داشتم سخت

Interlinear notes: شیخ شیوخ امام ربانی است ۱۲ — پوشیدگی ۱۲ — ای یک جزء ۱۲

[۱] مائده خوانی که بران طعام نهند و مادام که بران طعام باشد آن را مائده گویند ۱۲ منتخب

لیکن سودی در مجلس ما رای ستودی دوستی از دوستانِ ما آنجا گذشت بشنید و قتش خوش شد ترا در کار خوش آمد پس قبول کردم و اگر نه آن بودی می دیدی
با تو چه میکردمی هفتم آنکه اگر سخنی بر خلاف تو گویند سالها بدان یک سخن کینه گیری و بخونِ آن کس از سرِ غضب سعی میکنی چون سخنِ باطل را در نفس تو این اثر
است سخنِ حق را چه قدر اثر خواهد بود اگر چه خبر از آن نیابی از امام عبد الرحمانِ اسکاف پرسیدند که کسی قرآن می خواند و نمی داند که چه میخواند اثر اثری
بود فرمود کسی که دارو میخورد و نمیداند که چه میخورد اثر میکند پس قرآن چگونه اثر نکند بلکه بسی اثر کند فکیف اگر خود داند که چه میخواند اثر آن بسیار بود
هشتم آنکه این عهدی است که اشرار الناس اخیار الناس را فراموش کرده اند باشد که در تذکرهٔ اخیار بیدولتانِ اشرار اہلِ دولت را فراموش
نکنند و گوشه گیران و خلوت نشینان را طلب کنند و با ایشان رغبت نمایند و در نسیم دولتِ ایشان بسعادت ابدی مشرف شوند نهم آنکه این
عصری است که مدعیان بلباسِ اہلِ معانی سر بر آورده و اہلِ دل همچو کبریتِ احمر عزیز و کمیاب مانده اند در چنین زمان تذکرهٔ مردان غنیمت بود
سید الطائفه شبلی را گفت اگر در همه عالم کسی یابی که در یک کلمه از این که میگوئی موافق تو بود دامنش بگیر دهم آنکه مدعی اگرچه محقق نبود باری خود را
با ایشان تشبه کرده باشد که من تشبه بقوم فهو منهم سید الطائفه میفرماید مدعیان را نیکو دارید که ایشان محقق نمایند و پای ایشان را بوسه دهید که
همتِ بلند دارند اگر همتِ بلند نداشتندی بچیزی دیگر دعوی کردندی یازدهم آنکه فردا قیامت نظری بشفاعتِ ستایش کننده نمایند سگ
اصحابِ کهف چند قدم بر اثرِ مردان راه بر گرفت او را در کارِ ایشان کردند هر که دعوی دوستانِ خدا میکند و خود را بر فتراکِ ایشان می بندد
اثر با لکرفتان و پس چیزی ۱۲ منتخب
و مشتغلِ سخنِ ایشان میشود و باز بمردم میرساند امید است که در کارِ ایشان کنند دوازدهم آنکه پیغمبر علیه الصلوة والسلام فرموده است المرء مع من احبه
پس محبِ محبانِ خدا با ایشان است و در حرمِ حرم قرب ندیم و همنشینِ ایشان و محبتِ ایشان از اجلِ نعمِ منعمِ جهان ﷺ این کار دولت است
کنون تا کرا رسد الی غیر ذلک من الفوائد کذا فی تذکرة الاولیاء در ینجا غور باید کرد که محبتِ انبیا و اولیا چون چنین بود پس محبتِ سرورِ انبیا
چه باشد ﷺ مصطفیٰ اندر میان آنگه کسی گوید ز عقل آفتاب اندر جهان آنگه کسی جوید سها مولانا دہلوی در سببِ تحریرِ قصیدهٔ اطیب
النغم فی مدح سید العرب والعجم میفرماید که مدحِ سید المرسلین صلی الله علیه وسلم و نشرِ مناقبِ آنحضرت و ذکرِ دلائلِ نبوت آن جناب بی شبهه مثمرِ
برکات و موجبِ درجات است انتهی و مولوی مدراسی در دیباچهٔ بهشت بهشت می نگارد که مطالعهٔ سیر و شمائل حضرت نبوی علیه الصلوة والسلام
بعد عقائد و فرائض بهترینِ عبادات و خوشترینِ نوافل و مستحبات است انتهی پس از آن باید دانست که بآوازِ خوش تلاوتِ قرآنِ مجید و نعوت
و محامد و مناقبِ صلحا و اولیا و شمائل و فضائلِ انبیا و سرورِ انبیا در قصائد و مثنویات خواندن مباح بلکه افضل و احسن است زیرا که حسنِ صوت اثر
عجیب دارد و اما شرط این است که موانع جواز همچو تحریفِ حرف و التزامِ رعایتِ مقاماتِ نغمه و تردیدِ صوت بآن بطریق الحان یا تصفیقِ
مناسبِ آن در میان نباشد و بغرضِ صحیح تجویز نمایند صاحبِ عینی در بابِ من تقبل شهادته و من لا تقبل شهادته میگوید و ان نشد
عینی شرح کنز است ۱۲
شعراً فیه وعظ وحکمة فهو جائز بالاتفاق انتهی و شیخ ابو نجیب عبد القاهر سهروردی در آداب المریدین میفرماید و اما القصائد والاشعار فقد
سئل النبی صلی الله علیه وآله وسلم عن الشعر فقال هو الکلام حسنه حسن وقبیحه قبیح فالحسن منه ما کان من المواعظ والحکم وذکر آلاء الله ونعمائه

و نعتِ الصالحین و صفةِ المتقین فسماعه حلال و ما کان من ذکرِ الاطلال و المنازل و الازمان و الامم فسماعه مباح و ما کان من هجوٍ و سخفٍ فسماعه حرام انتهی
و آنچه کعب قصیدهٔ بانت سعاد پیش سرورِ عالم صلی الله علیه و سلم خوانده است قصه الیست مشهور و در معارج و مدارج و شواهد النبوه و دیگر کتب سیر
مسطور شیخ الهند در مدارج میفرماید که در عمرة القضا عبد الله بن رواحه که از خلص اصحاب و شعراء اسلام بود پیش سرورِ عالم در دست گرفته رجز ها
میخواند امیر المومنین عمر رضی الله عنه او را منع نمود پس آنحضرت فرمود که بگذار او را و منع مکن چه این اشعار در دلِ کافران بیشتر اثر میکند انتهی و نیز در مدارج
می نگارد و اما شعراء آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم از آنها که مدح میکردند و بار میدادند شر کافران از اسلام و اهلِ آن مدح رسول صلی الله علیه
و آله و سلم و هجو کفار لعنهم الله میکردند سه کس شمرده اند حسان بن ثابت و کعب بن مالک و عبد الله بن رواحه انتهی و صاحب روضة الاحباب می طرازد
که شاعران و مداحان رسول صلی الله علیه و آله و سلم از مردان صد و شصت و نه و از زنان دوازده کس بوده اند انتهی و میرزا مظهر جانِ جانان در مکتوب
سیزدهم خود میگوید که شخصی که محل فتنه نباشد کلامی موزون با لحنی موزون بی مداخلتِ محذورِ شرعی انشا و نماید و فسادی از آن در باطنِ مستمعین پدید
بلکه سروری یا حزنی در قلب پدید آید این قسم سماع البته مباح است که مرکب از دو امر مباح که کلام موزون و صوت موزون باشد چرا غیر مباح
گردد و نیز در قرنِ اول در تقریباتِ مشروعه مثلِ نکاح و قدوم اکابر معمول بوده و اتقیاء علماء امت احیاناً ارتکابِ آن نموده چنانچه از
کتبِ احادیث ظاهر میشود اما این عمل از آن بزرگان بسبیلِ اتفاق واقع میشود نه بطریقِ التزام انتهی از این اسناد هویداست که فضائل و شمائل
منظوم بزرگان که باوازِ خوش خوانده شود و از موانعِ جواز مجرد باشد مشروع بود و بعضی از قاصران آن را بدعتِ ضلالت گویند و بر خوانندگان طعنه
میزنند **فائدهٔ پانزدهم** در تذکرهٔ حسن و جمال خوبرویان و ترجمهٔ خط و خالِ زنان بدانکه تذکرهٔ حسن و جمالِ زنِ غیر معینه و زنِ مردهٔ معینه
جائز است اما تذکرهٔ زنِ زندهٔ معینه مکروه است صاحبِ عینی در بابِ من تقبل شهادته و من لا تقبل شهادته میگوید و ان کان فیه ذکرُ امرأةٍ
معینةٍ فان کانت میتةً او کان فیه ذکرُ امرأةٍ غیرِ معینةٍ فلا باس به و ان کانت معینةً و هی حیة تکره انتهی بعضی از عوام در تذکرهٔ زنِ زنده و
مرده و معینه و غیر معینه امتیاز ندارند و ذکر زنان را مطلقاً غیر جائز پندارند و بر اکابرِ این مقام طعنه میزنند حال آنکه تذکرهٔ زنِ زندهٔ غیر معینه و مردهٔ
معینه و غیر معینه جائز است کما مر آنفاً با این همه افراط و تفریط طرفه این است که محققِ نامی مولانا عبد الرحمن جامی را بی ادب گویند چه وی در کتاب
یوسف زلیخا حسن و جمال زلیخا زوجهٔ یوسف علیه السلام را بقلم آورده و پاسِ زوجیتِ نبیِ مرسل هم نموده است و نمی دانند که تذکرهٔ کفر زوجهٔ
نوح اولی العزم و لوطِ مرسل علیهما السلام بی ادب نمیگردانند پس تذکرهٔ حسن و جمال زوجهٔ یوسف علیه السلام چرا بی ادب خواهد گردانید **فائدهٔ
شانزدهم** در مراتبِ دعوت و داعیانِ حق بدانکه مراد از دعوت امر معروف و نهی منکر است و این امر و نهی فرض کفایه است اگر یک مسلمان
بجا آرد ساقط شود از دیگران کذا فی آداب الصالحین پس از آن باید دانست که امر و نهی بر چهار قسم است یکی واجب مر کسی را که قدرت دارد و از
قول و فعل و حکم وی نافذ بود بدونِ اثارهٔ فتن دوم مندوب مر کسی را که حکم وی نافذ تواند شد و تاثیر آن مظنون بود سیوم مکروه مر کسی را که گمان
دارد که امر و نهی بیکار افتد و بعدمِ قبول مهان شود چهارم محرم مر کسی را که حکم وی موجب فتنه و فساد گردد و سبب زیادتِ ضلالت شود و تدارک

آن ممکن نباشد کذا فی السّفینۃ ونیز باید دانست کہ دعوت وداعیان درجات متفاوتہ دارند امام ربانی در مکتوب پنجاہ وپنجم جلد ثانی میفرماید
ہر چند در دعوت وتبلیغ درجات است وداعیان ومبلّغان در درجات متفاوت اند علماء بتبلیغ ظاہر مخصوص اند وصوفیہ بباطن اہتمام دارند وآنکہ
عالم صوفی است کبریت احمر است وشایان دعوت وتبلیغ ظاہر وباطن است ونائب ووارث پیغمبر است علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والسلام جمعی محدثان
این امت راکہ تبلیغ حدیث نبوی می نمایند علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والسلام افضل این امت دانستہ اند اگر مطلقاً افضل دانستہ اند محل خدشہ است و
اگر نسبت بہ مبلّغان ظاہر گفتہ اند گنجائش دارد وفضل مطلق مر مبلّغ جامع را است کہ ہم تبلیغ ظاہر نماید وہم تبلیغ باطن وہم بظاہر دعوت کند وہم بباطن لانّ
فی الاقتصار قصوراً بیانی اطلاق الفضل فافہم فلا تکن من القاصرین ظاہر ہر چند عمدہ است ومناط نجات وکثیر البرکت وعموم المنفعت اما کمال او مربوط
بباطن است ظاہر بی باطن ناتمام است وباطن بی ظاہر نافرجام وآنکہ باطن را بظاہر جمع سازد کبریت احمر است ربّنا اتمم لنا نورنا واغفر لنا انک علیٰ
کلّ شیٔ قدیر والسلام علیٰ من اتبع الہدیٰ انتہیٰ ونیز باید دانست کہ دعوت لسانی است یا قلمی دعوت لسانی را ہر کافیہ خوانی بلکہ عوام ہم انی کرد در
مدرسہ می نشیند وہر فقیری کہ در خانقاہی فرو کش میشود بلکہ ہر مسلمانی کہ در مسجدی آمد ورفت میدارد بقدر وسعت خود بجا می آرد اما بجا آوردن
دعوت قلمی مشکل است لہذا اکابر علماء وعرفاء در انتظام امور دینی بر دعوت قلمی اہتمام تمام داشتہ اند تا تصنیفات وتالیفات ایشان بمرور دہور بماند
وجہانیان از آنہا کامیاب گردد مع ہذا درین فرض کفایہ با وجود بجا آوردن دیگران بدعوت لسانی نیز تا وسع مشغول بودند آری منبر آرا
نبودند بعضی از منبر آرایان طرفین امر معروف ونہی منکر را منحصر در منبر آرائی می دانند وطعن ترک وعظ ونصیحت چہ بر بحر العلوم لکھنوی ومولوی مدراسی
ومولوی صفوی وغیرہم وچہ بر امام ربانی ومولانا دہلوی وسید ماجد وغیرہم می نمایند این طاعنان را از اہلیت خطاب خارج باید ساخت کہ
حرف مجنونانہ می خاوند امام حجۃ الاسلام در ربع مہلکات احیا در نکوہش چنین واعظان منبر آرا میفرماید قد سلّمت المنابر لاقوام قلّ من اللّٰہ
خوفہم وضعفت فی الدین بصیرتہم وقویت فی الدنیا رغبتہم واشتدّ علی الاستتباع حرصہم ولم یتمکّنوا من الاستتباع واقامۃ الجاہ الّا بالتعصب[۱]
فحبسوا ذٰلک فی صدورہم ولم ینبہوا ہم علی مکیدۃ الشیطان فیہم بل نابوا عن الشیطان فی تنفیذ مکیدتہم فاستمرّ النّاس علیہ ونسوا امہات دینہم
فہلکوا واہلکوا واللّٰہ یتوب علیہم وعلینا انتہیٰ وشیخ عطّار در تذکرۃ الاولیا نقل می آرد کہ علی بن ابی طالب کرّم اللّٰہ وجہہ بہ بصرہ آمد چہار شتر
بر میان بستہ وسہ روز بیش در بصرہ درنگ نکرد وفرمود تا منابر بشکنند ومذکّران را منع کرد ومجلس حسن شد واز وسوال کرد کہ تو عالمی یا متعلّمی
گفت ہیچ کدام سخنی کہ از پیغمبر علیہ السلام بمن رسیدہ است باز میگویم مرتضیٰ او را منع نکرد وگفت این جوان شایستہ سخن است وبرفت انتہیٰ۔
(ای حسن بصری ۱۲)

فائدہ مفیدہ در حکم قبّہ وبنا بر قبر ومتعلقات آن بدانکہ در جواز وعدم جواز بنا بہ قبر بین الفقہا اختلاف است ومختار لا باس بہ است
قال صاحب تنویر الابصار ولا یرفع علیہ بناء ای علی القبر وقیل لا باس بہ وہو المختار وقال صاحب الدرّ المختار شرح تنویر الابصار کما فی کراہیۃ
(ای فقہاء حنفیہ ۱۲)
السراجیۃ وفی الطحطاوی حاشیۃ الدرّ قولہ وقیل لا باس بہ ینبغی تقیید الجواز علیٰ ہذا القول بما اذا کان من مال حلال ولم یقصد بہ الزینۃ والتفاخر
والّا فلا مریۃ فی الحرمۃ کما یفعل الآن من بناء الاحجار الرخام المذہبۃ انتہیٰ وشیخ الہند در شرح سفر السعادہ میفرماید آنچہ مصنف ذکر کردہ اینست

[۱] التعصب [illegible]

مذہب حنفیہ

عدم تعمیر بر مقابر وغیره حق است واحادیث صحیحه درین باب وارد و واصل سنت در زمان نبوت وخلفاء راشدین وصحابه همین بود ولیکن بعد از ان
این تکلفات در مقابر پیدا شده ومفاخرت ومباهات بدان راه یافت ودر آخر زمان بجهت اقتصار نظر عوام بر ظاهر مصلحت در تعمیر وترویج
مشاهد ومقابر مشایخ وعظما دیده چیزها افزودند تا از انجا ابهت وشوکت اهل اسلام وارباب صلاح پیدا آید خصوصاً در دیار هندستان که اعداء
دین از هنود وکفار بسیار اند وترویج واعلاء شان این مقامات باعث رعب وانقیاد ایشان است وبسا اعمال وافعال واوضاع که در زمان سلف
از مکروهات بوده ودر آخر زمان از مستحسنات گشته واگر جهال وعوام چیزی کنند یقین که ارواح بزرگان از ان راضی نخواهد بود وساحت کمال
ودیانت ایشان منزه است از ان انتهی ونیز در جلد اول مدارج در وصل نماز جنازه می نگارد وگور را بلند نکردی وبر آن بنا از سنگ وخشت وغیر آن
نکردی وبگچ وگل سخت نکردی وبالای گور عمارت وقبه نساختی واین مجموع بدعت است ومکروه کذا فی سفر السعادة ودر مطالب المومنین گفته است
که مباح داشته اند سلف که بنا کرده شود بر قبر مشایخ وعلماء مشهور تا زیارت کنند ایشان را مردم واستراحت یابند در آن وبنشینند در سایه آن نقل
کرده است آنرا از مفاتیح شرح مصابیح وگفته است که دیدم به بخارا قبور که عمارت کرده شده است بخشتهای تراشیده وتجویز کرد آنرا اسمعیل زاهد که
از مشاهیر فقهاست انتهی ومولوی عطاء الله صدیقی سمرقندی که در دار الخلافت شاه جهان آباد مدرس بود در رسالهٔ عثور علی دار السرور می نگارد
وفی مطالب المومنین اباح السلف ان یبنی القبة وغیرها علی قبور المشایخ والعلماء المشهورین یزورهم الناس ویستریحون بالجلوس علیه بناء العمارة
التی بنوه علی قبر النبی صلی الله علیه وسلم مع انه لم یکن فی عهد الخلفاء الراشدین انتهی ودرین مقام غلو نجدی وتابعی حدی ندارد تا آنکه اهل بلدی را
که قبه در وی است کافر میگویند چنانچه مولانا سید علوی حسینی شافعی تریمی در فصل سیزدهم کتاب مصباح الانام میفرماید واما قول النجدی
عامله الله بعدله قریب ان ربی سمیع مجیب بکفر اهل البلد الذی فیها قبة وانها کالصنم مراده تکفیر المتقدمین والمتاخرین من الاکابر والعلماء
والصالحین وکافة المسلمین من احقاب سنین مخالفاً للاجماع الفعلی علی الانبیاء والصالحین من عصور ودهور صالحة قال تلمیذ ابن تیمیة الامام ابن
مفلح الحنبلی فی الفصول القبة والحظیرة فی التربة ان کان فی ملکه فعل ما شاء وان کان فی مسبلة کره للتضییق بلا فائدة ویکون استعمالاً فی
المسبلة فیما لم توضع له انتهی کلام ابن مفلح قال ابن القیم الحنبلی ما اعلم تحت ادیم السماء اعلم فی الفقه فی مذهب احمد من ابن مفلح وقوله فی المسبلة
بلا فائدة اشارة الی ان المقبور غیر عالم وولی واما هما فیندب قصدهما للزیارة کالانبیاء علیهم السلام وینتفع الزائر بذلک من الحر والبرد
والمطر والریح والله اعلم لان للوسائل حکم المقاصد ونیز مولانا سید علوی در وی می نگارد ونص ایضاً ابن حجر المکی ان القبة فی غیر مسبلة
للعالم والولی من القرب قال رحمه الله فی تحفته فی باب الوصیة واذا اوصی لجهة عامة فالشرط ان لا یکون معصیة الی ان قال وشمل عدم
المعصیة القربة کبناء مسجد ولو من کافر ونحو قبة علی قبر نحو عالم فی غیر مسبلة انتهی من التحفة وسئل ابن حجر اذا کانت علی غیر نحو عالم فاجاب ان کان
المراد بالتحویط البناء حوله کبیت او قبة او نحو ذلک فانه مکروه کراهة تنزیه اذا کان البناء فی ملکه انتهی ومنعه فی المسبلة علی العالم ونحوه
رد علیه الحلبی المحشی علی المنهج وعبارته واستثنی قبور الانبیاء علیهم السلام والصحابة رضی الله عنهم والعلماء والاولیاء رحمهم الله تعالی فلا تحرم

١ مولانا سید علوی شافعی تریمی در فصل سیزدهم کتاب مصباح الانام می‌فرماید [illegible]

٢ حظیره احاطه که از چوب [illegible] در قبرستان [illegible] گنبد [illegible] منتخب [illegible] غیاث اللغات

عمارتها ای فی المسبلة لانه یحرم منشهم والدفن فی محلهم بعد البناء تعظیماً لهم واحیاء لزیارتهم ولا تغتر بما وقع لابن حجر کغیره فی هذا المحل ای فی المسبلة
لا فی المملوکة انتهی حلبی قال سیدی العلامة طاهر بن الحبیب محمد بن هاشم باعلوی مفهوم کلام الشیخ ابن حجر فی التحفة فی المسبلة یجوز وضع نحو صندوق
علی القبر او فی حرمه عند امن النبش وعند خوف النبش له یجب ما یمنع منه الی البلاء وتجدده من بناء او لا لتضییق لسببه حالاً او مآلاً لا امتناع النبش مطلقاً
بلا بالکسر پوشیده شدن ۱۲ منتخب
ولا یجوز الاعتراض علی واضعه علی قبر نحو عالم وولی والحاصل ما ذکر فی التحفة وعند الحنفیة والمالکیة قریباً مما ذکرنا واما القبة علی غیر نحو عالم وولی
فیحمل کما فی الاقناع للشربینی عن سیدنا عمر لما رآها قال نحوها عنه وخلوا بینه وبین عمله یظله ای لانه لا یقصد للزیارة بخلاف النبی والعالم والولی
تنحیة بکاء دور کردن ۱۲ منتخب
لانه لم یأمر بتنحیتها علی الخلیل ابراهیم وغیره من الانبیاء لما فتح الشام ● التی علیهم فافهم والله اعلم فاذا تقرر ذلک کلام العلماء عرفت ضلال النجدی
وبهتانه العظیم باقتائه بالکفر وبهدمه لقبابهم ونبش قبورهم وامثالهم عامله الله بعدله انتهی اگر سایه مطلقاً ممنوع بودی بر قبور علما و اولیاء جهان و شیوخ
طاغیان قبب و عمارات بنا نکردی و در زمان تبع تابعین بر مزار امام الائمه امام اعظم قبه نساختی و بر سرور عالم صلی الله علیه وسلم و صدیق اکبر و عمر فاروق رضی
جمع قبه ای گنبد ۱۲ م — از تمام تبعین است ۱۲ م
حضرات صحابه زیر سایه ننهادی و درینجا غلو و تعصب طاغیان و بیدینی است که نوبت بتضلیل صحابه رسانیده بلکه منکر اجماع صحابه گردانیده است نجاهم
الله تعالی عن التعصب والعناد وهداهم الی سبیل الرشاد

فائده هجدهم [18]

در حکم تکفیر اهل قبله و تبدیع اهل سنت و جدال در مذاهب اسلام و خلاف
کافر خواندن ۱۲ م — بدعت منسوب کردن ۱۲ صراح
در کلام بدانکه تکفیر اهل قبله جایز نیست مراد از اهل قبله هفتاد و سه فرقه امت محمدی است علیه الصلوة والسلام که اینها را امت اجابت گویند و مراد
از غیر اهل قبله فرق کفار اند که اینها را امت دعوت خوانند و اهل قبله مومن است اجماعاً و در مومنان اگرچه فرقه ناجیه من حیث الاعمال فقط و معتقداً
ای اهل سنت ۱۲ م
فرقه باقیه من حیث الاعمال والاعتقاد داخل نار گردد اما هیچ فرقه مخلد فی النار نبود کذا قال الدوانی فی عقائده قاری در مسیح الازهری نگارد
ای ملا جلال دوانی در عقاید ملا جلال ۱۲ م
قد ذکروا ان المسئلة المتعلقة بالکفر اذا کان له تسع وتسعون احتمالاً للکفر واحتمال واحد فی نفیه فالاولی للمفتی والقاضی ان یعمل بالاحتمال النافی لان
الخطاء فی ابقاء الف کافر اهون من الخطاء فی افناء مسلم واحد وفی المسئلة المذکورة تصریح بانه یقبل من صاحبها التاویل خلافاً لما ذکره بعضهم علی
خلاف هذا القول وهذا کله اذا صدر عنه تعمداً لحدیث رفع عن امتی الخطاء والنسیان وما استکرهوا علیه فقد صرح قاضیخان فی فتاواه ان الخاطی
اذا جری علی لسانه کلمة الکفر خطاءً لم یکن ذلک کفراً عند الکل انتهی وفی الینابیع یجب ان یعلم انه اذا کان فی المسئلة وجوه یوجب التکفیر ووجه
واحد یمنع التکفیر فعلی المفتی ان یمیل الی الوجه الذی یمنع التکفیر تحسیناً للظن بالمسلم ثم ان کان نیة القائل الوجه الذی یمنع التکفیر فهو مسلم وان کان
نیته الوجه الذی یوجب التکفیر لا ینفع فتوی المفتی ویؤمر بالتوبة والرجوع عن ذلک وتجدید النکاح بینه وبین امرأته انتهی وفی التمیمیة قال ابو حنیفة رح
لا یکون الکفر کفراً حتی یعتقد علیه القلب انتهی وفی الحاشیة السراجیة فی المحیط والذخیرة المسلم لا یصیر کافراً الا بقصد الکفر وان تلفظ الکفر انتهی
وفی الخلاصة الاصل ان لا یکفر احد بلفظ محتمل لان الکفر نهایة فی العقوبة فیستدعی نهایة فی الجنایة ومع هذا الاحتمال لا نهایة وفی الملتقط وینبغی
للعالم اذا رفع الیه ان لا یبادر بتکفیر اهل الاسلام مع انه یقضی باسلام المکره تحت ظلال السیوف انتهی و شیخ الهند در تکمیل الایمان می طرازد
ولا نکفر احداً من اهل القبلة اهل قبله یعنی اینها که نماز بجانب قبله مسلمانان کنند و کتاب و سنت تمسک نمایند و تلفظ بلفظ شهادتین کنند کافر

نباید گفت اگرچه از بعضی کلماتِ ایشان کفر لازم آید ولیکن مادام که التزام آن نکند یا لزوم در غایتِ ظهور نبود تکفیر نباید کرد تا ممکن ست توجیه و اصلاحِ
حالِ مسلمانان باید کرد و مبادرت بتکفیر و تغلیظ نکند و در حدیث آمده است که هر که دیگری را کافر گوید اگر وی در نفس الامر کافر نبود قائل بالفعل کافر گردد
مولانا سید علوی شافعی در فصلِ خامس کتاب مصباح الانام می نگارد وقال ابن تیمیة رحمه الله اما اهل السنة فاجمعوا علی ان الجاهل والمخطی من هذه الامة
ولو عمل من الشرکِ والکفر ما یکون صاحبه مشرکاً او کافراً انه یعذر بالخطاء والجهل حتی یتبین له الحجة التی یکفر تارکها وهی ان یدعوه امامه او نائبه
ما موصوله ۱۲
یبین له بیاناً لا یلتبس علی مثله انتهی و امام ربانی در مکتوب دو و بست و شصت و ششم جلدِ اول میفرماید عذابِ ابدی و دوزخ جزاءِ کفر است و بس
اگر پرسند که شخصی با وجود ایمان رسوم کفر بجا می آرد و تعظیم مراسم اهلِ کفر می نماید و علما بکفرِ او حکم میکنند و او را از اهلِ ارتداد می شمرند چنانکه اکثر
مسلمانان هند باین بلا مبتلا اند پس بفتوای علما باید که آن شخص در آخرت بعذابِ ابدی گرفتار گردد و حال آنکه در اخبار صحاح آمده است
که کسی که در دلِ او مقدار ذرهٔ از ایمان بود از دوزخ او را بیرون خواهند آورد و در عذابِ مخلد نخواهند گذاشت تحقیق این مسئله نزد تو چیست
گوئیم اگر کافر محض ست عذابِ مخلد نصیبِ اوست اعاذنا الله سبحانه منه و اگر با وجود اتیانِ مراسم کفر ذرهٔ از ایمان نیز دارد بعذابِ دوزخ
مبتلا خواهد شد اما به برکتِ آن ذرهٔ ایمان امید است که از خلودِ عذاب اخلاص شود و از گرفتاری دایمی نجات یابد فقیر یک باری بعیادت
شخصی رفته بود که معاملهٔ او قریب باحتضار رسیده بود چون متوجه حالِ او شد دید که قلب ظلماتِ بسیار دارد و هر چند متوجه رفعِ آن ظلمات شد
فائده نکرد بعد از توجهِ بسیار معلوم شد که آن ظلمات ناشی از صفاتِ کفر است که در وی مکنون است و منشاءِ آن کدورات موالاتِ اوست
با کفره و اهلِ کفر توجهات در رفعِ آن ظلمات نماید تنقیهٔ او از ان ظلمات مربوط بعذابِ نار است که جزاءِ کفر است و نیز معلوم شد که ذرهٔ از ایمان
دارد که به برکتِ آن آخر او را از دوزخ خواهند برآورد و چون این حال را در وی مشاهده نمود بخاطر گذشت که آیا نماز بر جنازهٔ او باید کرد
یا نه بعد از توجه ظاهر شد که نماز باید کرد پس مسلمانانی که با وجودِ ایمان رسومِ اهلِ کفر می نمایند و تعظیم ایامِ ایشان میکنند بر جنازهٔ اینها نماز باید کرد
به کفار ملحق نباید ساخت کما هو العمل الیوم و امیدوار باید بود که آخر به برکتِ ایمان از عذابِ ابدی نجات یابند انتهی و نیز باید دانست
که تبدیع اهل سنت جایز نیست و بار تکاب عملِ بدعت مبتدع و بدعتی و اهلِ هوا نتوان گفت چه اطلاقِ این همه الفاظ بر روافض و خوارج و
تبدیع بدعت نسبت کردن کذا فی الصراح ۱۲
جبریه و قدریه و ظاهریه و باطنیه و سائر ینها و دو و فرقهٔ مبتدعه می آید که عقیدهٔ بدعت میدارند کذا فی کتب العقائد مولوی دهلوی در فصلِ اولِ
مقدمهٔ ایضاح الحق در منعِ تکفیر و تبدیعِ اهلِ سنت می نگارد هر چند در شرعِ شریف بسیاری را از افعال و اقوال و اخلاق از شعبِ کفر و نفاق
شمرده اند اما از اطلاقِ لفظِ کافر و منافق بر شخصِ خاص همین متبادر میشود که عقیدهٔ کفر و نفاق میدارد همچنین باید فهمید که هر چند هزاران هزار
امور از قسمِ بدعات است که پارهٔ از ان بطریقِ نمونه درین مقام ذکر کرده شد اما از اطلاقِ لفظ مبتدع یا صاحبِ بدعت بر شخصی خاص
همین معنی فهمیده میشود که شخص مذکور عقیدهٔ بدعت میدارد پس بنابر ارتکاب اقسام باقیه از بدعتِ حقیقیه و جمیع اقسامِ بدعتِ حکمیه مرتکبِ آنرا
مبتدع و صاحبِ بدعت نتوان گفت پس چنانکه از معدود کردنِ بعضی افعال و اقوال و اخلاق از شعبِ کفر و نفاق همین است که سائرِ معین

ازان اجتناب نمایند نه آنکه آنچه در قرآن مجید از احکام کفار و منافقین از قسم قتل و نهب و سبی و ترقیق و وضع جزیه که در حق کفار وارد شده و حرمت
صلوة جنازه و ممنوعیت زیارت قبور ایشان مع نهی از استغفار برای اموات ایشان که در حق منافقین وارد شده بر صاحب افعال و اقوال و
اخلاق مذکوره مطلقاً اجرا باید کرد همچنین از تعداد اقسام بدعت درین مقام مقصود همین است که سامعین از جمیع اقسام مذکوره اجتناب نمایند
و راه سنت خالصه اختیار کنند نه آنکه آنچه در حدیث شریف از احکام مبتدعین و اهل بدعات از قسم حبط اعمال ایشان و حرمت توقیر ایشان و
اجتناب از عیادت ایشان و احتراز از مجالست و مخالطت ایشان و ممنوعیت ابتدا و مصافحه در کلام و سلام با ایشان بر مرتکب قسمی
از اقسام مذکوره مطلقاً اجرا نمایند حاشا که کسی از منصفان حق طلب این راه افراط و غلو پیماید نعوذ بالله من ذلک و نیز باید دانست که
جدال در مذهب و دین اسلام و خلاف در کلام جایز نیست امام حجة الاسلام در اصل سوم کیمیا میگوید آفت سیوم خلاف کردن در سخن و
جدل کردن و آنرا مرا گویند و کسی بود که عادت او آن بود که هر که سخنی گوید بر وی رد کند و گوید نه چنین است و معنی این آن بود که تو احمقی و نادان
و دروغ زن و من زیرک و عاقل و راست گوی و باین یک کلمه دو صفت مهلک را قوت داده باشد یکی تکبر و یکی سبعیت که در کسی افتد
و برای این گفت رسول صلی الله علیه و سلم هر که از خلاف و خصومت در حدیث دست بدارد و آنچه باطل بود نگوید او را خانه در بهشت بنا کنند
و اگر آنچه حق بود نگوید خانه در اعلی بهشت وی را بنا کنند و ثواب این زیادت ازان است که صبر کردن بر محال و دروغ دشوار تر بود و گفت
ایمان مردم تمام نشود تا آنگاه که از خلاف دست ندارد اگرچه بر حق بود و بدانکه این خلاف نه همه در مذاهب بود بلکه اگر کسی گوید که این انار
شیرین است و تو گوئی ترش است یا گوید تا فلان جای فرسنگی است و تو گوئی نیست این همه مذموم است و رسول صلی الله علیه و سلم گفته کفارت
هر لجاجی که با کسی کنی دو رکعت نماز است و از جمله لجاج آن بود که کسی سخنی گوید خطا بر وی گیری و خلل آن بوی نمائی و این همه حرام است که
ازان رنجانیدن حاصل آید و هیچ مسلمان را رنجانیدن بی ضرورتی نشاید و خطا در چنین چیزها باز نمودن فریضه نیست بلکه خاموش بودن
از کمال ایمان است اما چون در مذهب بود و آنرا جدل گویند و این نیز مذموم است مگر آنکه بطریق نصیحت در خلوت وجه حق کشف کنی
چون امید قبول بود و چون نباشد خاموش باشی رسول صلی الله علیه و سلم گفت هیچ قوم گمره نشدند که نه جدل بر ایشان غالب شد لقمان
پسر خود را گفت با علما جدل مکن که دشمن گیرند ترا و بدانکه هیچ چیز آن قوت نخواهد که بر محال و باطل خاموش باشی و این از فضائل مجاهدات
است داود طائی عزلت گرفت ابوحنیفه گفت چرا بیرون نیائی گفت بمجاهدت خود را از جدل گفتن باز میدارم گفت بمجالس مناظرت بیا
و بشنو و سخن مگو گفت چنان کردم و هیچ مجاهدت صعب تر ازان نکشیدم و هیچ آفت بیش ازان نبود که در شهری تعصب مذهب بود و گروهی که طلب جاه و تبع
کنند چنان نمایند که جدل گفتن از دین است و طبع سبعیت و تکبر خود تقاضا آن میکند چون پندارد که آن از دین است چنان شره آن
در وی محکم شود که البته ازان صبر نتواند کرد که نفس را در آن چند نوع شرب لذت بود مالک بن انس میگوید که جدل از دین نیست و همه سلف
از جدل منع کرده اند اما اگر مبتدعی بوده است با آیات قرآن و اخبار با او سخن گفته اند بی لجاج و تطویل و چون سود نداشته اعراض

ط
اما جدال با کفار بوجه احسن جایز بود قال الله تعالی ولا تجادلوا اهل الکتاب الا بالتی هی احسن ۱۲ منه

کرده اند انتهی قاصران جانبین در تکفیر اهل قبله فی الکفریات الاذوقیة والاختلافیة ودر تبدیع اهل سنت فی البدعات العملیة قاصر نمی باشند وطاعنان طرفین
لا الاعتقادیة ۱۲ لا الاتفاقیة ۱۲ لا الافتراقیة والاتفاقیة ۱۲

در خلاف وجدال داد تعصب وعناد میدهند معاذ الله من ذلک درین مقام حق کلام در مقدمه پنجم وچهاردهم باید طلبید **فائدۀ نوزدهم**

در حکم سجدۀ تحیت بدانکه سجدۀ تحیت نزد جمهور گناه کبیره است ونزد بعضی کفر ونزد بعضی جائز چنانچه در فائده بیستم خواهد آمد صاحب[19] شمائل الاتقیا از

فتاوی تیسیر نقل می نماید السجدة اثنتان سجدة العبادة وسجدة التحیة سجدة العبادة لله تعالی خاصة وسجدة التحیة بدون الله بوجه التکریم فی خمسة محال

جاز القوم للنبی[1] والمرید للشیخ[2] والرعیة للملک[3] والولد للوالدین[4] والعبد للمولی[5] فی کل حال رخص انتهی وشیخ الهند در ترجمه مشکوة میفرماید اینجا قسمی
در باب سجدۀ شکر ۱۲

دیگر است از سجده که آنرا سجدۀ تحیت گویند رخصتی در آن در بعضی روایات فقه آمده است انتهی ودر جلد اول مدارج وشرح سفر السعاده می نگارد

یک قسم دیگر است که آنرا سجدۀ تحیت گویند ودر بعضی روایات فقهیه رخصتی در آن واقع شده ومختار کراهت وحرمت آن است انتهی وامام

ربانی در مکتوب نود ودوم جلد ثانی میسطرند بعضی از فقها هر چند سجدۀ تحیت لسلاطین تجویز نموده اما لایق بحال سلاطین آن است که درین امر

بحضرت حق سبحانه وتعالی تواضع نمایند وآن نهایت تذلل وانکسار را لغیر او تعالی تجویز نکنند حضرت حق سبحانه وتعالی عالمی را مسخر ایشان گردانیده است

ومحتاج ایشان ساخته شکر این نعمت عظمی بجا آورده تواضع جبین که منبئ از کمال عجز وانکسار است بجناب قدس او تعالی مسلم دارند ودرین امر

شرکت تجویز نکنند انتهی وسند العلما در جواب سائلی آنچه درین مقدمه رقم فرموده است بعینه مع السوال درینجا بقلم می آید **سوال** در فوائد الفواد

ملفوظ سلطان المشایخ چند جا مذکور است که آیندگان پیش ایشان سر بر زمین می نهادند وچون یکی ازین امر استعاذه نمود فرمودند میخواهم

مردم را منع کنم لیکن ازین جهت که پیش خواجه قطب الدین وشیخ فرید الدین همچنین میکردند نمی توانم منع نمود ودیگر بیرا فرمودند چیزی که فرض باشد

چون فرضیت آن منسوخ شود سنیت باقی ماند مثل صیام بیض وعاشورا وسجدۀ آدم علیه السلام را مامور بود اکنون که تاکید آن منسوخ شد اباحت

باقی است تجویز سجده ازین بزرگان که مقتدایان ظاهر وباطن بودند محل حیرت است واین استدلال چنانکه هست ظاهر است **جواب**

در منتخب فتح العزیز که شیخ عبد الله جدید الاسلام آنرا بفارسی می نویسند وچیزی از آن نقل شده بخدمت سامی رسیده در قصۀ حضرت آدم علیه السلام

تحقیق سجده لغیر الله بوجه احسن مرقوم شده اگر آن نسخه این وقت بهم میرسد چند سطر از آن نوشته خواهم فرستاد آمدیم بر آن که این بزرگان تجویز

سجده چرا میکردند غایت توجیه فعل این اکابر بعد از تنقیح وتفتیش بسیار چنین قرار یافته که سجده را ایشان دو قسم میدانستند سجدۀ عبادت وسجدۀ تحیت

سجدۀ عبادت را خود کفر میدانستند وسجدۀ تحیت را تجویز می فرمودند وفرق در میان سجدۀ عبادت وسجدۀ تحیت باوصف تغائر نیت وتعظیم

باطنی در هر یک بحسب ظاهر الامر آن است اگر عند الملاقات والمحاضره بطریق تعظیم وتکریم زائد بر تحیت مسنونه واقع شود آن سجدۀ تحیت است

واگر بقصد تقرب وتوفی حال الغیب وتحصیل کیفیات نفسانیه مطلوبه واقع شود آن سجدۀ عبادت است چنانچه سجدۀ کفار بسوی اصنام وسجدۀ
ای تغائر تعظیم باطنی ۱۲ منه

ملائکه برای حضرت آدم علیه السلام از قسم تحیت بود چنانکه اکثر مفسرین بر آن اند وبعضی گفته اند که سجده برای خدا بود وآدم قبله بهر حال چون ملائکه

در مقابله حق تعلیم اسما که از حضرت آدم علیه السلام نسبت بایشان واقع شد مامور باین نوع تحیت شدند دیگر متعلمان ومرشدان بطریق

[19] شمائل الاتقیا تصنیف شیخ رکن الدین بن الشیخ عماد الکاشانی فی التصوف ... کشف الظنون ۱۲

اَوْلی النسبت بمعلمان و مرشدانِ خود مامور گشتند قیاساً جلیاً و چون درین شریعت منسوخ است از فرضیت به ندب انتقال نمود لیکن در مقدماتِ این
این استدلال شبهه سوعی که متوجه میشود بر صاحب ظاهر چنانچه خود قلمی فرمودند و قوی تر ازین استدلال شبهه دیگر است که عبد الکریم بهرهٔ گجراتی در تفسیر کلانی
که بر وفقِ تصوف نوشته است آنرا در تفسیر سورهٔ یوسف آورده است حاصلش آنکه موافقِ قاعدهٔ اصول شرائعُ مَنْ قبلنا حجت است ما لم یظهر لنا ناسخ
فی شرعنا و سجدهٔ تحیت در شریعتِ حضرتِ یعقوب علیه السلام بنصِ کتاب که خرّوا له سُجّداً جایز بود پس در شریعتِ ما نیز جائز باشد و ناسخ این جواز
در شریعتِ ما غیر از خبرِ واحد نیست و هو قوله لو کنتُ آمرٌ لِاَحدٍ لَاَمرتُ المرأة ان تسجد زوجها و لکن لا ینبغی لِبشرٍ ان یسجد لغیر الله او کما قال و
ناسخ بنصِ کتاب را باید که خبرِ متواتر باشد نه خبرِ واحد و مع هذا این خبرِ واحد هم محتمل است که نظر باشتباهِ سجدهٔ تحیت با سجدهٔ عبادت وارد شد
زیرا که مردم قریب العهد بالکفر بودند و بعبادتِ غیر الله معتاد و خوگر در آن وقت منع مطلق فرمودند کالنهی عن المحنتم والمزفت و جواب
این شبهه آن است که درین تقریر سراسر غفلت از اجماعِ قطعی است بر تحریمِ سجده و هو مُغنٍ عن ذکرِ الناسخ انتهی و درینجا باید دانست که قیاس
عند المعارضه بیکی از ادلهٔ ثلثهٔ شرعیه اعتبار ندارد و ازینجا است که سند العلما درین قیاس غفلت از اجماعِ قطعی میگوید یعنی قیاس در مقابلِ معارضهٔ
باجماعِ قطعی معتبر نبود و قال بحر العلوم فی شرحِ المسلّم اعلم انّ اصول الشریعة ثلثة الکتاب والسنة والاجماع والاصل الرابع هو القیاس بالمعنی
المستنبط من هذه الاصول ثم القیاس مظنون الافادة و لا یحصل به الیقین عند الجمهور فلا یثبت به العقاید و ایضاً لا یعتبر عند معارضة واحدٍ
من الثلثة فحجیته ضروریة عند فقدان الادلة الثلثة للعمل فی النازلة و ان کان هو ایضاً منصوب من قبل الشارع و لهذا اسقط الشیخ الاکبر
خاتم فصّ الولایة المحمدیة الشیخ ابن العربی قدس الله تعالی سره و اذاقنا ما اذاقه و قال اصول الشرع الکتاب و السنة و الاجماع و قال القیاس
انما اعتبر اذا لم یوجد الحکم فیها و لا یفید الیقین انتهی و نیز باید دانست که در تجویز سجدهٔ تحیت آنچه از قطب الاقطاب خواجه قطب الدین قدوة العارفین
فرید الحق والدین و سلطان المشایخ شیخ نظام الدین مروی گردیده احتمال دارد که مبنی بر مذهبِ اباحت باشد حال از دو امر خالی نیست
که این بزرگان یا مجتهد اند یا مقلد در هر دو حال طعن بر ایشان گنجایش ندارد و چه مجتهد در خطا معذور است با جرِ واحد ماجور و مقلد در تقلیدِ خطاءِ
مجتهد ناجی است کذا فی کتبِ الاصول و العقائد امامِ ربانی در مکتوب بیست و دویم جلدِ ثالث میفرماید بر مجتهد چه جای اعتراض است که خطاءِ او را
نیز یک درجه ثواب است و تقلیدِ او اگرچه خطا کند موجبِ نجات است انتهی اکنون که بقول علماء اعلام معلوم شد که تجویز سجدهٔ تحیت خلافِ
اجماعِ قطعی است مومن بر خلافِ اجماع هرگز عمل نکند و تا وسع مردم را از مخالفتِ اجماع باز دارد و درین خطا از بلاءِ طعنِ اولیاء معذور نیز حذر
بود مقصودِ فقیر از نقلِ قولِ غیر معتبر اباحت درین مسئلهٔ اختلافی اهلِ سنت سدِ لسانِ غالیان است تا از طعن و تشنیعِ اولیاء والا شان و تضلیل
و تقبیحِ بزرگانِ افتادن در ایشان باز مانند و معلوم نمایند که مسئله مختلف فیه است و در امرِ مختلف فیه عیب یکدیگر نباید کرد و هر یکی را بحال
خود باید گذاشت فربکم اعلم بمن هو اهدی سبیلاً کما مرّ فی المقدمة الخامسة ازین نقل توهم نکنند که فقیر بر عملِ قولِ ضعیف و بی اعتبار ترغیب میدهد
و نقلِ آن مبنی بر مذهبِ او بود حاشا و کلا طرفه آنکه این اکابرِ طریقهٔ چشتیه از شیوخِ طاعنان اند و طاعنان با وجودِ تضلیل الشان دست ازین

١ بضم خاء معجمه و سکون نون و فتح مثناة فوق [illegible] یعنی [illegible] که در ان خمر و نبیذ می انداختند ۱۲ مدارج النبوه

٢ بضم میم و فتح زاء و [illegible] یعنی [illegible] باشند ۱۲ مدارج النبوه

٣ [illegible] ۱۲

دعوت و اخذِ بیعت این طریقه نمی پروارند **فایدهٔ بیستم** در آدابِ مصاحبت و مخالطت و متعلقاتِ آن بدانکه آدابِ صحبت بسیار اند

و ثمرات و نتایجِ آن بیشمار مولانا دهلوی در حجة الله البالغه در مبحث آداب الصحبه میفرماید اعلم انه مما اوجبت سلامة الفطرة و وقوع الحاجات

فی اشخاص الانسان و الارتفاق منها آداب یتأدبون بها فیما بینهم و اکثرها امور اجتمعت طوائف العرب و العجم علی اصولها و ان اختلفوا

فی الصور و الاشباح فکان البحث عنها و تمییز الصالح من الفاسد منها احدی المصالح التی بعث النبی صلی الله علیه وسلم لها انتهی و ههنا له کلام

لا یحتمله المقام پس ازان باید دانست که قیام برای داخلِ مجالس چنانچه متعارفِ این زمان است اختلاف دارد و نزد بعضی سنت است و نزد بعضی

مکروه کذا فی ترجمة المشکوة للشیخ الهند و صاحب جامع الرموز در کتاب الکراهیه می نگارد و ان القیام لغیره لم یکره و انما المکروه محبة القیام ممن یقام له

و صاحب حجة الله البالغه لا باس گفته است کما قال و اما القیام فاختلف فیه الاحادیث و قال ایضاً اما اذا کانت تبشیشا له و اهتزازا الیه

(شاد کردن ١٢)

و اکراما و تطییبا لقلبه من غیر ان یتمثل بین یدیه فلا باس انتهی و امام حجة الاسلام موافقتِ قوم در عادتِ قیام بحکم خالقِ الناس باخلاقهم

از سنت شمرده است چنانچه در اصلِ هشتم رکنِ دوم کیمیا میفرماید حسنِ خلق و دلِ مردم شاد کردن در شرع محمود است و هر قومی را عادتی باشد

و با ایشان مخالفت کردن در اخلاقِ ایشان بدخوئی بود و رسول صلی الله علیه وسلم گفته خالقِ الناس باخلاقهم با هر کسی زندگانی بر وفقِ

عادت و خوی وی کن و چون این قوم باین موافقت شاد شوند و ازین موافقت ناکردن متوحش شوند موافقتِ ایشان از سنت بود

و صحابه از برای رسول صلی الله علیه وسلم بر نخاستندی که وی آنرا کاره بودی اما چون جائی عادت شد و از بر نخاستن متوحش شوند

بر خاستن برای دل خوشی ایشان اولی بود که عادتِ عرب دیگر است و عادتِ عجم دیگر والله اعلم انتهی حقِ کلام درین مقام آنکه قیام برای

داخلِ مجلس عادتِ زمانِ سرورِ عالم صلی الله علیه وسلم نیست و قیام و ترکِ قیام موافقِ ازمان و احوال و اشخاص مختلف است و درین

زمان فتنه و طغیان خصوصاً درین بلادِ هندستان واجب بود زیراکه ترکِ قیام باعث بر نمیمه و غیبت و سب و منازعت و خصومت میگردد

و کل ما یجر الی الحرام حرام از قواعدِ شریعت بود و ملا علی قاری از خزانة الروایه نقل میکند که چون در دیاری پیش یکدیگر برخاستن رسم باشد

اگر مسلمانی از ترکِ قیام برنجد باید که برخیزد که ایذاء مسلم حرام است انتهی و ابن بطال گوید که چون فعل کسی بسوی حرام کشد آن فعل بروی

حرام بود اگرچه قاصدِ حرام نباشد انتهی ازینجا است حکمِ فقها که تلاوتِ قرآن مجید در شب بجهر کردن و ذکرِ خدا نمودن هرچند سنت است و لیکن

چون در خوابِ همسایه خلل آید و همسایه را ایذا رسد حرام بود پس باید که تالی و ذاکر از جهر باز ماند و الا حاکم را میرسد که او را باز دارد و

همچنین مصلی هر دو بازو را در سجده از پهلو دور داشتن اگرچه سنت است اما در صف نماز مجافات نکند تا که قریب او ایذا نیابد و در حمیدی

گفته این تعلیل مشعر است بآنکه از ایذاء مسلم احتراز نماید اگرچه در ایذاء او اقامتِ سنت باشد بلکه فقها وجودِ حاکم را شرطِ اداء نمازِ جمعه گفته اند

(و عیدین ١٢)

و این شرط مخبر است بآنکه در صورتِ اندیشهٔ فساد قطعِ نظر از سنت اداءِ فرض و واجب هم جائز نبود لهذا ابن الصلاح و ابن عبد السلام

نظر بر لزومِ فساد در زمانِ خود برای داخلِ مجالس بوجوبِ قیام فتوی داده اند بلکه بعضی قیام را برای اغنیا غیر مکروه گفته اند و بعضی قیام را

ع
الارتفاق ما ینتفع به الانسان ... والسکون ١٢

خاتمه

حکم سلام و مصافحہ و معانقہ

برای تعظیم و بزرگی در مسجد و خلالِ قرأت جایز داشته اند کما قال صاحب جامع الرموز فی کتاب الکراہیۃ وعن ابی القاسم الحکیم انہ یقوم للاغنیاء لا للفقراء

وکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یکرہ القیام لتعظیم الغیر کما فی النہایۃ وذکر فی الزاہدی لا یکرہ ان یقوم لآخر فی المسجد تعظیما لہ وکذا لو قام القاری فی خلال

قرأتہ تعظیما لہ انتہی وبعضی از علما قیام برای تعظیم مصحف مستحب گفتہ اند کما قال البدخشانی فی معارف العلوم وفی الاتقان فی النوع السادس والسبعین فی

مرسوم الخط قال الشیخ عز الدین عبد السلام فی القواعد القیام للمصحف بدعۃ لم یعہد فی الصدر الاول والصواب ما قالہ النووی فی التبیان من

استحباب ذلک لما فیہ من التعظیم وعدم التہاون انتہی وبعضی از علما قیام نزد ذکر اسم و مولد وی صلی اللہ علیہ وسلم مستحسن گفتہ اند چنانچہ در فائدہ

دوازدہم حوالہ قلم گردید و نیز باید دانست کہ سلام و مصافحہ و معانقہ نیز از آداب صحبت اند ملخص کلام مولانا دہلوی در حجۃ اللہ البالغۃ فی

مبحث آداب الصحبۃ آنکہ فمنہا التحیۃ التی یحیی بہا بعضہم بعضا فان الناس یحتاجون الی اظہار التبشبش فیما بینہم وان یلاطف بعضہم بعضا

ویری الصغیر فضل الکبیر ویرحم الکبیر الصغیر ویواخی الاقران بعضہم بعضا فانہ لولا ہذہ لم تتم الصحبۃ فاذ تہاونوا ولا تحبث جددوا بادوا لم تنضبط بلفظ لکان

من الامور الباطنۃ لا تعلم الا استنباطا من القرائن ولذلک جرت سنۃ السلف فی کل طائفۃ بتحیۃ حسب ما ادی الیہ رأیہم ثم صارت شعارا

لملتہم معرفا وامارۃ لکون الرجل منہم فکان المشرکون یقولون انعم اللہ بک عینا وانعم اللہ بک صباحا وکان المجوس یقولون ہزار سال بزی

وکان قانون الشرع یقتضی ان یذہب فی ذلک الی ما جرت بہ سنۃ الانبیاء وتلقوہا عن الملائکۃ وکان من قبیل الدعاء والذکر دون الاطمینان

بالحیوۃ الدنیا کتمنی طول الحیوۃ وزیادۃ الثروۃ ودون الافراط فی التعظیم حتی یتاخم الشرک کالسجدۃ وتقبیل الارض وذلک ہو السلام قال رسول اللہ

صلی اللہ علیہ وسلم لا تدخلون حتی تؤمنوا ولا تؤمنون حتی تحابوا اولا ادلکم علی شیء اذا فعلتموہ تحاببتم افشوا السلام بینکم اقول بین النبی صلی اللہ

علیہ وسلم فائدۃ السلام وسبب مشروعیتہ فان التحابب فی الناس خصلۃ یرضاہا اللہ تعالی وافشاء السلام آلۃ صالحۃ لانشاء المحبۃ وکذلک

المصافحۃ وتقبیل الید ونحو ذلک قال صلی اللہ علیہ وسلم یسلم الصغیر علی الکبیر والمار علی القاعد والقلیل علی الکثیر وقال صلی اللہ علیہ وسلم یسلم الراکب

علی الماشی اقول الفاشی فی طوائف الناس ان یحیی الداخل صاحب البیت والحقیر علی العظیم فابقاہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی ذلک غیر

انہ مر صلی اللہ علیہ وسلم علی غلمان فسلم علیہم ومر علی نسوۃ فسلم علیہن علما منہ ان فی رویۃ الانسان فضل من ہو اعظم منہ واشرف جمعا

لشمل وان فی ذلک نوعا من الاعجاب بنفسہ فجعل وظیفۃ الکبار التواضع ووظیفۃ الصغار توقیر الکبار وہو قولہ صلی اللہ علیہ وسلم من لم

یرحم صغیرنا ولم یوقر کبیرنا فلیس منا وانما جعل وظیفۃ الراکب السلام علی الماشی لانہ اہیب عند الناس واعظم فی نفسہ فتاکد التواضع و

قال الصافیۃ والسر فی المصافحۃ وقولہ مرحبا بفلان ومعانقۃ القادم ونحوہا انہا زیادۃ الموادۃ والتبشبش ورفع الوحشۃ والتدابر قال

صلی اللہ علیہ وسلم اذا التقی المسلمان فتصافحا وحمد اللہ واستغفراہ غفر لہما اقول وذلک لان التبشبش فیما بین المسلمین وتوادہم و

تلاطفہم واشاعۃ ذکر اللہ تعالی فیما بینہم یرضی بہا رب العالمین انتہی وملخص کلام صاحب ترجمہ مشکوۃ شیخ الہند در مقدمہ سلام آنکہ سلام

از اعظم شعائر اسلام است در ابتداء اسلام برای تمیز مسلم از کافر بود سلام یہود و نصاری اشارت بدست کردن است اما اشارت

بقول بزبان ۱۲

یہود بانگشتان است واشارت نصاری بکف دست و سلامِ اسلام السّلام علیکم گفتن است و این سلام سنت است وجواب سلام فرض
اکثر بر آن اند کہ معنی سلام علیک این است کہ تو در سلامتی ہست از من و مرا نیز سلامت دار از خود انتہی و مولانا محمد مخدوم ہاشم سندی در جواز
سوالی بجوازِ دست نہادن بر سر نزد سلام دادن بزبان یاد کردن آن می نگارد و سوال و جواب مذکور بعینہ دریخا بقلم می آید **سوال**
دست نہادن بر سر فقط برای سلام بدونِ لفظِ سلام بزبان گفتن جایز است یا نی **جواب** دست نہادن بر سر نزد سلام دادن
بزبان یاد کردنِ آن یعنی جوابِ سلام دادن جایز است و دست نہادن فقط بر سر بدونِ سلام بزبان گفتن یا بدونِ جواب بزبان
گفتن بدعت است قبیحہ ولایکفی فی السّلام اشارۃٌ بالید ونحوہا واخرج ابن شیبہ عن عطا یکرہ السّلام بالید ولا یکرہ بالرّاس قال فی شرح المہذب
اَمّا اذا جمع بین الاشارۃِ واللّفظ فحسنٌ وسنّۃٌ فقد ثبت عن اسماء بنت یزید انّ النبی صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم مرّ فی المسجد یوماً وعصبۃٌ من النساء قعودٌ
فالوی بیدہٖ بالتسلیم قال الترمذی ہذا حدیث حسنٌ فہذا محمولٌ علی انّہ صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم جمع بین اللّفظ والاشارۃ یدلّ علی ہذا انّ ابا داؤد
روی ہذا الحدیث فقال فی روایتہٖ فسلّم ای فی محلّ قولہٖ فی روایۃِ الترمذی فالوی بیدہ کذا رواہ ابن ماجۃ والدّارمی کما فی المشکوۃ ای فیحمل انہ
وقع الجمع بین السّلام باللّسانِ والاشارۃِ بالید فانہ جاء فی کلٍ من الطریقین التعرض لاحد الامرین وترک الآخر امّا نسیاناً او لنحوہٖ الی آخرہٖ
اذکار النووی للشیخ ابن علّان البکری الشافعی من عینہٖ وحاصل این است کہ اگر سلام بزبان دہد و دست بر سر نہد جایز است وکذلک ردّ السلام
والّا لا انتہی وانحنا عند السلام مکروہ است قال فی العالمگیریۃ الانحناءُ للسلطانِ او لغیرہٖ مکروہٌ لانہ یشبہ فعل المجوس کذا فی جواہر الاخلاطی و
یکرہ الانحناءُ عند التحیۃ وبہ وردَ النہی کما فی التمرتاشی انتہی بالجملہ انحنا بگردن بود یا بہ پشت مکروہ است وترکِ انحنا اگرچہ سنت است ولیکن
درین دیارِ ہندستان چون سبب ایذاءِ مسلمانان بود و منجر بنمیمہ وغیبت بلکہ بمنازعت وخصومت میگردد مردم بجز انحنا چارہ ندارند و بموجب
حدیث شریف خالقِ النّاسَ باخلاقہم پیش ہمسران بانحناءِ گردن و پیش بزرگان بانحناءِ پشت تا ادای تسلیم پیش می آیند زیرا کہ ترک انحنا
سنت بود و ایذاءِ مسلم حرام واقامتِ سنت منجر بحرام میگردد وکلّ ما ینجر الی الحرام حرامٌ از قواعد شریعت است کما مرّ فی حکم القیام ونیز باید دانست
کہ قدمبوسی سنت است صاحب در المختار میگوید طلب من عالمٍ او زاہدٍ ان یدفع الیہ قدمہ ویمکنہ من قدمہ لیقبلہ اجابہ وقیل لا یرخص فیہ انتہی و
در ردّ المحتار حاشیہ درّ المختار می نگارد قولہ اجابہ لما اخرجہ الحاکم انّ رجلاً اتی النبی صلی اللّٰہ علیہ وسلم فقال یا رسول اللّٰہ ارنی شیئاً ازداد بہ
یقیناً فقال اذہب الی تلک الشجرۃ فادعہا فذہب الیہا فقال ان رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم یدعوک فجاءت حتی سلّمت علی النبی صلی اللّٰہ
علیہ وسلم فقال لہا ارجعی فرجعت قال ثم اذن لہ فقبّل راسہ ورجلیہ وقال لو کنت اٰمراً احداً ان یسجد لاحدٍ لامرتُ المرأۃَ ان تسجد لزوجہا و
قال صحیح الاسناد اہ من رسالۃ الشرنبلالی انتہی وقال صاحب المنیۃ تحت قولہ اجابہ لانّ الصحابۃ یقبّلون اطراف النبی علیہ السلام کما فی
الاختیار انتہی وشیخ الہند در شرح سفر السعادہ میطرازد در بعض احادیث آمدہ کہ وفدِ عبد القیس چون بمدینہ قدوم آوردند از مراکب خود
فرود آمدند و دست و پای آن حضرت را صلی اللّٰہ علیہ وسلم بوسہ می دادند رواہ ابو داؤد انتہی و در ترجمہ مشکوۃ میگوید کہ مسلم صاحب الصحیح

ف۲ بار کسی زندگی بر وفق عادت و خوئی وی کن ۱۲

ف۳ وفد بالفتح برسولی پیش کسی رفتن ۱۲ منتخب

چون نزد بخاری می در آمد میگفت بگذار مرا تا بوسه زنم دو پای ترا انتهی و شرف الملة والدین احمد بن یحیی المنیری در مکتوب صد و هشتاد و یکم است
میفرماید نظر مرید باید که همیشه در کمال پیر و نقصان خود گشاده باشد تا اگر چیزی بیند که در حوصلهٔ او نگنجد بماند و اعتقاد کند که آن راست و درست است
ولیکن بدین معنی نی رسم و آنکه مریدان دست و پای پیران بوسند درست است و بنقل در آمده است که پای پیر بوسیدن سنت صحابه است که
ایشان قدم مبارک پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام را بسیار بوسه داده اند رُوِیَ اَنَّ جَمَاعَةً مِنَ الْیَهُوْدِ اَتَوْا رَسُوْلَ اللّٰهِ عَلَیْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ فَسَاَلُوْا
عَنْ تِسْعِ اٰیَاتٍ بَیِّنَاتٍ فَاَجَابَهُمْ بِهَا فَقَبَّلُوْا یَدَهٗ وَرِجْلَهٗ وَصَدَّقُوا الْحَدِیْثَ و پیغامبر صلی اللّٰه علیه و آله و سلم مر ایشان را ازین فعل هیچ منع نکرد
که اگر مشروع نبودی مر ایشان را منع کردی معلوم شد که خلاف شرع نیست و رُوِیَ عَنْ زَارِعِ بْنِ عَامِرٍ اَنَا قَبَّلْنَا یَدَ النَّبِیِّ وَرِجْلَهٗ وَرُوِیَ عَنْ
صُهَیْبٍ مَوْلَی الْعَبَّاسِ اَنَّهٗ قَالَ رَاَیْتُ یُقَبِّلُ یَدَ الْعَبَّاسِ وَرِجْلَهٗ انتهی قاصران در مقدمهٔ قدمبوسی بر بزرگان طعنه میزنند طعن ایشان ناشی از
نقصان علم و کمال شوخی است و نیز باید دانست که احکام زمین بوسیدن و رخساره یا جبین بر زمین نهادن و سجده کردن مختلف اند
شیخ الهند در ترجمهٔ مشکوٰة میفرماید زمین بوس کردن نزد امرا و علما و مشایخ حرام است و فاعل و راضی بدان هر دو آثم و مرتکب کبیره باشد
و اگر بنیت عبادت کند کافر گردد و همچنین اگر اصلا نیت مستحضر نگردد کافر شود نزد اکثر علما و زمین بوس کردن سبکتر است از رخساره یا جبین
بر زمین نهادن کذا فی الظهیریة انتهی قال صاحب الاشباه والنظائر اِنْ سَجَدَ لِلسُّلْطَانِ فَاِنْ کَانَ قَصْدُهُ التَّحِیَّةَ وَالتَّعْظِیْمَ دُوْنَ الصَّلٰوةِ لَا یُکَفَّرُ
اَصْلُهٗ اَمْرُ الْمَلٰئِکَةِ بِالسُّجُوْدِ لِاٰدَمَ وَسُجُوْدُ اِخْوَةِ یُوْسُفَ عَلَیْهِ السَّلَامُ وَلَوْ اُکْرِهَ فِی السُّجُوْدِ لِلْمَلِکِ بِالْقَتْلِ فَاِنْ اَمَرُوْهُ بِهٖ عَلٰی وَجْهِ الْعِبَادَةِ فَالْاَفْضَلُ الصَّبْرُ
کَمَنْ اُکْرِهَ عَلَی الْکُفْرِ وَاِنْ کَانَ لِلتَّحِیَّةِ فَالْاَفْضَلُ السُّجُوْدُ وقال الحموی تحت قوله ان سجد للسلطان اه قال العینی فی مختصر الفتاوی الظهیریة قال
ابو منصور الماتریدی اذا قبل احد بین یدی السلطان الارض او انحنی او طأطأ رأسه لا یکفر لانه یرید تعظیمه لا عبادته وقال غیره من المشایخ
اذا سجد واحد لهؤلاء الجبابرة فهو کبیرة من الکبائر وقیل یکفر وقال بعضهم یکفر مطلقا وقال اکثرهم هو علی وجوه ان اراد به العبادة یکفر وان
اراد به التحیة لا یکفر ویحرم علیه ذلک وان لم یکن له ارادة کفر عند اکثر اهل العلم اما تقبیل الارض فهو قریب من السجود الا انه اخف من
وضع الخد والجبین علی الارض انتهی و بعضی از علما بجواز تقبیل اعتاب اولیا حکم کرده اند تفصیل این مقدمه در اواخر فائدهٔ بیست و ششم خواهد آمد
و شیخ الهند در جلد اول مدارج و شرح سفر السعادة می نگارد یک قسم دیگر است که آن را سجدهٔ تحیت گویند و در بعضی روایات فقهیه رخصتی
در آن واقع شده و مختار کراهت و حرمت آن است انتهی ولیکن این روایت فقهیه چون مخالف اجماع قطعی است اعتبار ندارد
مؤمن از آن احتراز نماید درین مقام حق کلام از فائدهٔ نوزدهم باید طلبید و نیز باید دانست که آداب صحبت خالق و مخلوق بسیار اند
امام حجة الاسلام در زاد الآخرت در بیان آداب صحبت خالق میفرماید که آداب صحبت با یار اینکه ملازم تواند آموختن مهم است و آنکه
همیشه با تست در سفر و حضر و خواب و بیداری و مردگی و زندگی خداوند و آفریدگار تست هرگاه که وی را یاد کنی وی با تست که گفته است
اَنَا جَلِیْسُ مَنْ ذَکَرَنِیْ من همنشین کسی ام که مرا یاد کند و هرگاه دل تو شکسته شود بسبب تقصیر تو در حق وی او نزد تست که اَنَا عِنْدَ الْمُنْکَسِرَةِ

تقلو بهم من اجلی هرگز وی را بشناختی چنانکه حق شناخت است جز وی هیچ یار و همراه نداشتی و پشت وده همه خلق گذاشتی اگر در همه اوقات نتوانی که با وی باشی جهد کن تا در شب و روز یک ساعت بخلوت با وی بنشینی و با وی مناجات کنی و باید که ادب خلوت با خدای تعالی بشناسی و ادب خلوت با خدای تعالی آنست که نیکو بنشینی چنانکه در تشهد نشینی و چشم در پیش داری و زبان خاموش باشی و بدل با حق تعالی حاضر باشی و نگذاری که هیچ خیر جز وی در دل تو بگذرد و دو اندامها ساکن داری و ملازم فرمان باشی همه اوقات و در هرچه پیش آیدت بدل بر تقدیر وی اعتراض نکنی و بقضای وی راضی باشی و کار حق تعالی را بر همه کارها فراپیش داری و از خلق امید ببری و تکیه بر فضل وی کنی و توکل بر وی کنی بدانی که هرچه در حق تو تقدیر کند خیر تو در آن باشد و همیشه از شرم تقصیر خود و از هیبت جلال وی شکسته و گرفته دل باشی این احوال باید که پیوسته ملازم تو باشد در ظاهر و باطن که این آداب صحبت است با آنکه همیشه با تست و از تو جدا نیست و دیگران باشند که از تو جدا شوند انتهی و نیز باید دانست که آداب حقوق سرور عالم صلی الله علیه وسلم که سید همه پیغامبران و پیر همه پیران است بسیار اند قال صاحب المواهب اللدنیة فی القسم الثالث فی ما یختص صلی الله علیه وسلم من الفضائل والکرامات ومن خصائصه صلی الله علیه وسلم انه یستحب الغسل لقراءة حدیثه والطیب ولا ترفع عنده الاصوات بل تخفض کما فی حیوته اذا تکلم فان کلامه المأثور بعد موته فی الرفعة مثل کلامه المسموع من لفظه الشریف وان تقرأ علی مکان مرتفع روینا عن مطرف قال کان الناس اذا اتوا مالکا خرجت الیهم الجاریة فتقول یقول لکم الشیخ تریدون الحدیث او المسائل فان قالوا المسائل خرج الیهم فی الوقت وان قالوا الحدیث دخل مغتسله فاغتسل وتطیب ولبس ثیابا جدیدا وتعمم ولبس ساجه والساجة طیلسان وتلقی له منصة فیخرج ویجلس علیها وعلیه الخشوع ولا یزال یبخر بالعود حتی یفرغ من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم ولم یکن یجلس علی تلک المنصة الا اذا حدث قال ابن ابی اویس فقیل له فی ذلک فقال احب ان اعظم حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم ولا احدث به الا علی طهارة متمکنا وقال انه اخذ ذلک عن سعید بن المسیب وقد کره قتادة ومالک وجماعة التحدیث علی غیر طهارة حتی کان الاعمش اذا کان علی غیر طهارة تیمم ولا شک ان حرمته صلی الله علیه وسلم وتعظیمه وتوقیره بعد مماته عند ذکره وذکر حدیثه وسماع اسمه وسیرته کما کان فی حیوته ومن خصائصه صلی الله علیه وسلم انه یکره لقاری حدیثه ان یقوم لاحد قال ابن امیر الحاج فی المدخل لانه قلة ادب مع النبی صلی الله علیه وسلم وقلة احترام وعدم مبالات ان ینقطع حدیثه لاجل غیره فکیف لبدعة وقد کان السلف لا یقطعون حدیثه ولا یتحرکون وان اصابهم الضرر فی ابدانهم ویتحملون المشقة التی تنزل بهم اذ ذاک احتراما لحدیث نبیهم صلی الله علیه وسلم وحسبک ما وقع لمالک رحمه الله فی لسع العقرب له سبع عشرة مرة وهو لم یتحرک عن تحمل لسعها توقیرا لجناب حدیثه صلی الله علیه وسلم ان یکون یقرأ وهو یتحرک بغیر اصابه مع انه معذور فیما وقع به فکیف بالحرمة والقیام اذ ذاک لا للضرورة بل للبدعة سیما اذا کان ذلک مما لا ینبغی من الکلام المعتاد انتهی و شیخ الهند در باب نهم مدارج میفرماید گفت ابن مهدی تماشا کردم روزی با مالک بسوی عقیق که نام وادی است در مدینه و ذکر آن در اشعار بسیار واقع شده و آن حضرت صلی الله علیه وسلم او را وادی مقدس خوانده پس سوال کردم او را از حدیثی پس منع کرد مرا و گفت بود وی تو در چشم من بزرگ تر از ین که سوال

در ادای حق افضل الانبیا علیه التحیة والتسلیم

در آداب و حقوق اہل بیت کرام یعنی سادات

کنی از حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وحال آنکہ ما در راہ می رویم و جریر بن عبد الحمید القاضی کہ قاضی شہر بود پرسید مالک را از حدیث
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وحال آنکہ ایستادہ بود پس امر کرد بحبس وی گفتند وی قاضی ہست گفت قاضی سزاوارتر ہست کہ ادب کردہ شود
و ہشام بن عمار سوال کرد مالک را از حدیث و وی استادہ بود پس زد او را بیست تازیانہ بعد از ان شفقت کرد بر وی و روایت کرد
او را بیست حدیث پس گفت ہشام دوست میدارم کاشکی زیادہ میزد تازیانہا را تا زیادہ میکرد حدیث را و گفتہ ہست عبد اللہ بن صالح
بودند مالک و لیث کہ نمی نوشتند حدیث مگر بر طہارت و مشہور ہست کہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ در نوشتن صحیح خود ہر حدیث را غسل میکرد و دوگانہ
میگزارد و ہمچنین در نوشتن تراجم کتاب و بعضی گفتہ اند کہ غسل با آب زمزم میکرد و دوگانہ در مقام ابراہیم میگزارد واللہ اعلم انتہی و نیز باید دانست
کہ آداب و حقوق اہل بیت سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم نیز بسیار اند صاحب تنبیہ الضالین میفرماید خاتم المجتہدین ابن حجر مکی کتاب حسن التوسل
مین لکھی ہین کہ یجب احترام الشریف والرعایۃ لوصف القرابۃ الذی لا یسلب عنہ بما یری بہ من الابتداع والرفض بل یجب معہ ان یتجافی
عن سبہ ونحوہ لان الولد العاق لا یمنعہ العقوق من الارث والانتساب والظن الجمیل فی نحو الصدیق والفاروق ان یعفو عمن
وقع فیہ عن اقارب احبابہ فعلیک بحسن الظن والشفاعۃ المحمدیۃ اصالۃ لذوی الجنایات من اہل البیت اذہم المذہوب عنہم الرجس
والمطہرون تطہیرا بالنص القرآنی حتی فہم بعض الاکابر من الآیۃ ان احدہم لا یخرج من دار الدنیا حتی یطہر من الدنس المعنوی بمرض ونحوہ
ولو قبیل موتہ وازیدک ان بعض الاکابر قال اذا وجب علی احد منہم حد شرعی اقمناہ علیہ علی سبیل ان العبد یطہر رجل سیدہ من قذر حل
بہا یعنی واجب ہی احترام سید کی اور رعایت انکی بسبب قرابت داری انکی رسول خدا کی ساتھ جو دور نہین کی جاتی اس سبب سے صادر
ہونی بدعت اور رفض کی بلکہ واجب ہی کہ اسکو گالی دینی سی پرہیز کرین اس لیئے کہ باپ کا نافرمان بیٹا ارث سی محروم اور نسب سے
دور نہین ہوتا اور گمان نیک حق مین مثل صدیق اور فاروق کی وہ ہی کہ معاف کرینگی اس چیز کو جو صادر ہوتی تھی انکی حق مین اقارب
اپنی دوستونکی پس لازم کرلی تو نیک گمانی کو انکی حق مین اور شفاعت محمدیہ از روی اصالت کی اہل بیت کی گناہگارون ہی کو ہی
اور دور کی گئی ہی انہون سے پلیدی گناہ کی اور پاک کیئی گئی ہین از روی تطہیر کے جو نص قرآنی ہی یہان تک کہ بعض اکابر اس آیہ تطہیر سے
سمجھی ہین کہ کوئی اہل بیت سی بجائیگا دنیا سی جب تک پاک نہووی پلیدی باطنی سی بسبب بیماری اور مانند اسکی اگرچہ تھوڑا آگی موت
کی ہوا ہو اور بعض اکابرون نے کہی ہین کہ جب کسی سید پر حد شرعی واجب ہووے تو جاری کرینگی ہم اسپر حد اس طور سی جیسا غلام پاک کرتا ہی
اپنی صاحب کی پاؤن کو نجاست سی جو انکی پاؤن کو لگی ہوا انتہی اور مختصر فتوحات کی انتیسوین باب مین جو امام شعرانی اختصار کیئے
ہین لکھا ہوا ہی قال تعالی انما یرید اللہ لیذہب عنکم الرجس اہل البیت ویطہرکم تطہیرا دخل اولاد فاطمۃ کلہم الی یوم القیمۃ فی حکم ہذہ الآیۃ
من الغفران فہم المطہرون ولا یظہر حکم ہذہ الشرف لاہل البیت الا فی الدار الآخرۃ فانہم یحشرون مغفورا لہم واما فی الدنیا فمن اتی
منہم حدا اقیم علیہ کالتائب اذا بلغ الحاکم امرہ وقد زنا او سرق او شرب اقیم علیہ الحد مع تحقیق المغفرۃ کماعز وامثالہ ولا یجوز ذمہ و

ینبغی لکل مومن مسلم باللہ و بما انزلہ ان یصدق اللہ تعالی فی قولہ لیذہب عنکم الرجس اہل البیت ویطہرکم تطہیرا فیعتقد فی جمیع ما یصدر من اہل البیت ان اللہ قد عفا عنہم فیہ فلا ینبغی لمسلم ان یلحق المذمۃ بہم ولا ما یشین اعراض من قد شہد اللہ بتطہیرہم وذہاب الرجس عنہم لا بعمل عملوہ ولا بخیر قدموہ بل سابق عنایۃ من اللہ بہم ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم یعنی اس آیت کی حکم یعنی مغفرت مین فاطمہ کی اولاد جو قیامت تلک ہوویگی سو سب داخل ہین پس وہ سب پاک ہین اس حکم کا شرف اہل بیت کو جو ہی سو ظاہر ہوگا مگر آخرت مین کیونکہ ان سبہونکا حشر مغفرت کی ساتھ ہوگا لیکن دنیا مین اگر کوئی انہون مین سی گناہ کری تو اس گناہ کا حد ان پر قایم کیا جایگا جیسا کوئی شخص گناہ سی توبہ کری جب حاکم کو معلوم ہوا کہ اسنی زنا کیا یا چرایا ہی یا شراب پیا ہی تو اوسپر حد قایم کرینگی اگرچہ اسکی مغفرت متحقق ہوئی ہی جیسا ماعز بدری کہ کی یک صحابی تہی زنا کرنی سی حضرت انکو رجم کئی اور اسکی مذمت جایز نہین پھر جو مومن مسلمان ہی اللہ پر اور اللہ کی نازل کئی ہوئی چیز پر سزاوار ہی تصدیق کرنا اللہ تعالی کی اس آیت مین لیذہب عنکم الرجس اہل البیت ویطہرکم تطہیرا سو اعتقاد کیا چاہئی کہ جو چیز اہل بیت سی صادر ہوتی ہی تو اللہ تعالی بتحقیق انکو عفو کیا پس مسلمانونکو سزاوار نہین جو اہل بیت کی مذمت کرین اور انکی آبرو لیوین جنکو اللہ آپ پاک کیا ہون اور انہونکی نجاست دور کیا ہون کرکی شہادت دیا ہی یہہ مرتبہ انکو کچہ عمل نیک کئی ہون کرکی یا کچھ آگی نیکی بہیجی ہو کرکی حاصل نہین ہوا ہی مگر سابق سی اللہ کی عنایت انکی حال پر ہی سو اس سی یہہ مرتبہ حاصل ہوا یہہ اللہ کا فضل ہی جسکو چاہی اسکو دیوی اللہ بری فضل والا ہی انتہی اور مولانا جامی رحمۃ اللہ علیہ سلسلۃ الذہب مین فرمائی ہین

ع معنی انما یرید اللہ ٭ این بود نزد عارف آگاہ ٭ کہ خدا را ز لوث رجس و فساد ٭ ہست تطہیر اہل بیت مراد ٭ نیست پوشیدہ بر ذوی الافہام ٭ کہ بود رجس بدترین آثام ٭ چون بود رجس زلت و عصیان ٭ نیست تطہیر آن بجز غفران ٭ پس ہمہ اہل بیت مغفورند ٭ وز عقوبات آخرت دوراند ٭ از گنہ چون بری است ذمۂ شان ٭ نتوان بہر آن مذمت شان ٭ از معاصی مدار شان معصوم ٭ ور زنایم مساز شان مذموم ٭ الخ

اور مولانا شاہ عبد العزیز محدث قدس سرہ کی تفسیر مین بہی مفصل مرقوم ہی دیکھہ لیو اور ابن حجر مکی صواعق مین یہہ حدیث شریف لکھی ہین قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من لم یعرف حق عترتی فلاحدی ثلث اما منافق واما ولد زنیۃ واما حملتہ امہ فی غیر طہر یعنی فرمائی رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم جو شخص کہ میری آل کا حق نہ پہچانا سو ان تین وجہون سی ایک وجہ ہوگا یا وہ منافق ہی یا ولد الزنا ہی یا اسکی ماکو حیض کی وقت حمل رہا ہی انتہی اور امام احمد رحمۃ اللہ علیہ یہہ حدیث شریف روایت کئی ہین کہ من ابغض اہل البیت فہو منافق یعنی جو شخص کہ بغض رکھا اہل بیت سی پس وہ منافق ہی اور دیلمی یہہ حدیث شریف روایت کئی ہین کہ اشتد غضب اللہ علی من اذانی فی عترتی یعنی سخت ہوا غضب اللہ کا اس شخص پر جو ایذا دیا مجہی بسبب عترت میری انتہی اور ملا علی قاری شرح فقہ اکبر مین لکہی ہین من قال لعلوی علیو یا قصدا للاستخفاف فقد کفر یعنی جو کوئی کسی سید کو حقارت سی چھوٹا سید کہیگا تو کافر ہی انتہی ونیز در روی می گویند جب سید گنہگار کا ایمان و احترام قرآن و حدیث اور ائمہ کی قول سی اس قدر ثابت ہووی تو سید جلیل القدر عالم باعمل کا کیا ہوگا انتہی

و شیخ فرید الدین عطار در تذکرة الاولیا میفرماید که امام شافعی رح یکبار در میان درس ده بار برخاست و نشست گفتند چه حال است گفت
علوی زاده بر در بازی میکند گوی چوگان می بازد و هر بار که در برابر من آید حرمت او را بر نخیزم که روا نبود فرزند رسول علیه السلام
آید و من بر نخیزم (ای سید علوی ۱۲) انتهی و امام شعرانی در بحر المورود می طرازد و لا ینبغی لنا ان نزوج شریفة (ای سیده ۱۲) الا ان کنا نعد انفسنا من خدامها لان الشریفة
بضعة من رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم انتهی و شیخ الهند در اخبار اخیار از شیخ امان پانی پتی نقل میکند که علامت کمال محبت آن است
که از محبوب بمتعلقان او تجاوز کند پس علامت کمال محبت حق آن باشد که بمحبت او متابعت پیغمبر کند و علامت محبت پیغمبر آنکه محبت
اہل بیت او سرایت کند نقل است که اگر در وقت درس او از طفلان سادات بازی کنان در آن کوچه میرسید ندا و کتاب در دست
گرفتی و بایستادی و مادام که ایشان استاده بودندی او را مجال نشستن نبودی انتهی و نیز شیخ الهند در وی بقلم می آرد که قاضی شهاب الدین
رساله دارد مسمی بمناقب السادات در انجا داد عقیدت و محبت باہل بیت نبوت سلام الله علیهم اجمعین داده سرمایهٔ سعادت و موجب
نجات وی در آخرت آن خواهد بود ان شاء الله تعالی باعث تصنیف آن رساله را چنان گویند که در زمان او سیدی بود که او را
سید اجمل گفتند از اکابر وقت بود ولیکن جمال نسبش از حلیهٔ علم و فضل عاطل بود غالبًا قاضی را با وی در بعضی محافل ملوک در تقدیم و تاخیر
مجلس نزاعی شده بود در اول قایل شد بافضلیت عالم و تقدیم او بر علوی عامی بعد از ان بتسویهٔ عالم غیر علوی با علوی غیر عالم و درین باب
رساله نوشت و گفت که عالمیت ما متحقق و متیقن است و علویت شما مشکوک پس ما را التقدیم و ترجیح بر شما ثابت شد استاد قاضی شهاب الدین را
این معنی از وی ناخوش آمد و مزاج حالش از وی منحرف گشت قاضی ازین معنی برگشت و در مناقب سادات و فضلیت ایشان رساله
نوشت و از آنچه گذشته بود اعتذار نمود و بعضی گویند که حضرت سرور کائنات را علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات بخواب دید که او را ازین
معنی تنبیه میفرماید و بر استرضاء سید اجمل مذکور تحریص می نماید قاضی پیش سید رفت و توبه کرد و رساله نوشت انتهی این حال نفس سادت
و عوام سادات است پس حال کُمّل سادات چه خواهد بود مقتدایان جهان اند و جمهور سلاسل راجع بایشان مولانا دهلوی در
همعات در بیان نسبت اویسیه می نگارد هر سر الهی که درین عالم ظاهر میشود لامحاله او را شبحی و صورتی خاص هست ازین عالم که بوی متعین
میگردد و باین اعتبار توجه عالم غیب بآن شخص متشبح میشود و هیکل این برزهٔ مثالیه حضرت پیغامبر اند صلی الله علیه و آله و سلم و از امت
آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم اول کسی که فاتح باب جذب شده است و در انجا قدم نهاده است حضرت امیر المومنین علی اند
کرم الله تعالی وجهه و لهذا سلاسل طرق بدان جناب راجع میشوند و در حقیقت رجوع سلاسل اولیا بسوی ایشان از جهت روایت
ثابت نمیشود و حسن بصری را با ایشان خصوصیتی که با دیگران نباشد معلوم نیست مع هذا صوفیه قاطبتهم طبقةً بعد طبقةٍ اتفاق کرده اند
بارجاع سلسلهٔ طریقت بایشان و لابد این اتفاق بی وجهی نیست و آن وجه نزدیک فقیر آن است که ایشان اول مجذوب اند
ازین امت و در اولیاء امت و اصحاب طرق اقوی کسیکه بعد تمام راه جذب باکد وجوه باصل این نسبت میل کرده است و در انجا

بوجہ اتم قدم زدہ است حضرت شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی اند ولہذا گفتہ اند کہ ایشان در قبرِ خود مثلِ احیا تصرف میکنند این فقیر را آگاہ نمودہ اند
کہ طریقۂ ایشان آن است کہ بعد جذب انجاصۂ این نسبت رنگین گردد والیضا در ملتِ مصطفویہ خصوصا درین روزگار ہیچکس ازین دو بزرگ از
جہتِ خوارقِ عادات مشہورتر نیست و این معنی مقتضی آنست کہ توجہ عالم غیب را بسوی خود شیخ بایشان بینید و بالجملہ این اسباب مقتضی آن
شد ندکہ امروز اگر کسی را مناسبتی بروحِ خاص پیدا شود و از انجا فیض بردارد غالبا بیرون نیست منسبتِ حضرت امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ یا
بنسبتِ حضرتِ غوث جیلانی انتہی و شیخ الہند در ترجمۂ مشکوۃ میگوید کہ عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما و دیگر اصحاب چون حضرت امام حسن و امام
حسین رضی اللہ عنہما را در حالتِ سواری دیدی فرود آمدی و چون آن ہر دو امام سوار بودی رکابِ مبارک را بوسیدی انتہی و مولوی
مدراسی در ریاض الجنان می نگارد ع اور ہوکر سوار جب شہزادے جاتی کوی رہ مین یا کہ ذی النورین اور عباس و مرتضی آتی
ہوتی تھی اون دونوں سی رہ مین دوچار جلد اوترتی تھی تینوں مرکب سی اور چلتی پیادہ ساتھ اونکی و نیز دروی می نگارد ع
اور ہوتا تھا جب سوار حسن وہ حبیبِ خدا کا مومن ابنِ عباس اور دگر اصحاب آ کر تھی اوسکی دو نو رکاب اور
چلتی تھی اوسکی کچہ ہمراہ بوجہِ اوس مین اپنی عزت و جاہ و در رسالۂ ہشتم بہشت بہشت میگوید ع اور شافعی وہ امامِ امت
تھی جس سی قوی ہی کی ملت رکتا تھا حبِ آلِ اطہار یہان تک کہ خوارج تبہ کار کرتی تھی برفض اوسکو منسوب بہوت
اوس سی ہی اس مین نظم مرغوب ذکر تا ہون لشوقِ دل بیان مین دو بیت کا ترجمہ بیان مین ای آلِ رسول فی المناقب
الفت ہی تمہاری سب پہ واجب قرآن مین حق کہا ہی یہہ بات بس تمکو یہہ قدر ہو مباہات کہ جو نہ پڑہی درود تم پہ پڑہی
اوسکی نماز نارواہ انتہی و نیز باید دانست کہ آداب و حقوق پیر کامل بسیار اند امام ربانی در رسالۂ مبدأ و معاد میفرماید شرافت و مرتبۂ علم
باندازۂ شرف و رتبۂ معلوم ست معلوم ہرچند شریف تر علمِ آن عالی تر پس علمِ باطن کہ صوفیہ بآن ممتاز اند اشرف باشد از علمِ ظاہر کہ نصیبِ علماء
ظواہر ست بر قیاسِ شرافتِ علمِ ظاہر بر علمِ حجامت و حیاکت پس رعایتِ آداب پیر کہ علم باطن را ازو اخذ کنند باضعاف زیادہ باشد
از رعایتِ آداب استاد کہ علم ظاہر ازو استفادہ نمایند ہمچنین رعایتِ آداب استادِ علم ظاہر باضعاف زیادہ ست از رعایتِ آداب استادِ
علمِ حجام و حائک و ہمین تفاوت در اصنافِ علمِ ظاہر جاری ست استادِ علمِ کلام و فقہ اولی و اقدم ست از استادِ علمِ نحو و صرف و استادِ علم
نحو و صرف اولی تر است از استادِ علمِ فلسفی با آنکہ علومِ فلسفی داخلِ علومِ معتبرہ نیست اکثر مسائلِ آن لاطائل ست و بی حاصل اقلِ مسائل
آنکہ در کتبِ اسلامیہ اخذ کردہ اند و تصرفات در آن کردہ از جہلِ مرکب خالی نیستند کہ عقل را در ان موطن مجال نیست ظہورِ نبوت ورا
طورِ عقل و نظر است باید دانست کہ حقوقِ پیر فوقِ حقوقِ سائر اربابِ حقوق است بلکہ نسبت ندارد حقوقِ پیر بحقوقِ دیگران بعد از
انعاماتِ حضرتِ حق سبحانہ و احسانات رسول علیہ و علی آلہ الصلوات والتسلیمات بلکہ پیر حقیقی ہمہ رسول اللہ ست صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم را
ولادتِ صوری ہرچند از والدین است اما ولادتِ معنوی مخصوص بہ پیر است ولادتِ صوری را حیاتِ چند روزہ است و ولادتِ معنوی

ص در آداب و حقوق پیر کامل

حیاتِ ابدی است نجاساتِ معنوی مرید را پیر است که بقلب و روحِ خود کناسی می نماید و تطهیرِ شکنبهٔ او می فرماید در توجهات که نسبت بعضی مسترشدان واقع میشود محسوس میگردد که در تطهیر نجاستِ باطنِ ایشان تلوثی بصاحبِ توجه نیز می رود و تا زمانی مکدر میدارد پیر است که بتوسلِ او بخدای رسد عز و جل که فوق جمیع سعاداتِ دینویه و اخرویه است پیر است که بوسیلهٔ او نفسِ اماره که بالذات خبیث است حرکت و مطهر میگردد و از اماره گی باطمینان میرسد و از کفرِ جبلی باسلام حقیقی می آید اگر بگویم شرحِ این بی حد شود پس سعادات خود را در قبولِ پیر باید دانست و شقاوتِ خود را در ردِّ او نعوذ بالله سبحانه من ذلک رضاء حق سبحانه را در پس پردهٔ رضاءِ پیر مانده اند تا مرید در مرضیِ پیرِ خود را گم نسازد بمرضیاتِ حق سبحانه نرسد آفتِ مرید در آزارِ پیر است هر زلتی که بعد از ان باشد تدارکِ آن ممکن است اما آزارِ پیر را هیچ گونه تدارک نتوان نمود آزارِ پیر بیخ شقاوت است مرید را العیاذ بالله سبحانه من ذلک خلل در معتقداتِ اسلامیه و فتوری در اتیان به احکامِ شرعیه از نتایج و ثمراتِ آن است از احوال و مواجید که بباطن تعلق دارد خود چه گوید و اگر اثری از احوال با وجودِ آزارِ پیر باقی مانده استدراج باید شمرد که آخر بخرابی خواهد کشید و غیر از ضرر نتیجه نخواهد داد والسلام علی من اتبع الهدی انتهی و نیز باید دانست که امام حجة الاسلام در زاد الآخرت میفرماید آدابِ عالم آن است اگر از اهلِ علم باشد ادبِ او آنکه فراخ حوصله و بردبار باشد و نیکو خوی و نشست و خاستِ وی با وقار و حرمت و آهستگی بود و پیوسته سر در پیش افگنده باشد نه بسبیل تکبر لیکن بسبیل هیبت و حرمت و بر هیچ کس از خلق تکبر نکند مگر بر ظالمان تا ایشان را از ظلمِ ایشان را در چشم ما خوار کند و در مجالس صدر نجوید که آن تکبر بود و هزل و بازی عادت نکند که هیبتِ وی از دلها بشود و با شاگردان رفق کند و کسی را که از وی سوالی بکند زجر نکند و اگر در سوالِ وی خللی باشد آنرا باصلاح آورد و با وی خشم نکند و اگر چیزی نداند ننگ ندارد از انکه گوید ندانم و اگر کسی خطائی با وی و هد بحجت قبول کند و عیب ندارد و از گفتِ خویش بازگردد و شاگرد را منع کند از علمی که او را زیان دارد و اول وی را بعلمِ سودمند مشغول کند و آن فرضِ عین است نه فرضِ کفایت و فرضِ عین علمِ تقوی است که ظاهر و باطنِ وی را از ناشایست پاک کند و بعد ازینها آراسته بکند و وی را از دنیا بآخرت خواند و از حرص بزهد خواند و باید که هر چه فرماید نخست بدان کار کند که گفتارِ بی کردار اثر نکند و نیز باید دانست که امام حجة الاسلام در زاد الآخرت می نگارد آدابِ متعلم با استاد آن بود که سلام ابتدا کند و در پیشِ وی سخن کمتر گوید و خود سخن نگوید و مسئله نپرسد تا اول دستوری نخواهد و چون جواب دهد اعتراض نکند و نگوید فلان کس خلافِ این گفته است و نگوید که خلافِ این صواب تر است و در پیشِ او با هیچ کس راز نگوید و چشم در پیش دارد و اگر سخن میگوید چشم بر وی دارد و از هر جانب ننگرد ولیکن بحرمت بنشیند چنانکه در نماز نشیند و چون استاد را ملال گرفت پرسیدن و خواندن در باقی کند و چون بر پای خواست سخن قطع کند و با وی بهم بر پای خیزد و در راه سوال نکند تا بخانه رسد و اگر از وی چیزی بیند که او را انیکو نیاید اعتقاد بد نکند و بداند که وی بهتر داند و آن را نزدیکِ وی وجهی باشد که علمِ شاگرد بدان نرسد و از قصهٔ خضر و موسی صلوات الله علیهما یاد کند که سوراخ کردنِ کشتی موسی را علیه السلام منکر نمود لیکن از انجا که علمِ خضر بود منکر نبود

۱ وقار بالفتح آرامیدگی و آهستگی و علم و تمکین . ۲ و گران باری ماخوذ از وقر بالفتح بمعنی گران بار شدن است ۱۲ صراح

پس هر چه از بزرگان بیند باید که همچنان داند انتهی و صاحب معارف العلوم در فصل ثانی می طراز د و ینبغی للمتعلم ان یجلس بین یدی الاستاذ
ولا یتربع ولا یقعی ولا یحتبی وله ایضا ان یکون جلوسه بین یدیه علی قدر ذراعین او نحو ذلک لان التلمیذ منع له رفع الصوت بین
یدی الاستاذ فقدر جلوسه بالقدر لیتمکن له من سماع کلامه اورد فی المحیط فی الفصل الرابع من کتاب القضاء هذه المسئلة انتهی و فیه ایضا و فی
تعلیم المتعلمین و من توقیر الاستاذ توقیر اولاده و من یتعلق به و کان استاذنا شیخ الاسلام برهان الدین صاحب الهدایة یحکی ان واحدا
من کبار ائمة بخارا یجلس فی مجلس الدرس و کان یقوم فی خلال الدرس احیانا و یقول ان ابن استاذی یلعب مع الصبیان فی
سکة و یجیئ احیانا الی باب المسجد فاذا رأیته اقوم له تعظیما لاستاذی انتهی و فیه ایضا و لا یجلس التلمیذ فی مکان الاستاذ فی حضوره و غیبته
و لا یضحک عنده و لا یرفع صوته عند حضوره و لا ینازعه بل یقبل کلامه و لا یتصدر علیه فی المشی و الکلام کما فی الخلاصة و العمدة و اذا امر الاستاذ
بالتلمیذ بالتقدم علیه فی المشی و غیر ذلک مما هو ممنوع عنه فی حقه ینبغی ان یفعل امتثالا لامره لان امتثال الامر فوق الادب انتهی و مولوی
مدراسی در احسن التبئین می نگارد که کیفیت ادای این حق یعنی حق استاذ آن ست که در حضور و غیب تعظیم او بپردازد و اگر غایبانه کسی ذکر او
به بدی نماید در غضب آید و مذمت کننده را بقدر بدگوئیش زجر و تنبیه نماید و در صورت عدم مقدور آن از ان مجلس برخیزد و اگر به خلاف او
کسی چیزی گوید یا مبتدعی در کلام او ردی نویسد در صورت مقدور او را جواب دهد و پیش استاد آن را نقل نکند مگر بطریق خیرخواهی در
تنهائی و کلام مخالف و مبتدع را جا بجا نقل مجلس نسازد و تا مدت حیات برای سلامت و عافیت او دعا کند و بعد مماتش زیارت قبر او لازم
داند و بقدر تیسیر بنام او صدقه دهد و با اولاد او سلوک نماید و بعد فراغت از درس دست یا زانو یا پای او را بحسب عظم و شان استاذ بوسه
دهد و درین دیار معمول شده که و تسلیم عرفی میکنند و بعد ترک تدرس از و آمد و رفت نزد او ترک نکند بلکه بقدر فرصت البته بخدمت او
رفته باشد و هم در وی میگوید که روبروی استاد بدو زانوی ادب نشیند و بخشوع و خضوع و مسار باشد چنانکه حدیث جبرئیل علیه السلام
ازان اشعار میکند و بکلیت همت و توجه دل و القاء سمع و اطراق سر و غض بصر متوجه او شود تا کلام او را اول مرحله دریابد و در صورت
عدم حفظ آن استعاده نکند انتهی و نیز باید دانست که آداب فرزند با پدر و مادر بسیار اند امام حجة الاسلام در زاد الآخرت میفرمایند که
آداب فرزند با پدر و مادر آن ست که هر چه گویند نیکو بشنود و دیدن ایشان بهم بر پای خیزد و در پیش ایشان نرود و هر چه فرمایند که در آن
معصیتی نبود بجا آورد و آواز خود با آواز ایشان بر ندارد و چون او را آواز دهند بزودی لبیک گوید و بر خوشنودی ایشان حریص باشد
و خویشتن را در پیش ایشان افکنده دارد و یاد کند که اسیری بود در گهواره که ایشان بنازش پروردند و شبها بیداری بردند تا
او را بدین روز رسانیدند و بر ایشان منت ننهد بر اعانتی که کند و تیز در روی ایشان ننگرد و پیشانی فراهم نکند و بی دستوری
ایشان سفر نکند انتهی و نیز باید دانست که آداب صحبت برادران و دوستان دیگر اند امام حجة الاسلام در آداب صحبت برادران
و دوستان در زاد الآخرت می نگارد که با کسی برادری و دوستی نکنی تا شرط دوستی در وی نه بینی که رسول صلی الله علیه و آله و سلم

آداب فرزند با پدر و مادر

آداب صحبت برادران و دوستان

میفرماید که هر کس بر دینِ دوستِ خویش بود گوش داری تا دوستی باکه میکنی که چون دوستی خواهی گرفت باید که در وی پنج خصلت
موجود باشد اوّل عقل که در صحبتِ احمق هیچ خیر نبود و عاقبت وحشت و قطیعت بود و نیکو تر احوالِ احمق آن بود که خواهد که نیکوئی بتو رساند
کاری کند که ترا زیان دارد و وی نداند بلکه گفته اند که دشمنِ عاقل به از دوستِ احمق است دوم باید که نیکو خوی باشد که با بد خو صحبت
دشوار بود و بسر نشود و بد خوئی آن بود که در وقتِ حرص و غضب با خویشتن بر نیاید و چنین گفته اند که دوستی با کسی کن که بوقتِ نشستن
آسایشِ تو بود و بوقتِ کار افتادن شحنهٔ تو بود و بوقتِ حاجت خزانهٔ تو بود و صحبت با کسی کن که اگر دست فراکاری کنی یاوری
کند و اگر از تو نیکوئی بیند بر دل نویسد و اگر زشتی بیند بپوشاند و صحبت با کسی کن که اگر سخن گوئی ترا راست گوی دارد و اگر کاری پیش آید
ترا امیرِ خود سازد و اگر رنجی پیش آید خویشتن را سپرِ تو سازد و اگر راحتی پیش آید بر تو ایثار کند و علی مرتضی رضی الله عنه میگوید برادرِ حقیقی
آن بود که در همه کارها با تو بود و رنجِ خویش از برای منفعتِ تو اختیار کند و اگر ترا کاری افتد باک ندارد که کارِ خویش شولیده کند تا کارِ
تو راست شود سیوم خصلتِ صلاح است با هیچ مفسد و فاسق دوستی نباید گرفت که هر که از خدای تعالی نترسد از شرِ وی ایمن نتوان بود
که چون غرضِ وی بگردد وی نیز بگردد و هر که از خدای تعالی ترسد بر هیچ کبیره اصرار نکند بلکه دیدنِ معصیت زیان کار بود و اگر چه بدل بر آن انکار
کند که چون معصیتِ بسیار بینی دل رنگِ آن معصیت فراگیرد و کردنِ آن معصیت بر تو آسان شود و از این سبب است که غیبت بر دلِ
پارسایان آسان تر از جامهٔ دیبا و انگشترینِ زرین پوشیدن است با آنکه غیبت عظیم تر است لیکن از بسکه شنیده اند و بدیده اند بر دلِ
ایشان آسان شده است چهارم آنکه بر دنیا حریص نباشد که صحبت باکسی که دنیا دوست بود زهرِ قاتل است هر که با زاهدان نشیند
دنیا بر دلِ وی سرد شود و چون با اهلِ دنیا نشیند دنیا بر دلِ وی شیرین شود و طبعِ آدمی مانندگی جستن است با دیگران و گفته اند دو استر را
بر یک آخر بندی اگر همرنگ نشوند همخوی شوند و طبع و خوی از یار بیار همچنان شود که طپشِ آتش بآن چیزی که با آتش نزدیک بود پنجم خصلت آنکه
راست گوی بود که صحبتِ دروغ گوی هیچ راحت ندارد که بر هر چه گوید اعتماد نباشد بدانکه این جمله خصلتها در یک تن کمتر جمع شود و اگر
این همه شرط کنی هیچ دوست نیابی مگر زندگانی تنها کنی یا با هر کسی دوستی بقدرِ خصلتِ وی کنی و دوست سه است یکی دوستِ آخرت باید
که در وی هیچ چیز نگاه نداری مگر دین و ورع و یکی برای دنیا در وی خُلقِ نیکو نگاه باید داشت و سیوم برای اُنس و روزگار گذاشتن باوی
تا دل نگیرد و در وی آن نگاه باید داشتن که از شرِ وی سلامت یابی و گفته اند مردم سه است یکی همچو غذا است که از وی چاره نیست و یکی همچو
دارو است که گاه گاه بوی حاجت افتد و یکی همچون علت است که بهیچ کار نیاید لیکن چون کار افتد با وی صبر باید کردن و مدارا تا فرو گذارد و
صحبتِ وی نیز از فائده خالی نیست مردِ عاقل را که هر چه بدی بیند از وی خود از آن حذر میکند که نیک بخت آن بود که پند از دیگران گیرد و
مومن آئینهٔ مومن بود یعنی نیک و بدِ خویش از دیگران بداند و عیسی را صلوٰة الله علیه گفتند ترا ادب که آموخت گفت هیچکس لیکن هر چه مرا بد
نمود از دیگران از آن دور بودم و بحقیقت اگر مردمان چیزی که از دیگران بد دانند دست بدارند ادبِ ایشان تمام تر باشد والسلام انتهی

۱ بکسرِ حا و سکونِ نون ... مشهور است ... خلافِ حقیقی ... ظریف گفته ... الخزانه ... ۱۲ غیاث

۲ شولیده بر وزن ژولیده بمعنی پریشان شده ... گردیده باشد ۱۲ برهان

۳ دیبا بر وزن ... زیبا جامهٔ ابریشمی ... الوان ... سنگ ... بهار ... ۱۲

آداب صحبت با مردمان مجهول

١٣٠ ونیز باید دانست که آداب صحبت با مردمان مجهول دیگر اند امام حجة الاسلام در زاد الآخرت می طرازد که آداب صحبت با مردمان مجهول و پراگنده آنست که در حدیث ایشان خویشتن را در نیفگنی و اراجیفی که بزبان ایشان رود گوش نداری و حکایت نکنی و خویشتن را از سخنان ناهموار ایشان غافل سازی و جهد کنی تا بایشان حاجتمند نشوی و ایشانرا کم بینی و اگر از ایشان ناشایستی بینی یا شنوی نصیحت کنی بلطف اگر امید قبول بینی

آداب صحبت

١٣١ ونیز باید دانست که امام حجة الاسلام در زاد الآخرت میگوید که یکی از حکما وصیت کرده است و بیاموخته شاگرد خویش را که چون صحبت کنی با دوست و دشمن ابرو گشاده دار و مراعات کن نه چنانکه خویشتن را خوار نمائی و نه چنانکه ایشانرا خوار داری لیکن با وقار باش بی تکبر و فروتن باش بی مذلت و در همه کارها میانه باش نه چنانکه مبالغه کنی تا از حد شود و نه چنانکه تقصیر کنی تا بحد برسد و چون در راه می روی بخویشتن فرو منگر و از دست راست و چپ منگر و هر جا که جماعتی از مردم بینی با ایشان بایست و چون بنشینی ساکن منشین و بر سر دو پای منشین و انگشتهای دست بهم در مگذار و بمحاسن و انگشترین بازی مکن و در پیش مردمان انگشت در بینی مکن و دندانها را خلال مکن و آب دهان مینداز و در راندن مگس از خویش بسیار دست مجنبان و بر روی مردمان آسا بر مکش و ثنا مکن و سخن آهسته بترتیب گوی نه شوریده و پراگنده و سخن نیک نیکو بشنو و تعجب بی اندازه که از آن خنده آید اظهار مکن و دیگر بار سخن در مخواه و از سخنی که از آن خنده آید حذر کن و ثنای خویش و فرزندان خویش مکن و ثنای شعر و تصنیف خود و هر چه تعلق دارد بتو مگو و چون زنان خویشتن را میارا و چون بندگان خود را آلوده خاک خوار مدار و هر حاجت که از کسی خواهی الحاح بسیار مکن و هیچ کس را بظلم و معصیت ذکر نکنی و مقدار مال خود با هیچکس مگو و با اهل و فرزند نیز مگو که اگر اندک بود در چشم ایشان حقیر شوی و اگر بسیار بود هرگز خشنود ایشان نرسی و با ایشان بهیبت زندگانی کن بی عنف و رفق کن بی ضعف و مذلت و با بنده و کودک و شاگرد هزل مگو و مزاح مکن که در چشم ایشان حقیر شوی و چون با کسی خصومت کنی آهسته باش و زبان نگهدار و سخن بحجت گوی و بیشتر حجت میندیشی آنگاه بگوی و در سخن گفتن دست مجنبان و بر زانو منشین و تا خشم فرو ننشیند در سخن میا و اگر سلطان ترا نزدیک دارد و غره مشو و از وی پر حذر باش و اعتماد مکن و مال خویش را از خود عزیزتر مدار و از دوست روز عافیت حذر کن که تا مال و حشمت داری با تو دوست بود و بروز رنج از تو بگردد انتهی چون بیشتر مردم از آداب صحبت آگهی ندارند باعث ایذاء مسلمانان و موجب تفریق کلمهٔ ایشان می باشند باید که مومن از این بلاء بد پر حذر بود و آداب صحبت را موافق قواعد شریعت پیش نظر دارد

فائده بیست و یکم

در سلام سنت سرور انام علیه افضل الصلوة والسلام بدانکه از آداب مشروعهٔ صحبت که در فائدهٔ سابقه مذکور شدند تکلم بلفظ سلام از اعظم شعار اسلام است ولیکن اغنیاء این دیار و اکابر این امصار لفظ سلام را از اصاغر کمال بی ادبی و نهایت بی تمیزی می انگارند و انحنا و انثنا و دیگر آداب غیر مشروعه در عوض لفظ سلام نهایت ادب و غایت تمیز می شمارند شیخ الهند در شرح سفر السعاده میفرماید چون سلام که از اعظم شعار اهل اسلام است چنانکه از عادت شریف آن حضرت صلی الله علیه وسلم و صحابه و مجموع مسلمانان ثابت است و از فحوای کریمهٔ ولا تقولوا لمن القی الیکم السلام لست مومنا لایح میگردد و درین بلاد هندستان بغایت مهجور افتاده و انحنا و انثنا یعنی پشت خم کردن و دوتا شدن

شعارِ اہلِ بدعت است قایم مقامِ آن شده و در بعضی بلادِ آن دست بر سر نهادن و انگشت بر زمین نهادن شائع گشته و تکلم بلفظِ سلام
یعنی تسلیم عرفی ۱۲
نزد بیشترِ خلایق از سوءِ ادب و عدمِ تمیز معدود و بر ذمهٔ اربابِ ولایت و حکّامِ منصبِ ریاست لازم و متعین که در افشاءِ آن سعی منتهی رسانند و

بذلِ مجهود باقصی الغایت کنند و در احیاءِ این شعارِ عظیم از شعائرِ دین تلطف نمایند و آنرا از اعظمِ قرب و اشرفِ وسائلِ نجات و اکبرِ اسبابِ قربتِ ربّ الارباب شمرند انتهی علماءِ عظامِ هندستان در زمانِ حکومتِ مسلمانان باحیاءِ این سنّتِ سرورِ انام علیه افضل الصلوة والسلام و افشاءِ این شعارِ عظیمِ اسلام باقصی الغایت کوشیده و سعی منتهی رسانیده اند ولیکن حکّامِ بی دیانت و امراءِ پر نخوت بحکم العادة طبیعة خامسة بر طبقِ عادتِ اہلِ ہند دشمنِ لفظِ سلام بودند و تن باطاعتِ شرعِ شریف نداوند و مردمِ عادت پسند نیز بحکم الناس علی دین ملوکهم پیروِ عادتِ بدعت و دشمنِ طریقِ سنّت بودند و علماءِ دیندار ازین عمومِ بلوی ناچار ماندند ولیکن درین زمانِ حکومتِ انگریزان که عادات مسلمانان و حکومتِ ایشان رو بانحطاط آورده جمعی از دینداران در احیاءِ سنّتِ سلام کوشیده و در اشاعتِ آن سعی موفور بعمل آورده اند تا آنکه سنّتِ سلام در نظرِ خواص و عوام کالشمس فی رابعة النهار بکمالِ ظهور رسید ولیکن چون اربابِ ولایت و حکّامِ منصبِ ریاست درین مساعی فارغ الذمه اند در غیرِ چند صالحِ معدود رواج نگردید درین قابو گروهی از جاهلانِ عزّت جو و غالیانِ نخوت خو بدونِ شرائطِ موعظت بر منبرِ وعظ نشسته و بغیرِ لوازمِ مشیخت بر مسندِ ارشاد قدم نهاده از اظهارِ حدیثِ مَن لم یُوقّر کبیرنا فلیس منّا و اعلانِ مشروعیتِ مصافحه تقبیلِ ید و قدمبوسی و سائرِ آدابِ بزرگان تقاعد نمودند و بآنگِ بلند بر افشاءِ حدیث افشوا السلام بینکم و اشاعتِ عادتِ عرب
بازایستادن ۱۲
و عدمِ جوازِ انحناء و انشاء و زمین بوسی و سجده و اساءتِ تحیات و مزامیر اقدام کردند نوبت بجائی رسید که عوام از نوکریِ حرام و دیگر اکسابِ محرّمه و اطعمه و اشربهٔ منکره و ترکِ نمازِ مفروضه و رباخواری و ریش تراشی و دیگر امورِ غیر مشروعه حسابی نمی بردارند ولیکن اطعمهٔ مکروهه و غیر مکروهه و حضورِ مجالسِ مردمِ غیر تائب را که مبرّا از محرّمات است از اشدِ محرمات می انگارند و باین تحریمِ حلال خودها را از بزرگانِ دین و از مقربانِ
قال الله تعالی یا ایها النبی لم تحرّم ما احلّ الله لک ۱۲
ربّ العلمین می پندارند علاوه آنکه مردمِ عزّت طلب افشاءِ سلام سنّتِ سرورِ انام علیه افضل الصلوة والسلام را بتیسیرِ دینداری خود ساخته با آبا و اجداد و شیوخ و استاد و سادات و سائرِ اکابر و امجاد بی تعظیم و توقیرِ مشروعه مانندِ معاملهٔ اقران و همسران بلفظِ سلام پیش می آیند
حال آنکه توقیرِ کبار بحدیثِ شریفِ من لم یوقّر کبیرنا فلیس منّا واجب است ۱۲
در پردهٔ ادای سنّتِ سلام دادِ نخوت و فساد می دهند و انحناء و دست بوسی و قدم بوسی را نیز غیر جایز انگارند طرفه آنکه سنّتِ شائعهٔ قدمبوسی را سنّتِ یکباره گویند و از اقتداءِ سنّتِ یکباره انکار می نمایند حال آنکه استخفاف و انکارِ سنّت مطلقاً خواه یکباره بود خواه مکرّره کفر است و شناعتِ کردارِ ایشان ظاهر است درین مقدمه فیصلهٔ امیر المومنین عمر رضی الله عنه در قضیهٔ یهودی و مسلمی مشهور و زبان زدِ جمهور است طرفه تر آنکه قیام را برای داخلِ مجالس محبّه فرضِ عین می دانند حال آنکه نزد امام حجّة الاسلام و دیگر علماءِ اعلام بدعت است کما مرّ فی الفائدة السابقة و در ترکِ قیام هتکِ عزّتِ خویش می انگارند و بکمالِ غضب رخهای ایشان مانندِ خون سرخ می گردند ولیکن طریقِ زمانِ نبوّت و عادتِ عرب را یکقلم و یکجا بر زبان نمی آرند سبحان الله با وجودِ این افراط و تفریط برای استمالتِ قلوبِ عوام

ف شیخ [illegible] هند در آداب الصالحین میفرماید فاسق را نه تعظیم کند و نه وعظ کند در جاییکه فسقِ او معلوم باشد نه از جهت آنکه حرام است بلکه از جهت آنکه این نفع نخواهد داد و فائده [illegible] تحقیق [illegible] می نگارد و بعضی [illegible] کرده اند عدالت را در اجتناب و استعمال [illegible]

کرده اند [illegible] نقل و عقل [illegible] اتأمرون الناس بالبرّ و تنسون انفسکم و [illegible] لم تقولون ما لا تفعلون [illegible] الدلائل النقلیة و العقلیة ۱۲ منه [illegible] خویش [illegible] منتخب

و استجلاب منافع از ایشان دعوی‌های بلند میکنند و بانواع کید و تزویر جهّال را معتقدِ خود میسازند و خود را متّقی و متّبع سنّت می گویند
نعوذ بالله من شرور انفسنا و من سیّئات اعمالنا من یهدی الله فلا مُضِلَّ له و من یُضلله فلا هادی له بالجمله فساد و اعطانِ خام بسیار است
ازینجاست که شیخ عطّار در تذکرة الاولیا نقل می آرد که علی بن ابی طالب کرّم الله وجهه به بصره آمد و فرمود تا منابر بشکنند و مذکّران را
منع کرد و بمجلسِ حسنِ بصری شد و او را منع نکرد و گفت این جوان شائستهٔ سخن است و برفت انتهی و همچنین فسادِ سجّاده نشینان
ناتمام بیشمار است ازینجاست که سلطان المشایخ شیخ نظام الدین اولیا در دهلی عالمی را که از دست نفس و شیطان نرسته و صاحب
فنا و بقا نگشته بود از سجّادهٔ مشیخت برخیزانید و بابِ اخذ بیعت بروی مسدود گردانید غرض شیطان بالنفس بد انجام در خانهٔ
اسلام ازین سوراخِ سلام در آمد و خلاف و جدالِ عظیم در اهلِ اسلام انداخت و هر کس و ناکس را برانگیخت تا با شیوخ و علما و
سادات و صلحا و اساتذه و آبا و دیگر بزرگان واجب الاحترام همچو مواخاةِ اخوان و ملاقاتِ همسران بدونِ رویتِ فضل
بزرگان بدعوی اتباع سنّت بلفظِ سلام پیش آید و از مصافحه و تقبیل ایادی و اقدام بوسی و تواضع و پستی و دیگر آدابِ مشروعه
و نتایج و فوائدِ صحبت که در فائدهٔ سابقه مذکور شده اند باز ماند و همچو نخوتِ مجسّم در نظر در آید پس افشاء سلام که شارع برای انشاء
محبّت امر فرموده است بانشاء عداوت مبدّل گردید و رضاء حق برضاء شیطان بانقلاب رسید و در میانِ مردم خصوصا
در نخوت گرانِ عزّت پسند و عادت پسندان عزّت مند مخالفتِ شدیده بوقوع انجامید بحدّی که در پدر و پسر قطیعت و در
زوج و زوجه فرقت بظهور رسید هر یکی در شکستِ دیگری دادِ مخالفت داد و تفریقِ کلمهٔ مسلمین که نهایتِ مدّعا و غایتِ تمنّاء
اعداء دین است بی خرچ پشیزی و صرفِ توجّهی مفت در آغوشِ حکّام انگریزی در افتاد چون مسلمانان بیکس اند و فریاد رسی
ندارند تا باصلاحِ فسادِ ایشان پردازد و هر یکی را بموجب احکامِ شرعیّه بر حدّ وی دارد ناچار در منازعات و مخاصمات بجز
محکمهٔ انگریزی گریزی ندارند و حکّامِ انگریزی بعلتِ اجنبیّت و مسافرت و مغایرتِ زبان و ملّت قوّتِ اصلاحِ فساد
ندارند ناچار اهلِ خصومت را در عوضِ اصلاح حکم بجرمانه و قید خانه می نمایند معاذ الله من ذلک اگر لفظِ سلام با آدابِ مشروعهٔ
بزرگان مقرون بودی این همه شر و فساد گنجایش نداشتی فلاسفهٔ اسلام با وجودِ دخول در زمرهٔ اهل اسلام بخود رائی بر قدمِ
عقول و نفوس و هیولی و صورت و افلاک و ما فیها رفته اند و انشقاقِ سموات و انتشارِ کواکب را منکر گشته حال آنکه این انشقاق
و انتشار بنصِ قرآنی ثابت است بهمین جهت امام حجّة الاسلام در رسالهٔ منقذ تکفیر فارابی و ابن سینا و دیگر فلاسفهٔ اسلام
نموده است غرض فلاسفه بخود رائی سرگشتهٔ وادی غوایت گردیده عالمی را از صراطِ مستقیم و دینِ قویم برگردانیده اند ضلّوا فاضلّوا

وہمچنین معتزلہ بخود بینی طریقِ سنت وجماعت از دست داده باعثِ ضلالتِ عالمی گردیده اند ضلّوا فاضلّوا قال التفتازانی فی شرح العقائد
النسفیّۃ انّ رئیس المعتزلۃ واصل ابن عطاء اعتزل عن مجلس الحسن البصری یقرّر انّ مرتکب الکبیرۃ لیس بمؤمن ولا کافر ویثبت المنزلۃ بین المنزلتین
فقال الحسن قد اعتزل عنّا فسمّوا المعتزلۃ وہم سمّوا انفسہم اصحاب العدل والتوحید لقولہم بوجوب ثواب المطیع وعقاب العاصی علی اللہ تعالی
ونفی الصفات القدیمۃ عنہ ثمّ انّہم توغّلوا فی علم الکلام وتشبّثوا باذیال الفلاسفۃ فی کثیر من الاصول والاحکام وشاع مذہبہم فیما بین الناس
ای صفات زائده بر ذات
الی ان قال الشیخ ابو الحسن الاشعری لاستاذہ ابی علی الجبّائی ما تقول فی ثلثۃ اخوۃ مات احدہم مطیعا والآخر عاصیا والثالث صغیرا فقال
انّ الاوّل یثاب بالجنّۃ والثانی یعاقب بالنار والثالث لا یثاب ولا یعاقب قال الاشعری فان قال الثالث یا ربّ لم امتّنی
صغیرا وما ابقیتنی الی ان اکبر فاؤمن بک واطیعک فادخل الجنّۃ فماذا یقول الربّ قال یقول الربّ انی کنت اعلم منک انّک لو
کبرت لعصیت فدخلت النار فکان الاصلح لک ان تموت صغیرا قال الاشعری فان قال الثانی یا ربّ لم لم تمتنی صغیرا لئلّا اعصی لک
فلا ادخل النار فماذا یقول الربّ فبہت الجبّائی وترک الاشعری مذہبہ واشتغل ہو ومن تبعہ بابطال رای المعتزلۃ واثبات ما ورد بہ
السنّۃ ومضی علیہ الجماعۃ فسمّوا اہل السنّۃ والجماعۃ انتہی از ینجاست کہ مولوی دہلوی در آخر بابِ اوّلِ صراط المستقیم پس از بیان راه ولایت
ای جماعت صحابہ
وراه نبوت می نگارد علومِ دقیقہ نازک بہ نسبت بعضی از زمان بعد تحصیلِ علم کتاب وسنت حکمِ اکسیرِ اعظم دارد کہ نفوسِ ایشانرا منصبِ امامت
ومقامِ وراثتِ نبوت می بخشد ولہذا چون این کتاب وسنت بغایتِ تواتر وبنہایتِ شہرت انجامید وہر خاص وعام بقدر نصیبۂ خود از ان
فائز گردید وتسلیمِ آن ہر دو در رنگِ تسلیمِ اوّلیات در قلوبِ جمیعِ اہل اسلام استقرار یافت پس آن علومِ دقیقہ بسعیِ اساتذۂ فنونِ عربیہ
وائمۂ اجتہاد ودانشمندانِ کلام وارباب تہذیب اخلاق واصحاب حکمتِ یمانیہ بر روی کار آمد واین اکابر بسبب ہمین سعی در زمرۂ
علماءُ امّتی کانبیاءِ بنی اسرائیل مقعدِ صدق یافتند واتباعِ ایشان در تطویلِ این مباحث مساعیِ جمیلہ بکار بردند تا اینکہ علومِ دقیقۂ طویلۃ
الاذیال بوجود آمد وبعد انقراضِ زمانِ برکت نشانِ این بزرگواران قومی از مقلدانِ بی معنی کہ بر حبِّ وجاہت وطلبِ ریاست
مجبول بودند بر روی کار آمدند پس ہمین قیل وقال ومکابره وجدال را فضل وکمال پنداشتہ وکتاب وسنت را پس پشتِ خود انداختہ ہمہ عمرِ خود را
در تحصیل امثالِ این امورِ بی حاصلہ بر باد دادند وراهِ فلسفہ واعتزال پیمودند وجز حسرت وندامت ازین جہانِ فانی حاصل نکردند وبآخر
غیر خیبت وخسران در گورِ تنگِ خود مونسی نیافتند قُل ہل ننبّئکم بالاخسرین اعمالا الذین ضلّ سعیہم فی الحیوۃ الدنیا وہم یحسبون انّہم
یحسنون صنعا اعاذنا اللہ وجمیع المسلمین من حالِ اولئک الجاہلین انتہی **فائدہ بیست ودوم** در بیان تصوّف
وصوفی وما یتعلّق بہا شیخ وجیہ الدین گجراتی در حقیقتِ محمدیہ از سید الطائفہ جنید بغدادی نقل می نماید التصوّف ہو ان یمیتک الحقّ
عنک ویحییک بہ یعنی تصوّف آن است کہ بمیراند حق تعالی ترا از تو وزنده گرداند ترا بخود بقطعِ النظر عن الغیر از ینجا معنی صوفی نیز معلوم شد کہ فانی
فی اللہ وباقی باللہ بود ودر قرآنِ مجید اسمِ صوفی متروک است ومراد از صوفی در ما نحن فیہ مقرّب است نہ مترسّم ولا مشاحۃ فی الالفاظ

ف ۱ الجبّائی بضم الجیم وتخفیف الباء منسوب الی الجبّار وہو قریۃ من قری بصرة وفی شرح العقیدة الجبّائی بالتشدید ۱۲
ف ۲ المبہوت ہو المنقطع عن الحجّۃ ۱۲
ف ۳ حکمت یمانیہ شریعت نبی صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم است اہل عراق وفارس حکما را از متعلقات یمانی می شمارند ۱۲ غیاث اللغات

کما قال قدوة العارفین و عمدة السالکین العالم الربانی شیخ شہاب الدین ابو حفص الصوفی السہروردی فی الباب الاول من العوارف اعلم
ان کل حال شریف نعزوہ الی الصوفی فی ہذا الکتاب ہو حال المقرب و لیس فی القرآن اسم الصوفی و اسم الصوفی ترک و وضع المقرب
للمقرب علی ما نشرح ذلک فی بابہ و لا یعرف فی طرفی بلاد الاسلام شرقاً و غرباً ہذا الاسم لاہل القرب و انما یعرف للمترسمین و کم من الرجال
المقربین فی بلاد المغرب و بلاد ترکستان و ماوراء النہر و لا یسمون صوفیۃ لانہم لا یتزیون بزی الصوفیۃ و لا مشاحۃ فی الالفاظ فلیعلم
انا نعنی بالصوفیۃ المقربین فمشایخ الصوفیۃ الذین اسماءہم فی الطبقات و غیر ذلک من الکتب کلہم کانوا فی طریق المقربین و علومہم علوم احوال
المقربین و من یتطلع الی مقام المقربین من جملۃ الابرار فہو متصوف ما لم یتحقق بحالہم فاذا تحقق بحالہم صار صوفیاً و ما عداہما ممن تزیا بزیہم و
نسب الیہم فہو متشبہ بہم و فوق کل ذی علم علیم انتہی پس ازان باید دانست کہ تصوف علمی است از علوم دین بلکہ خلاصۂ علوم دین است کہ
باجتہاد و استنباط مجتہدان باطن مستنبط گشتہ و آن را علم باطن گویند و نسبت او بعلم ظاہر ہمچو نسبت جان بتن و مغز بپوست بود کما مر فی المقدمۃ
الثانیۃ زبدۃ العارفین سید شاہ کمال الدین میگوید ؎ مغز علوم فقہ و حدیث و کتاب ہی ٭ ہیہ علم مغز فقہ و حدیث و کتاب کا ٭ و نیز باید دانست
کہ صاحب کشف المحجوب لارباب القلوب احوال ائمۂ صوفیہ کہ در صحابہ و اہل بیت و اصحاب صفہ و تابعین و تبع تابعین و متاخرین کہ تا زمان
خود بوجود آمدند تفصیلاً بقلم آوردہ و در بیان ہر طائفہ از طوائف مذکورہ بابی رقم فرمودہ است جزاہ اللہ سبحانہ عنا خیر الجزاء تفصیل ائمۂ صوفیہ
ازانجا باید طلبید و این کتاب در تصوف مشہور و معروف و مستند و معتمد علما و عرفا است تصنیف شیخ شہیر عارف بی نظیر علی بن عثمان بن ابی
علی جلابی است کہ در سال چہار صد و شصت و چہار وفات یافت کذا فی النفحات و سفینۃ الاولیاء و غیرہما در ماہیت تصوف و افراد
صوفیہ و ما یتعلق بہا چیزی در مقدمۂ دویم و پنجم و ہشتم و دہم و یازدہم و دوازدہم و غیرہا بقلم آمدہ است فلا نعیدہ ثانیاً و تفصیل این امور
از جواہر السلوک تالیف فقیر باید طلبید بالجملہ ہر کہ از عقاید حقۂ اہل سنت و جماعت و روبۂ سلف و ائمۂ ملت و اصطلاحات صوفیہ
حالات این طبقۂ علیہ آگہی ندارد و از مصنفات امام حجۃ الاسلام محمد غزالی و شیخ اکبر محی الدین ابن عربی و شیخ کبیر صدر الدین قونوی
و عوارف شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین سہروردی و تعرف محقق کامل شیخ ابوبکر کلابادی و مثنوی مولانا جلال الدین رومی و محررات
امام ربانی قدس اسرارہم آشنا نباشد از لغزش قدم ایمن نبود و او را بی بواقع برون متعسر باشد درین مقام افراط و تفریط بعضی از عوام
بسیار است گاہی انکار علم باطن می نمایند و نمی دانند کہ این عقیدۂ باطلۂ فرقۂ حشویہ است کما مر فی المقدمۃ الثامنۃ تفصیل این مقدمہ
از مقدمۂ مذکورہ باید طلبید کفار قریش نیز انکار بطون قرآن مجید می نمودند و قرآن را اساطیر الاولین میگفتند مثنوی ؎ چون
کتاب اللہ بیامد ہم بران ٭ این چنین طعنہ زدند آن کافران ٭ کہ اساطیر است افسانہ نژند ٭ نیست تعمیقی و تحقیقی بلند ٭ ظاہر است
و ہر کسی پی می برد ٭ کو بیان کہ گم شود در وی خرد ٭ گفت اگر آسان نماید این بتو ٭ این چنین سورہ یکی آسان بگو ٭ ظاہرش دیدی
زمعنی غافلی ٭ باطنش را کن نگہ گر عاقلی ٭ حرف قرآن را بدان کہ ظاہر است ٭ زیر ظاہر باطنی بس قاہر است ٭ زیر آن باطن بود

بطنی و گره‌ها همچنین تا هفت بطن ای نامور ؛ زیر بطن ثانیش بطن سیوم ؛ که درو گردد خردها جمله گم ؛ بطن چارم از نبی خود کس ندید ؛
جز خدای بی نظیر و بی ندید ؛ تو ز قرآن ای پسر ظاهر مبین ؛ دیو آدم را نه بیند جز که طین ؛ ظاهر قرآن چو نقش آدمی است ؛ که نقوشش
ظاهر و باطن خفی است ؛ تو مبین ز افسون عیسی حرف و صوت ؛ آن ببین کز وی گریزان است موت ؛ این سخن همچون عصای
موسی است ؛ یا بمانند فسون عیسی است ؛ تو مبین موسی عصا را سهل یافت ؛ آن ببین که بحر اخضر را شکافت ؛ ظاهرش چوبی
ولیکن پیش او ؛ کون یک لقمه چو بگشاید گلو ؛ قیصری در فصل اول مقصد ثانی مقدمهٔ شرح قصیدهٔ تائیهٔ فارضیه میفرماید لما کان
للکتاب ظهر و بطن و حد و مطلع کما قال علیه السلام ان للقرآن ظهرا و بطنا و حدا و مطلعا و قال علیه السلام ان للقرآن بطنا و لبطنه بطنا
الی سبعة ابطن و فی روایة الی سبعین بطنا فظهره ما یفهم من الفاظه یتسبق الذهن الیه و بطنه المفهومات اللازمة للمفهوم الاول و حده ما الیه ینتهی غایة
ادراک المفهوم و المعقول و مطلعه ما یدرک منه علی سبیل الکشف و الشهود من الاسرار الالهیة و الاشارات الربانیة و المفهوم الاول
الذی هو الظهر للعوام و الخواص و المفهومات اللازمة له للخواص و لا مدخل للعوام فیه و الحد للکاملین منهم و المطلع لخلاصة اخص الخواص
کالاکابر الاولیاء و کذلک التقسیم فی الاحادیث القدسیة و الکلمات النبویة فان لکل من العوام و الخواص و اخص الخواص فیها انباءات
رحمانیة و اشارات الهیة کما ان للشریعة ظاهرا و باطنا انتهی از ینجا حقیقت علم باطن باید شناخت علامه میبدی در فاتحهٔ اولای فواتح
می نگارد که شیخ محی الدین در باب هفتاد و سیوم از فتوحات گوید شیخ ابویزید با ابوموسی اردبیلی گفت ای ابوموسی چون بیابی
کسی را که ایمان بسخن ارباب طریقت داشته باشد التماس کن که برای او دعا کند برای آنکه دعا او بی شبهه مستجاب است انتهی از ینجا
ارجمندی که خلاف ذل باشد ۱۳ غیاث اللغات
جاه و عزت ارباب باطن در درگاه رب العزت باید دریافت و گاهی علم تصوف را ماخوذ از فلاسفه گویند چه صوفیه همچو فلاسفه
ای قدر و منزلت ۱۳
ارواح و قلوب را عقول و نفوس خوانند و می بینند که مسلمانان همچو نصاری در محل استجابت دعا آمین میگویند بلکه خواندن آمین در
نماز بعد الفاتحه سنت دانند حال آنکه این امر ماخوذ از عیسی پرستان نیست و همچنین مسلمانان همچو اکثر فرق جهان عالم را حادث میدانند
یعنی اکثر فرق جهان همچو فلاسفه عالم را قدیم میگویند ۱۳
حال آنکه این عقیده ماخوذ از فرق جهان نیست و همچنین محرمان همچو مشرکان کشف سر و نداء شیب و مل و حلق سر می کنند حال آنکه این
امور ماخوذ از بت پرستان نیست پس علم تصوف بمجرد تلفظ بلفظ عقول و نفوس ماخوذ از فلاسفه چرا بود و ان هذا الا فریة بلا مریة
الف که یکی از مشایخ نصارای پروتستانت است در رسالهٔ میزان الحق برای ازلال و اضلال مومنین برین متین طعنه میزند
افترا ۱۳ لغزانیدن ۱۳ گمراه گردانیدن ۱۳
و همچو این مفتریان لب باین افترا میکشاید که در وضو حکم غسل دست الی المرفق ماخوذ از آتش پرستان است حال آنکه این حکم از
وحی الهی است که در انجا باطل گنجایش ندارد لا یاتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه تنزیل من حکیم حمید مثنوی لوح
محفوظ است او را پیشوا ؛ از چه محفوظ است محفوظ از خطا ؛ نی نجوم است و نه رمل است و نه خواب ؛ وحی حق و الله اعلم بالصواب
و گاهی مسئلهٔ وحدة الوجود را ماخوذ از آتش پرستان گویند حال آنکه در اهل سنت صوفیه وجودیه و ائمهٔ متکلمین قایل این مسئله اند بلکه
رجما بالغیب ۱۳
دستنداختن یعنی هیچ یک بدست خود ندارند تا صوفیه را مقلد آتش پرستان گفته اند ۱۳

ودر اہلِ قبلہ اکابرِ شیعہ ہمچو خواجہ نصیر الدین طوسی وعلامہ میبدی وصدرا شیرازی نیز قائل این مسئلہ اند کما فی اوصافِ الاشراف للطوسی والفواتح للمیبدی وشواہدِ الربوبیہ للشیرازی بلکہ در غیرِ اہلِ قبلہ نیز بعضی از حکما قائلِ این مسئلہ اند چنانچہ محصلِ کلامِ صاحبِ رشحات کہ از ملا عبد الغفور نقل می نماید آنکہ حضرت شیخ محی الدین واتباعِ ایشان واکثر صوفیہ محققین ومتقین از متقدمین ومتاخرین وقلیلی از حکما ومتکلمین قائلِ این مسئلہ اند اگر دانشمندی از آتش پرستان نیز ہمچو حکیمان پی باین مسئلہ برد وگنجایش دارد ودرین آرا طوائفِ مختلفہ اتفاق آرا است اما ہر رای مستقل است نہ ماخوذ از دیگری ودرین اتفاقِ آرا مسئلۂ وحدۃ الوجود را ماخوذ از آتش پرستان گفتن کلامِ بی سند بود ہاتوا برہانکم اِن کنتم صادقین وگاہی دعوی بطلانِ وحدۃ الوجود وحقیتِ وحدۃ الشہود میکنند رسالۂ ابو سعد شاہدِ این دعوی است وگاہی دعوی بطلان وحدۃ الوجود ووحدۃ الشہود میکنند وہر دو را بدعتِ ضلالت خوانند ترجمۂ ایضاح الحق شاہدِ این مدعی است وگاہی درین مسئلۂ وجود دعوی حقیتِ طائفۂ از متکلمین میدارند وحلول را بوجودیہ نسبت میکنند وبتضلیل وتکفیرِ ایشان می پردازند حال آنکہ وجودیہ حلولیہ را تکفیر میکنند واین غالیان نمی شناسند کہ وجودیہ وشہودیہ ومتکلمین ہر سہ طائفہ از اہلِ سنت اند ومسائلِ اختلافی اہلِ سنت مظنون الافادہ درین مسائلِ حق دائر بود ومجتہد را جزمِ یک جانب میسر نیست تا بمقلد چہ رسد وگاہی مسئلۂ وحدۃ وجود وشہود وتنزلاتِ ستہ وصادرِ اول وتجددِ امثال وکمون وبروز وامثالِ آن را از مسائلِ تصوف بدعتِ سیئہ خوانند حال آنکہ بدعت واجبہ است وبقولِ بعضی بدعت مندوبہ کما مر فی المقدمۃ التاسعۃ واز مسائلِ دقیقۂ صوفیہ وامورِ دینیہ است کما مر فی المقدمۃ الثانیۃ آری تفتیش وتحقیق در مسائلِ دقیقہ در حقِ عوام مذموم ومقبوح است سند العلما در تفسیرِ سورۂ تسائل میفرماید منظور درین سورہ بیانِ آن است کہ سوال بسیار کردن از حقائقِ امورِ اخرویہ ومباحثِ ذات وصفات ومسئلۂ قضا وقدر وجبر واختیار وتوحیدِ وجودی وشہودی ومشاجراتِ صحابہ وحکمتہاء احکامِ شرعیہ کہ از افہامِ عوام برتر است ودر عقلِ ایشان گنجایش نمیکند بسیار قبیح ومذموم است زیرا کہ غالباً مفضی بانکارِ آن حقائق میشود ولا اقل موجبِ تشکیک در اکثرِ اذہان میگردد وحال آنکہ ایمان بآن چیزہا موقوف بر تفتیشِ زاید واطلاع بر تفاصیلِ کیفیات وکمیاتِ آن امور نیست وہمین داءِ عضال است کہ درین امت موجبِ فسادِ عقائد وافتراقِ فرقِ ضالہ گشتہ وایمانِ عالمی را بباد دادہ حق تعالی درین سورہ قبحِ این امر بیان فرمودہ تا مردم ازان احتراز نمایند ودر ورطۂ ضلالت نیفتند انتہی ونیز سند العلما در جوابِ سائلی می نگارد کہ این مسئلہ یعنی مسئلۂ وحدۃ الوجود از اسرارِ شرائع وادیان است موقوف بر دانستنِ این مسئلہ نیست بلکہ عوام را تلقینِ این مسئلہ موجبِ انفتاحِ بابِ الحاد است واباحتِ شرور وفساد است ومداہنت در امتثالِ تکلیفات میگردد پس بیانِ این مسئلہ بنا بر دقت وباریکی آن ممنوع ومحذور است وامساکِ لسان ازان واجب دانند چنانچہ در حدیثِ شریف است اذا ذُکِرَ القدرُ فامسکوا واذا ذُکر اصحابی فامسکوا واذا ذُکِرَ النجومُ فامسکوا معلوم شد کہ تفصیل وتفتیش وتحقیق در امثالِ این مسئلۂ دقیق منجر بضلال واضلال میگردد این است حالِ محققانِ متکلمین ومعہذا این جماعہ در تصانیفِ خود ہا ایماءِ اجمالی دادہ اند کالغزالی والرازی وغیرہما من ائمۃ ہذا الفن

قال صاحب التحفۃ المرسلۃ ... الحق سبحانہ وتعالی ... جمیع الموجودات ظاہرًا وباطنًا ... الاخیرۃ اولی والسابقین وہی مقام الانبیاء والاقطاب بمتابعتہم ومن المحال ان یحصل المرتبۃ المتوسطۃ من تلک المراتب الثلث لمن خالف الشریعۃ والطریقۃ فضلًا عن المرتبۃ الاخیرۃ التی ہی اعلی مما سواہا من المرتبتین انتہی ۱۲

اگر تفصیلش منظور باشد در کتاب تنبیه المحجوبین مطالعه باید کرد انتہی حاصل آنکه افتراق فرقِ ضاله خوارج و روافض از مشاجرات صحابه
است و قدریه و جبریه از مسئلۂ قدریه است و منکران و ملحدان از مسئلۂ وحدة الوجود است و بواقی را بر ہمینها قیاس باید ساخت و گاہی
اشغالِ طریقۂ قادریه و چشتیه و نقشبندیه و امثالہا را بدعتِ ضلالت خوانند حال آنکه مولوی خرم علی در شفاء العلیل ترجمۂ قول الجمیل
میگوید مترجم کہتا ہی حضرتِ مصنف (مولانا شاہ ولی اللہ علیه الرحمة ۱۲) محقق نی کلام دلپذیر اور تحقیق عدیم النظیر سی شبہاتِ ناقصین کو جڑ سی اکھاڑ دیا بعضی نادان
کہتی ہین کہ قادریه اور چشتیه اور نقشبندیه کی اشغالِ مخصوصه صحابه اور تابعین کی زمانی مین نہتی تو بدعتِ سیئه ہوی خلاصۂ جواب یہہ ہی
کہ جس امر کی واسطی اولیاءِ طریقت رضی اللہ عنہم نی یہہ اشغال مقرر کئی ہین وہ امر زمانِ رسالت سی اب تک برابر چلا آیا ہی
گو طرق اوسکی تحصیل کے مختلف ہین تو فی الواقع اولیاءِ طریقت مجتہدین شریعت کی مانند ہوی مجتہدینِ شریعت نی استنباطِ احکام
ظاہر شریعت کی اصول ٹھرائی اور اولیاءِ طریقت نی باطنِ شریعت کی تحصیل کی جسکو طریقت کہتی ہین قواعد مقرر فرماسئے تو یہان بدعتِ سیئه
کا گمان سراسر غلط ہی ہان یہہ البته ہی کہ حضراتِ صحابه کو بسبب صفای طبیعت اور حضورِ خورشیدِ رسالت کی تحصیل نسبت مین انہی اشغال
کی حاجت نہتی بخلاف متاخرین کی کہ اونکو بسبب بُعدِ زمانِ رسالت کی البته اشغالِ مذکوره کی حاجت ہوی جیسی صحابۂ کرام کو قرآن
اور حدیث کی فہم مین قواعدِ صرف اور نحو کی دریافت کی حاجت نہتی اور اہلِ عجم اور بالفعل کی عرب اوسکی محتاج ہین انتہی از ینجاست
که کتبِ قوم و کتبِ شیوخِ منکران خصوصاً انتباه و قول الجمیل مولانا دہلوی و بابِ سیوم صراط المستقیم مولوی دہلوی باشغالِ طرقِ
مختلفه مملو و مشحون اند و گاہی مقاماتِ عالیه و وارداتِ غیبیه و حالاتِ قدسیه را از امورِ سیئه پندارند حال آنکه از امورِ دینیه اند کما مر فی المقدمة
الثانیة و گاہی ولایت را از قرن خامس منقطع میگویند حال آنکه تا قیامت باقی است مولوی دہلوی در اسبابِ تالیفِ صراط المستقیم در
آخرِ کتابِ مذکور میگوید از انجمله تنبیه جہلۂ اہلِ زمان است که ولایت را از ممتنعاتِ عقلیه شمرده و منحصر بر اوایل این امت دانسته قائل بانقطاع
آن مثلِ انقطاعِ نبوت شده اند انتہی مثنوی ؎ هر چه دارد از ثریا تا ثری ٭ می سپارد زین یکی با دیگری ٭ پس بہر دوری ولیی
قایم است ٭ تا قیامت آزمایش دائم است ٭ و گاہی انکارِ سکر و بیخودیِ اولیا میکنند و بطریقِ استہزا میگویند چیست که این سکر خانه خراب (زیرا که از معنی فنا و بقا و قرب نوافل و قرب فرائض آگہی ندارند ۱۲)
از تصنیفِ دفاتر و صحف و ترتیبِ ابواب و فصولِ کتب مانع نیست حال آنکه امام ربانی در مکتوب صد و ہجدہم جلد ثالث می نگارد
این فقیر که این ہمه دفاتر در بیانِ علوم و اسرارِ این طائفۂ علیه نوشته است ظاہراً بخاطرِ شما قرار یافته است که از روی صحوِ خالص نوشته است
بی مزجِ سکر حاشا و کلا که آن حرام و منکر است و گزاف و سخن بافی است سخن بافان که بصحوِ خالص متصف اند بسیار اند لاجرم این قسم (بلکه از شہود وحدت در کثرت و کثرت در وحدت نوشته است ۱۲)
سخنان ببافند و لہا مردم را از جا برند ؎ فریاد حافظ این ہمه آخر بہرزه نیست ٭ ہم قصۂ غریب و حدیثِ عجیب است ٭ انتہی (ای موطن اصلی که حق است ۱۲)
این ہمه غلو خبر می دہد که غالیان از علومِ صوفیه بالکلیه خبر ندارند ہر چند بی خبری بد است اما انکار بدبلا است تفصیلِ آن از مقدمۂ سیزدہم
و شانزدہم باید طلبید امامِ ربانی در مکتوب پنجاه و پنجم جلد ثانی در حقِ امثالِ چنین غالیان می فرماید ناقصی چند احادیث چند را

یاد گرفته اند و احکام شرعیه را منحصر دران ساخته ما ورای معلوم خود را نفی می نمایند و آنچه نزد ایشان ثابت نشده منفی می سازند ٥ چون

کرمی که در سنگی نهان است ٭ زمین و آسمان او همان است **فایده بیست و سیوم** ٭ در خلاف مولانا شاه ولی الله دهلوی

با صوفیه بدانکه مولانا شاه ولی الله دهلوی در رساله مقالة الوضیة فی النصیحة والوصیة فی الوصیة الرابعة می فرماید باید دانست که میان

ما و مشایخ این زمان اختلاف است صوفی منشان گویند که اصل مطلوب فنا و بقا و استهلاک و انسلاخ است و مراعات معاش و

اقامت طاعات بدنیه که شرع بدان وارد شده برای آن است که همه کس آن اصل را نمی توانند بجا آورد و ما لا یدرک کله لا یترک

کله و متکلمان گویند که غیر از آنچه شرع بدان وارد شده چیزی مطلوب نیست و ما میگوئیم مطلوب باعتبار صورت نوعیهٔ انسان بجز

شرع نیست و شارع بیان آن اصل فرموده برای خاصه و عامه تفصیل این اجمال آنکه نوع انسان بوجهی مخلوق شده که جامع است

میان قوهٔ ملکیه و بهیمیه و سعادت وی در تقویت ملکیه است و شقاوت وی در تقویت بهیمیه و بوجهی مخلوق شده که نفس وی رنگهای

اعمال و اخلاق قبول کند و در جذر خود در آرد و بعد موت آنرا مستصحب سازد و بمثل آنکه بدن وی کیفیات غذا را بر می دارد و

با خود مستصحب می سازد و لهذا تخمه و حمی و غیر آن مبتلا میگردد و بوجهی مخلوق شده که می تواند لحوق بحظیرة القدس و تلقی الهام از انجا

کند و آنچه در حکم الهام است از تلقی سرور و بهجت اگر بنسبت آن ملایکه ملایمتی داشته باشد و تلقی ضیق و وحشت اگر بنسبت ایشان

منافرتی کسب نموده بود بالجمله چون نوع انسان بوجهی واقع شده بود که اگر ایشان را بایشان گذارند امراض نفسانیه اکثر افراد را

الم رساند حضرت حق سبحانه بمحض فضل و کرم خود کارسازی ایشان کرد و برای ایشان تعین راه نجات نمود و ترجمان لسان غیب

که حضرت پیغامبر است صلی الله علیه و سلم از ایشان بدیشان فرستاد تا نعمت تمام شود و در بوبیتی که اول مقتضی ایجاد ایشان بود دیگر

بار دست ایشان گرفته باشد پس صورت نوعیه بلسان حال شرع را از مبداء فیاض در یوزه کرد و حکم آن لازم است جمیع افراد نوع را

بحکم سریان صورت نوعیه در ایشان و خصوصیت افراد را در انجا دخل نیست و فنا و بقا و استهلاک و غیر اینها مطلوب اند باعتبار

خصوصیت افراد زیرا که بعض نفوس در غایت علو و تجرد مخلوق میشوند خدای تعالی اینها را براه ایشان دلالت میفرماید و آن حکم نوع

نیست بلکه بلسان حال این فرد از جهت خصوصیت فردیت تقاضاء آن کرده و کلام شارع هرگز برین محمول نیست نه صریحا و نه

اشارة آری قومی این مطالب را از کلام شارع فهمیده اند مثل آنکه کسی قصهٔ لیلی و مجنون شنود و هر سخنی را بسرگذشت خود حمل نماید و آنرا

در عرف ایشان اعتبار گویند بالجمله افراط در مقدمات انسلاخ و استهلاک و مشغول شدن هر کس و ناکس بآن داء عضال است در ملت

مصطفویه خدا رحم کناد کسی را که سعی در احتمال اینها کند گو بحسب بعضی استعدادات اصلی داشته باشد هر چند این سخن بر بسیاری از صوفیهٔ

زمان دشوار خواهد بود اما مرا کاری فرموده اند بحسب آن میگویم با زید و عمرو کاری نیست انتهی و در الطاف القدس میگوید درینجا

عوام صوفیه را اشتباهی عظیم افتاده است که اعتبار را با معنی مدلول مشتبه می سازند و فرق میان هر دو نشناسند اعتبار آن است که

[illegible]

عارف آیتی یا حدیثی شنود و ذهن او از انجا منتقل شود بمعرفتی از غیر مجری دلالتِ وضعی که استدلال بعبارتِ نص یا اشارت و ایما
شعبهاء آن است بلکه ازان باب که در حدیثِ نفس خاطری خاطری دیگر را بکشد و از چیزی بچیزی بیاد آید انتقالاتِ خواطر در یقظه و منام
بهمین نوع باشند کما لایخفی و بجز آنکه سایر انتقالات گاهی حدیثِ نفس باشد و گاهی وسوسهٔ شیطان و گاهی خاطرِ عقل و در حق عارف الهامی
بود حق و تعلیمی باشد صواب و اعتبار متولد میانِ مقامِ عارف و سماعِ این کلمه است تجربه کرده باشی که قوال قصهٔ لیلی و مجنون میخواند
عاشق را قصهٔ دردمندی خود و اعراضِ محبوب یا اقبالِ او بخاطر میگذرد و بیادش می آید و ازان مرحلها میکند و جوش ها میزند این خود
قصهٔ مثلی نیست و نه مستنبط ازان بلکه متولد از مقامِ مستمع است نزدیک اقترانِ این کلمه پس عمدة در اعتبار انتقالِ ذهن است نه طرق
(آمادگی ۱۲)
دلالت آگاه باش آن حضرت صلی الله علیه وسلم صناعتِ اعتبار نزدیکِ تدبرِ قرآن نگاهداشته اند و بر حسبِ آن دریای را انداز داده
و این علم و ظیفهٔ این کتاب نیست بالجمله اعتبار فنی است شگرف واسع الارجا تفسیر عرایس و حقایقِ سلمی و بسیاری از کلامِ شیخ اکبر و
شیخ الشیوخ سهروردی از همین مقوله است انتهی و در فوز الکبیر بقلم می آرد و اما اشاراتِ صوفیه و اعتباراتِ ایشان بحقیقت از فن
تفسیر نیست بلکه نزدیکِ استماعِ قرآن چیزها بر دلِ سالک ظاهر میگردد و در میان نظمِ قرآن و حالتی که آن سالک دارد یا معرفتی که
او را حاصل است متولد میشود چنانچه کسی قصهٔ مجنون و لیلی شنود و معشوقهٔ خود را یاد کند و معامله که در میانِ وی و میانِ محبوبهٔ وی
میگذرد مستحضر سازد و در اینجا فائده ایست مهم آنرا باید دانست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فنِ اعتبار معتبر داشته اند و در آن راه
سلوک فرموده اند تا سنت باشد علماءِ امت را و فتحِ طریقی باشد علومِ موهوبهٔ ایشان را انتهی چون مولانا دهلوی درین مقدمه
با صوفیه مخالفت دارد و شیخِ معاصرِ وی بر وی برخاسته اند تا آنکه تلمیذِ رشیدِ وی مولانا قاضی ثناء الله پانی پتی نیز بر وی برخاست
(خلیفهٔ میرزا مظهر جان جانان ۱۲)
و در شرحِ وصیتِ رابعه برد قولِ استاد خود پرداخت حیث قال فقیر محمد ثناء الله میگوید که حاصلِ کلامِ شیخ آن است که صوفیان
(مولانا شاه ولی الله ۱۲)
فنا و بقا را اصلِ مطلب می دانند و میگویند که شارع آنرا برای خواص فرموده و ظاهرِ شرع برای عوام است و متکلمان میگویند که غیر از انچه
شرع بدان وارد شده چیزی دیگر مطلوب نیست و حضرت شیخ ولی الله میگویند که ظاهرِ شرع را که متکلمان قایل بآن هستند مقتضاء
صورتِ نوعیهٔ انسان است و حکمِ آن لازم است جمیعِ افرادِ نوع را بحکمِ سریانِ صورتِ نوعیه در انسان و خصوصیتِ افراد را در انجا
دخلی نیست و فنا و بقا و استهلاک و غیر آنها که صوفیه آنرا مطلوب می گویند باعتبارِ خصوصیتِ بعض افراد مطلوب اند و آن حکمِ نوامیس نیست
یعنی زبانِ شرع ازان ساکت است بلکه لسانِ حال از جهتِ خصوصیتِ فردیت تقاضاءِ آن کرده و کلامِ شارع هرگز بر آن محمول
نیست نه صریحاً و نه اشارةً مگر کسی بطریقِ اعتبار بفهمد از خلاصهٔ این کلام مفهوم میشود که شریعت چیزی دیگر است و فنا و بقا و غیره
مطالبِ صوفیه چیزی دیگر که مستفاد از شرع نیست مگر بطریقِ اعتبار و حق نزدِ فقیر آن است که فنا و بقا و غیره مطالبِ صوفیه صراحةً
از شرع ثابت است چرا که مطالبِ عمدهٔ صوفیه چند است یکی تصفیهٔ قلب از تعلق بما سوی الله تعالی و استهلاک در ذکرِ او تعالی

بحدی که ذاکر نفس خود را بلکه ذکر را هم فراموش کند و این حالت را در زبانِ تصوّف بیاد داشت و دوام حضور و فناء قلب تعبیر میکنند
و در زبانِ شرع با احسان تعبیر میکنند قال علیه السلام اَن تعبُدَ اللهَ کأنک تراه فان لم تکن تراهُ فانه یراک مولوی رومی ازین مقام
میگوید ۹۲ مطلبِ صوفی بجز یک حرف نیست ٭ جز دلِ اسپیده همچون برف نیست ٭ و سرورِ پیغمبران ازینجا میفرماید الا انّ
فی جسد بنی آدم مضغةً اذا صلحت صلح الجسد کلّه واذا فسدت فسد الجسد کلّه الا وهی القلب وآنچه در حدیث وارد شده که بنده
چون گناه میکند نقطه سَود ابر دلش نهاده میشود تا آنکه سیاهی تمام قلب را در گیرد ضدِ همین صلاحِ قلب است و دوم تزکیه نفس از
اخلاقِ رزیله و تحلیهٔ آن با وصافِ حمیده و این را بزبانِ تصوف بفنا و بقاءِ نفس تعبیر میکنند و بحرمتِ اخلاقِ رزیله و وجوبِ اخلاق
حمیده شرع با علاءِ صوت ناطق است تا بحدی که اعمالِ جوارح را در جنبِ آن هیچ اعتبار نداشته نماز و مانندِ آن بریا بدونِ اخلاص
لهو است و اکثر اعمالِ مباحه بنیت نیک موجبِ اجر و از مقاماتِ قرب گردد که صوفیه واصله در تحصیل آن هستند پیغمبر علیه السلام تفصیص
میفرماید لا یزال عبدی یتقرّب الیّ بالنوافل حتی احببته فاذا احببته کنت سمعه الذی یسمع بی الحدیث این حدیث را ارباب
وحدةِ وجود و شهود هر یک بحسب فهمِ خود حمل میکنند و کلمهٔ لا یزال دلالت دارد به عدمِ تناهی درجاتِ قرب پس این مطالب صوفیه
صریح از شرع ثابت میشود نه بنفسِ اعتبار پس آنچه متکلم گفته که غیر از شرع ثابت شده هیچ چیز مطلوب نیست صحیح است که بعض متکلمان بر
بعضی چیزها که شرع بدان ناطق است عمل نکرده باشند چنانچه بعضی مردم را هیچ میسر نشده همچنین بعضی کسان را فناءِ قلب و نفس میسر نگشته و آنچه
صوفی گفته که اصلِ مطلوب فنا و بقا و استهلاک است و دیگر احکام که شرع بدان ناطق است در جنبِ این اعتبار ندارد این هم
حق است چه نماز و روزه بدونِ اخلاص هیچ فائده ندارد و مرتبهٔ احسان از مراتبِ اسلام در زبانِ شرع تفوّق دارد و لیس صورت
نوعیهٔ انسان که بلبانِ جمالِ شرع را از مبدأ فیاض التماس کرده اوّل فناءِ قلب و نفس را التماس نموده گو در ظاهر بعضی افراد را این
دولت میسر نگشته چنانچه بعضی دیگر را دولتِ اعمالِ ظاهری بلکه ایمان هم میسر نشده لقد خلقنا الانسان فی احسنِ تقویم ثم رددناه
اسفل سافلین یعنی استعداد انسان عالی است تقاضاءِ شرع میکند فی احسنِ تقویم ازان کنایت باشد و چون بعضی مردم آن
استعداد را ضائع کردند با سفل السافلین مردود گشتند خصوصیتِ افراد را در تحصیل کمالات دخل است نه در اصلِ اقتضا بالجمله آنچه
شیخ فرموده که افراط در مقدماتِ انسلاخ و استهلاک و مشغول شدن هر کس و ناکس بآن داء العضال است در ملتِ مصطفویه
در فهمِ ناقص فقیر نمی آید بلکه قوله علیه السلام اکثروا ذکر الله حتی یقولوا مجنون حکم عام است جمیع افراد انسان را انتهی ازینجا هویدا
است که نزد مولانا دهلوی شریعت چیزی دیگر است و فنا و بقا و دیگر مطالبِ صوفیه چیزی دیگر کما ذهب الیه المتکلمون
و نزد قاضی مطالب متکلمین چنانچه از شریعت ماخوذ اند همچنان مطالبِ صوفیه از شریعت ماخوذ اند کما ذهب الیه المتصوفون
ازینجاست که اکابر اولیا و سلطان الاولیا در ملفوظ و فتوح الغیب و سند العلما در تفسیر عزیزیه و مولوی دهلوی در باب

آن دل است ۱۲
۳ هیچ نبوده
من نزدیکی می جوید
بسوی من بنفلها تا
آنکه دوست میدارم
او را پس هرگاه که
دوست میدارم
او را باشم شنوائی او
آنگاه بشنود بمن
تا آخر حدیث ۱۲
۴ هر آینه
بیافریدیم انسان را
در نیکوترین صورتی
پس گردانیدیم او را
فرود ترا از فرود ترکان
یعنی وقتی که کار فرشته
نظاره سیلو را ضایع
ساخت ۱۲

اهدنا الصراط المستقیم مطالب صوفیه را باطن شریعت گفته اند و ایضاً نزد مولانا مطالب صوفیه بصراحت و اشارت مستفاد از شریعت نیست مگر بطریق اعتبار و نزد قاضی بصراحت و اشارت مستفاد از شریعت است و ایضاً نزد مولانا خصوصیت افراد را در اصل اقتضا دخل است و نزد قاضی در تحصیل کمالات و انوار او در اصل اقتضا شرکت بود مثنوی ای هزاران جبرئیل اندر بشر ای مسیحا نی نهان در جوف خر ای کلیم الله نهان اندر رمه واقف از خوف است و ترست از نیک و بد ای حبیب الله نهان در غار تن ای گنج ربانی نهان در مار تن در بشر روپوش کرده است آفتاب فهم کن والله اعلم بالصواب و ایضاً مولانا حکم باخفاء مطالب صوفیه میکند و قاضی حکم با فشای آن بیجا است که کبار اولیا از اصحاب الطرق و بهاء الدین ذکریا و نظام الدین بداؤنی و نصیر الدین چراغ دهلی و سید محمد گیسو دراز بلکه سید احمد مجاهد و خلفاء او و غیرهم نیز با فشای پرداخته و از قلوب مردم عموماً در طریقهٔ صوفیه بیعت گرفته اند و هر کس و ناکس را بدون لحاظ خصوصیت افراد دعوت الی الله نموده و بسلوک مطالب صوفیه مشغول فرموده اند مثنوی لیک دعوت آمده است از کردگار با قبول و نا قبول او را چه کار آری بحکم کلموا الناس علی قدر عقولهم براندازهٔ عقول مستفیدان کلام کرده اند مثنوی این رسولان ضمیر راز گو مستمع جوید اسرافیل خو بالجمله این هر دو بزرگ اگرچه درین امور مختلف تخالف دارند اما بر حقیت و مطالب صوفیه و بر شرافت و علو مرتبت این طایفه علیه متفق اند درین مقام بعضی از عوام افراط و تفریط دارند و نغمهای غریب و رمزهای عجیب می سرایند گاهی مطالب صوفیه را از دین نمی انگارند و قائلان آنها را بی دین و گمره گویند و گاهی مراد از لفظ اعتبار که در کلام مولانا واقع گردیده است اعتبار معتبر گیرند و مطالب صوفیه را غیر واقع و بی حقیقت پندارند طرفه آنکه بعضی از عوام با وجود چنین ترنم غریب در طریقهٔ صوفیه دست به بیعت می دهند و بیعت هم می گیرند ان هذا لشیء عجاب

فائدهٔ بیست و چهارم

در احکام و خواص طور نبوت و طور ولایت و حکم تعیین ادعیه و اوراد و اذکار و اعداد بدانکه شیخ کبیر شیخ صدر الدین قونیوی در لامع دویم مصباح دویم تبصره در بیان احکام و خواص طور نبوت میفرماید که علم بضابطهٔ کلی که نظام عالم ارضی بدان بود و آنرا علم حدود و احکام خوانند و آن جمله او را حاصل باشد بتعلیم و تأیید روح القدس بی واسطهٔ تعلیم و تعلم بشری و همچنین قدرتی که در اجسام عالم تصرف کند بامر الله چنانکه خواهد کشف القمر و احیاء الموتی و قلب العصا ثعباناً و همچنین قوتی که عوام را از ادراک مغیبات در خواب مبذول بود او را در بیداری حاصل شود و این سه خاصیت است که علما را با دراک این راه است اما خواص دیگر است که اصحاب مکاشفات دانند و از جملهٔ آن اسرار احکام و شرائع و نتایج اعمال و کیفیت تشخص افعال و اخلاق است چنانکه صاحب شریعت صلوات الله و سلامه علیه داند که دو رکعت نماز را چه مقدار ثواب باشد و یک روزه چه ثمره دارد و لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم کنز من کنوز الجنة چرا بود و هر که صد بار بگوید سبحان الله و بحمده چرا گناه او محو شود و در شبانه روزی چرا پنج نماز باید کرد و چون نماز از کسی فوت شود چه مقدار عقوبت مستحق گردد و در جمله سال چرا یک ماه روزه باید داشت و بعد از حولان حول از بیست دینار نیم دینار بمستحقان چرا صرف باید کرد و

مستحقان کیستند و چرا در هشت صنف منحصر اند و شب قدر چرا به از هزار ماه بود و روزهٔ روز عرفه چرا کفارت گناه دو ساله باشد و درین
مقادیر مختلفه و اوقات چه حکمت است و وجه مناسبت این احوال و اعمال مخصوص با سعادت آخرت چیست و هر عملی را از نیک و بد چه
نتیجه است و چگونه مشخص میشود و نیز در وی می نگارد طایفه را از کمل اولیاء امت محمد علیه السلام والتحیة از اذواق طور او صلی الله وسلم
نصیبی است و ایشان را انبیاء اولیا خوانند و خلفا و ورثه و اخوان حضرت مصطفی علیه السلام علی الحقیقت ایشان اند و اشوقا الی لقاء
اخوانی من بعدی اشاره بدین طائفه مخصوص است و علماء امتی کانبیاء سائر الامم هم ایشان اند و ممن خلقنا امة یهدون بالحق
و به یعدلون هم الذین اذا صعدوا استفادوا و اذا نزلوا افادوا و نیز در وی می طرازد جز نبوت تشریع که با ایشان در میان نبود چه
آن کسان وقتی که عروج کنند فایده گیرند و وقتی که نزول کنند فایده دهند ۱۲
آن دری است دربسته ما کان محمد ابا احد من رجالکم ولکن رسول الله وخاتم النبیین دیگر از همه اذواق و مکاشفات انبیا صلوات
الله علیهم اجمعین بانصیب باشند یا ابا بکر لیس بینی و بینک فرق الا انی بعثت یا عمر لو لم ابعث لبعثت انتهی و مولوی دهلوی در
فصل ثانی باب اول صراط المستقیم میگوید و اعلی و ارفع ازین مقام مقام نیابت عن الله است در ضرب تحدیدات شرعیه و در اقامت
اشباح و مظان حکم مقام حقائق آن و در تعیین ارکان و آداب و شروط و مفسدات تربیت نوع انسانی عموماً و این مقام بالذات
مقام اصحاب شرائع است از انبیاء و مرسلین و به تبعیت ایشان ظلی از ان مقام نصیبه بعضی عظام از اتباع انبیاء کرام میشود که ایشان را در
عرف قوم مفهمین می نامند و این مقام را در اصطلاح حضرت پیشواء ارباب تعلیم و مقتداء اصحاب تفهیم اعنی الشیخ ولی الله قدس سره
بمقام قرب الفرائض تعبیر میفرمایند انتهی و در خاتمه صراط المستقیم می طرازد اما طریق استفاده کمالات راه ولایت پس اول باید دانست
که در هر طریقه از طرق اولیاء الله مجاهدات و ریاضات و اذکار و اشغال و مراقبات معین کرده اند و هر یکی ازین امور در نفس طالب
اثری احداث میکند و بسبب توار و ثمرات اشغال یک امری مستتر در نفس طالب حادث میشود که آن طالب بسبب آن امر بعالم
قدس ارتباط میدارد و همان امر موجب علاقهٔ آن طالب است بحضرت حق جل و علا آن امر دائماً در نفس طالب موجود می ماند او را کسی
این امر ملاحظه باشد یا نه آری بسبب ملاحظه بسوی این امر آثار آن بر منصه ظهور می رسد و الا در جوهر نفس او کامن می ماند و این امر را در
عرف قوم نسبت میگویند مثالش آنکه شخصی که مزاولت کتب دانشمندی یا صنائع دیگر مثل موسیقی یا حدادت یا صباغت میکند البته در
نفس آن شخص بعد مدتی یک امری مستقر حادث میشود که آنرا ملکة الصناعة میگویند و آن ملکه دائماً در نفس آن شخص مستقر می ماند خواه
آن شخص بسوی آن ملکه التفات کند یا نکند آری چون این شخص بآن ملکه التفات میکند و او را بر روی کار می آرد آثار آن بر منصه
ظهور میرسد و الا در پرده کمون مخفی می ماند انتهی و نیز در خاتمه می نگارد که تعیین اشغال و اذکار و مجاهدات و مراقبات فی الحقیقت
ظل تشریع است و کسی که در مقام قرب الفرائض قایم میشود اگر آن عزیز از قسم انبیا می باشد لابد که صاحب شریعت مجدده میشود و الا
تعیین اوضاع طرق موصله الی الله از جذر طبیعت او فواره صفت میجوشد و در آن تعلیم و تعلم را گنجایش نیست انتهی و مولانا دهلوی

در بهجات میفرماید هر طریقه را در معمور داشتنِ اوقات باوراد و نوافلِ طاعات وضعی خاص ست حضرت غوث الاعظم قدس سره در کتاب غنیة الطالبین وضعی تعیین کرده اند و مشایخ چشتیه نیز طوری ضبط کرده اند و شیخ ابو الحسن شاذلی حزبی دارد و میر سید علی همدانی وظیفهٔ اوراد شیخ الشیوخ خود مشهور ست و امامِ غزالی در احیاء العلوم کیفیتی بیان کرده و نیز در وی می نگارد بعد ازان که همهٔ آن اوضاع محبوب ست و حسن ست احسن و واجب آن ست که موافقِ کتبِ صحیحهٔ حدیث باشد انتهی خوبی و محبوبی مجاهدات و مراقبات و اذکار و ضربات و اوراد و هیأتِ معینه وغیرها ازین اسناد مبرهن شد و این امور را صوفیهٔ کرام و اولیاء عظام در کتب السلوک والاوراد نقل آورده و مولانا دهلوی در انتباه و قول الجمیل و مولوی دهلوی در باب سوم صراط المستقیم نیز نقل آنها نموده است مع هذا بعضی از غالیان با وجود دعویِ اقتداء مولانا و مولوی دهلوی امور مذکوره را بدعتِ ضاله گویند و از سلوکِ راهِ حق مانع می آیند معاذ الله من ذلک

فائده بیست و پنجم [25] در حکم رُقی و اوراد غیرِ معلوم المعنی بدانکه شیخ الهند در باب ششم جلد اول مدارج میفرماید در حدیث مسلم از عوف بن مالک آمده که گفت رقیه میکردیم ما در زمانِ جاهلیت پس گفتیم یا رسول الله چه میفرمائی درین باب فرمود عرض کنید رقیهای خود را بر من اگر در آن شرکی نبود بکنید باکی نیست و از جابر آمده که نهی کرد آن حضرت صلی الله علیه و سلم از رقیها پس آمدند بعضی از صحابه و گفتند یا رسول الله نزدِ ما رقیهٔ بود که برای عقرب میکردیم و عرض کردند آن رقیه را بر آن حضرت فرمود نمی بینم درین باکی بکنید و فرمود هر که تواند که نفع رساند برادرِ خود را برساند و تمسک کرده اند قومی باین عموم و تجویز کرده اند هر رقیه را که مجرب شده است منفعتِ آن اگرچه معلوم نباشد معنی آن ولیکن احتیاط در آن ست که بغیرِ معلوم المعنی نکنند مبادا متضمنِ شرکی بود و این در غیر ماثور ست و الا آنچه ماثور باشد چنانکه در رقیهٔ حمهٔ عقرب آمده است بسم الله شجة قرنية ملحة بحر قفقطا جایز خواهد بود بی شبهه و بتحقیق معلوم شد از حدیث عوف بن مالک که هر رقیه که متضمنِ شرک باشد جایز نیست و همچنان دعوات و اسما بزبانِ سریانی و عبرانی که معلوم نیست معانی آن نباید خواند و در حکایاتِ مشایخ آورده اند که شخصی دعائی میخواند شخص دیگر در آنجا حاضر بود و گفت چه شده است این مرد را که دشنام میکند خدا و رسولِ خدا را اتفاقاً مضمونِ آن کلمات این بود و آن شخص نادانسته میخواند یارب مگر بعضی کلمات باشد که از ثقات معلوم شده است خواندنِ آن و از مشایخ متوارث آمده است چنانکه در حرز یمانی که آنرا سیفی می نامند و مانند آن میخوانند و الله اعلم انتهی

ازین اسناد هویدا است که در رُقی و اوراد شرک ممنوع است و ماثورات غیر معلوم المعنی بلا شبهه جایزاند و غیر ماثورات که از ثقات متوارث آمده اند نیز بدون لحاظ معانی جایزاند چه معتبر در رقی و اوراد همت و توجه دل است اگر معانی الفاظ مع الهمت منضم گردد فهو الافضل و الاحسن و الا لحاظِ معانی الفاظ مشروط نیست اگر مشروط بودی عوام را که قدرت بر فهم معانی ندارند چه در نماز و چه در غیر نماز به تلاوتِ قرآن مجید و ماثورات ثواب مترتب نگشتی و سرورِ عالم صلی الله علیه و سلم رقیهٔ حمهٔ عقرب را که غیر معلوم المعنی است حکم نفرمودی و گروهی از علما بر جواز رقیهٔ غیر معلوم المعنی امر نمودی و درین مقام افراط و تفریطِ عوام بسیار ست گاهی حزب البحر و حزب البر

وحزب النصر و دیگر اوراد و ادعیهٔ غیر ماثوره را که از امام نووی و شیخ ابو الحسن شاذلی و دیگر ثقات علما و مشایخ متوارث آمده و در اکابر
علما و عرفا بلا نکیر در اقطار زمین شایع و ذایع گردیده است بدون لحاظ معانی غیر جایز گویند و گاهی اوراد و ادعیهٔ غیر ماثوره را که از اکابر
علما و عرفا مروی است سبب قرب الٰهی و موجب ثواب اخروی نمی دانند و تلاوت آنها باعتقاد قرب و ثواب از اقبح قباحات گویند

فایدهٔ بیست و ششم در خوبی تواضع و پستی و تصغیر نفس و نیستی و بدی کبر و خود پرستی قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من تواضع
لله رفعه الله یعنی هرکه تواضع کند برای خدای برداردش خدا مثنوی ـ آب از بالا به پستی در رود ٭ انگه از پستی ببالا بر رود ٭
گندم از بالا بزیر خاک شد ٭ بعد ازان او خوشه و چالاک شد ٭ دانهٔ هر میوه آمد در زمین ٭ بعد ازان سرها برآورد از دفین ٭ اصل نعمتها
ز گردون تا بخاک ٭ زیر آمد شد غذای جان پاک ٭ از تواضع چون ز گردون شد بزیر ٭ گشت جزو آدمی حی دلیر ٭ پس صفات آدمی
شد آن جماد ٭ بر فراز عرش پران گشت شاد ٭ کز جهان زنده اول آمدیم ٭ باز از پستی سوی بالا شدیم ٭ شیخ شرف الدین یحیی منیری
در مکتوب نهم میفرماید ای برادر روش این طایفه آن است که همه گمان نیک ایشان را در حق دیگران بود و همه گمان بد در حق خویش خود را
سزای هیچ چیزی نه بیند نه در دنیا و نه در آخرت و نیز در وی می نگارد مادر مومنان عایشهٔ صدیقه رضی الله عنها را پرسیدند که مرد
بد گردد گفت چون خود را نیک داند و نیز در وی می طرازد و اجماع اهل طریقت است که هرکه خود را از فرعون ذره بهتر داند او از فرعون بتر
باشد و در نظر این طایفه هنوز متکبر است که خود پرست است انتهی قال الله تعالی فلا تزکوا انفسکم یعنی ستایش مکنید نفوس خود را و قال علیه الصلوٰة
والسلام اذا احب الله عبدا بصره فی عیوب نفسه و ایضا قال علیه الصلوٰة والسلام طوبی لمن شغله عیبه عن عیوب الناس پس دیدن عیوب
خوشی باد مر آن را که باز دارد او را عیب وی از عیوب مردم ۱۲
خود علامت حب الٰهی است و نادیدن عیوب غیر امارت خوبی و خوشی از ینجاست که بزرگان خود را از سگ و سنگ بلکه از کافر فرنگ
بدتر انگاشته و گوی سبقت از ملک برده اند سعدی ـ تواضع کند هوشمندی گزین ٭ نهد شاخ پر میوه سر بر زمین ٭ ازان بر
ملایک شرف داشتند ٭ که خود را به از سگ نه پنداشتند ٭ پس ازان بدان که کبر خلقی است بد که خود را بسبب آن از دیگران پیش دارد
و بهتر داند و ازین در وی بادی و نشاطی پیدا آید و آن باد را کبر گویند سرور عالم صلی الله علیه وسلم میفرماید اعوذ بک من نفخة الکبر تو
پناهم از باد کبر و چون این باد در وی پیدا آید دیگران را دون خود داند و نیز میفرماید در بهشت نرود کسی که در دل او مقدار یک حبهٔ
خردل کبر بود و نیز میفرماید کس باشد که بزرگ خویشتنی پیشه گیرد تا آنکه او را از جملهٔ جباران بنویسند و همان عذاب بوی برسد که بایشان
رسید و نیز میفرماید متکبران را روز قیامت حشر کنند بصورت مورچه در زیر پای خلق افتاده باشند از خواری که باشند نزد خدای تعالیٰ
و نیز می فرماید هیچ کس تواضع نکرد که خدای تعالیٰ او را عزتی بیفزود و نیز میفرماید هیچ کس نیست که زیر سر او لجامی است بدست دو فرشته
چون تواضع کند ایشان آن لجام را ببالا برکشند و گویند بار خدایا او را برکشیده دار و اگر تکبر کند فرو کشند و گویند بار خدایا او را افکنده دار
از سرور عالم پرسیدند که کبر چیست گفت آنکه حق را گردن نرم ندارد و در مردم بچشم حقارت نگرد و این هر دو خصلت از حجابهای

۱ فلا تزکوا انفسکم ای لا تمدحوها علی سبیل الاعجاب اما علی سبیل الاعتراف بالنعمة فحسن ۱۲ جلالین
ای لا تمدحوها بحسب الاعمال ... نفس خود و عجب ... ۱۲ منتخب اللغات
۲ نفخه بالفتح یکبار دردمیدن و باد کردن و باد گرفتن ۱۲ منتخب

عظیم است میان او و حق تعالی و از این همه اخلاق زشت تولد کند و از اخلاق نیکو باز ماند چه هر که خواجگی و عزیز نفسی و بزرگ خویشتنی
بر وی غالب شد هر چه خود را پسندد مسلمانان را نتواند پسندید و آن نه شرط مومنان است و با کسی فروتنی نتواند کرد و این نه صفت
متقیان است و از حقد و حسد دست نتواند داشت و خشم فرو نتواند خورد و زبان از غیبت نگاه نتواند داشت و دل از غل و غش پاک
نتواند کرد که هر که تعظیم او نکند با او چیزی در دل گیرد و کمترین آن بود که همه روز بخود و پرستیدن خود و بالا دادن کار خود مشغول بود
و از تلبس و دروغ و نفاق مستغنی نبود تا کار خود را در چشم مردم بالا دهد و حقیقت آن است که هیچ کس بوی مسلمانی نشنود تا خود را فراموش
نکند بلکه راحت دنیا نیز نیابد و از اسباب کبر است که کسی علم نافع خواند چون تفسیر قرآن و اخبار و سیرت سلف و از جنس آن علوم
که در کتاب کیمیا و احیا مذکور بود و متکبر شود و سبب آنکه باطن او در اصل خبیث افتاده باشد و اخلاق بد دارد و همت او از خواندن
گفتن بود تا بآن تجمل کند نه بر زیدن پس چون علم در باطن وی افتد بصفت باطن وی شود چون دارو که در معده افتد
پیش از اجتماع بصفت خلط معده گردد و چون آب صافی که از آسمان بیاید یک صفت بود پس هر نباتی که می رسد صفت او را
بیفزاید اگر تلخ رسد تلخ تر شود و اگر بشیرین رسد شیرین تر شود و عباس رضی الله عنه روایت کند که رسول صلی الله علیه وسلم گفت
قومی باشند که قرآن خوانند و از حنجرهٔ ایشان برنگذرد و گویند کیست که چون ما قرآن خواند و که داند آنچه ما دانیم انگاه باصحاب نگرست
و گفت ایشان از شما باشند ای امت من و همه علف دوزخ اند و گفت عمر رضی الله عنه از جباران علما مباشید که انگاه علم شما بجهل شما
وفا نکند و خدای تعالی رسول صلی الله علیه وسلم را بتواضع فرمود و گفت وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ و محنت بر عالم عظیم تر
است و خطر او بیشتر است که از جاهل کارها فرو گذارند و از عالم فرو نگذارند و جنایت عالم فاحش تر بود و در اخباری که در خطر عالم
آمده تامل باید کرد چه خدای تعالی در قرآن عالمی را که در علم خود مقصر بود بخری مانند کرده که خرواری کتاب در پشت دارد و گفته.
کَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا و بسگ مانند کرده کَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ یعنی اگر دانند و اگر ندانند از طبع خود دست
ندارد و از سگ و خر چه چیز خسیس تر بود و بحقیقت اگر باخرت نجات نخواهد یافت همه جمادات از وی فاضل تر آیند تا بحیوانات
چه رسد و ازین بود که یکی از صحابه میگفت کاشکی من مرغی بودمی و دیگری می گفت کاشکی من گوسفندی بودمی و بکشتندی و
بخوردندی و دیگری می گفت کاشکی من کاهی بودمی پس هر که او را خطر آخرت در پیش بایستد پروای کبر نبود تا اگر کسی را بیند از خود
جاهل تر گوید او نادانست و در معصیت معذور بود و او از من بهتر است و اگر کسی را بیند که از وی عالم تر بود گوید او چیزی بداند که من ندانم
او از من بهتر است و اگر پیری بیند گوید او خدای را از من بیشتر طاعت کرده از من بهتر است و اگر کودکی را بیند گوید من معصیت
بسیار دارم و او هنوز روزگار نیافته او از من بهتر است بلکه اگر کافری را بیند تکبر نکند و گوید باشد که او مسلمان شود و عاقبتی نیکو
بیابد و مرا خاتمت کفر بود چه بسیار کس عمر را دیدند پیش از اسلام و بر وی تکبر کردند و آن تکبر در علم خدای تعالی خطا بود پس چون

بزرگی در نجاتِ آخرت است وآن غیب است باید که هر کسی بخوفِ آن مشغول شود وبتکبر نه پردازد کذا فی الکیمیا ٭ بالجمله نیستی آئینهٔ هستی است

مثنوی ؎ گفت من چندار مغان جستم ترا ٭ ارمغانی در نظر نامد سزا ٭ لایق آن دیدم که من آئینهٔ ٭ پیش تو آرم چو نور سینهٔ ٭ تا ببینی

روی خوب خود در آن ٭ ای تو چون خورشید شمع آسمان ٭ آئینهٔ هستی چه باشد نیستی ٭ نیستی بگزین گر ابله نیستی ٭ هر که نقص خویش را دید و

شناخت ٭ اندر استکمال خود دو اسپه تاخت ٭ زان نمی پرد بسوی ذو الجلال ٭ که گمانی می برد خود را کمال ٭ علتی بدتر ز پندار کمال ٭ نیست

اندر جانت ای مغرورِ ضال ٭ از دل و از دیده ات بس خون رود ٭ تا ز تو این معجبی بیرون رود ٭ علتِ ابلیس انا خیر بدست ٭ وین مرض

در نفس هر مخلوق هست ٭ گرچه خود را بس شکسته بیند او ٭ آبِ صافی دان و سرگین زیر جو ٭ فلسفی کو منکر حنانه است ٭ از حواسِ اولیا بیگانه

است ٭ فلسفی مر دیو را منکر شود ٭ در همان دم سخرهٔ دیوی بود ٭ گر ندیدی دیو را خود را ببین ٭ بی جنون نبود کبودی بر جبین ٭ بر ز بلیس

دیوزان خندیده ٭ که تو خود را نیک مردم دیده ٭ نازنینی تو ولی در حدِ خویش ٭ الله الله پا منه ز اندازه بیش ٭ جمله حیوان را پی انسان

بکش ٭ جمله انسان را بکش از بهرِ ش ٭ لاجرم کفار را شد خون مباح ٭ همچو وحشی پیش نشاب و رماح ٭ جفت و فرزندان شان جمله سبیل ٭

زان که بی عقل اند و مردود و ذلیل ٭ گرچه صرصر بس درختان میکند ٭ با گیاه پست احسان میکند ٭ پس ازان باید دانست که لفظ عبد

معانی بسیار دارد گاهی بمعنی انسان می آید خواه آزاد باشد خواه بنده کما فی قوله تعالی لما قام عبد الله وگاهی بمعنی بنده یعنی مملوک می آید

کما فی قوله تعالی وانکحوا الایامی منکم والصالحین من عبادکم وامائکم وگاهی بطریقِ مجاز بمعنی فرمان بردار وخادم می آید کما قال علیه الصلوة

والسلام التلمیذ عبد لا یعتق الا بالموت وحافظ دمیری صاحبِ حیوة الحیوان در ترجمهٔ لفظ اوز آورده که قال عمر رضی الله عنه کنت

مع رسول الله صلی الله علیه وسلم فکنت عبده وخادمه واستعمال مجاز در کتاب وسنت ومحاورهٔ سلف وخلف شائع وذائع است

کقوله تعالی واذا تلیت علیهم آیاته زادتهم ایمانا یذبح ابناءهم ینزع عنهما لباسهما یوما یجعل الولدان شیبا واخرجت الارض اثقالها و

کقول المومن انبت الربیع البقل کذا فی التلخیص والمختصر والمطول وغیرها من کتب المعانی وآنچه در حدیث شریف آمده لا یقولن احدکم عبدی

وامتی کما فی المشکوة مراد ازان منع اطلاقِ عبد وامت بطریقِ تحقیر است چنانچه شیخ الهند در شرحِ حدیثِ مذکور میفرماید که منع

ونهی از اطلاقِ لفظ عبد وامت بر تقدیریست که بروجه تطاول وتحقیر وتصغیر باشد والا اطلاقِ عبد وامت در قرآن واحادیث

آمده انتهی پس آنچه امام ربانی در بعض مکاتیبِ خود خود را بندهٔ شیخ خود خواجه عبد الباقی می گوید بمعنی خادم وفرمان بردار بود وناشی از

تواضع وپستی است وهمچنین آنچه امام ربانی در بعض مکاتیبِ خود خود را بدتر از کافر فرنگ می نگارد ناشی از تواضع وپستی است

ونیز باید دانست که مولانا جلال الدین رومی در مثنوی میفرماید ؎ از سبب سوزیش من سودائی ام ٭ وز خیالاتش چو

سوفسطائیم ٭ در سبب سازیش سرگردان شدم ٭ وز سبب سوزیش هم حیران شدم ٭ بحر العلوم در شرحِ بیت اول میفرماید یعنی الله تعالی

چون مسببات را بدونِ اسباب که آن مسببات مرتبط اند بآن اسباب پیدا میسازد من سودائی شدم که آن اسبابرا بمیان نمی بینم این

اسباب و مرتبط بودن مسببات بآن اسباب خیالات می انگارم همچو سوفسطائی که حقایق را خیال می انگارد انتهی این قول مولانا روم در بیان سرگردانی و حیرانی نیز ناشی از تواضع و پستی است و نیز باید دانست که مراد از قبله و کعبه که مولوی مدراسی شیخ خود سید شاه ابو الحسن قربی را در کتاب تحفة الاحسن فی مناقب ابی الحسن می نگارد و مولوی دهلوی شیخ شیوخ خود مولانا دهلوی را در کتاب صراط المستقیم می طراز مرجع عالم است بطریق مجاز نه قبلهٔ حقیقی تا قائل آن کاذب بود و استعمال مجاز در کتاب و سنت و محاورهٔ علما و عرفا شایع و ذایع است کما مرّ انفا و این قول هم ناشی از تواضع و پستی است و نیز باید دانست که در بعض روایات فقهیه لاباس بوضع الخدین آمده است چنانچه صاحب شمائل الاتقیا بروایت جامع الصغیر عیاثی میگوید لاباس بوضع الخدین بین یدی المشایخ انتهی وقال صاحب النهایة ان الامام الرشتی افتی بجواز تقبیل اعتاب الاولیاء علی قصد التبرک من غیر کراهیة انتهی وقال صاحب مصباح الانام وقد کان السبکی مع سعة علمه وجلالة قدره یمرّغ خدّه فی دار الحدیث تعلق ان یمسّ خدّه موضع قدم الامام النووی حتی قال

فعلی ان امسّ بحر وجهی مکانا مسّه قدم النواوی

انتهی پس در انتباه آنچه مولانا دهلوی در بیان کشف قبر بوضع الخد حکم فرموده است مبنی برین روایت باشد و آنچه مولانا عبد الرحمان جامی در رقعات خود بعبید الله احرار عرض زمین بوسی می نماید و مولوی دهلوی در خاتمهٔ صراط المستقیم خود را در عتبه بوسان سید احمد مجاهد می شمارد نیز مبنی برین روایت باشد و این همه هم ناشی از تواضع و پستی است طاعنان طرفین درین امور تضلیل و تکفیر مقتدایان جانبین می نمایند و داد فساد و عناد می دهند منشأ این همه افراط و تفریط خود پرستی و دعوی انا خیر بود موفق حقیقی ایشان را توفیق دهد تا بر مسلک پستی و نیستی سلوک نمایند و از دعاوی کبر و خود پرستی مجتنب باشند انه قریب مجیب

فائدهٔ بیست و هفتم در عشق بدانکه عشق بهیمی مذموم بود و آن در عداد رذائل است و عشق نفسانی محمود بود و آن از فنون فضائل است ملا جلال دوانی در لوامع الاشراق میفرماید این سخن در عشق بهیمی است که منشأ آن افراط شهوت باشد فاما عشق نفسانی که مبدأ آن تناسب روحانی است در عداد رذائل نیست بلکه از فنون فضائل است و نیز دروی می نگارد چون تفرقه میان عشق نفسانی و بهیمی مشکل است هر کس را مکنت قهر قوای شهوی و دواعی طبیعت نیست

چه هر بوسناکی چه داند جام و سندان باختن

و چالاکان طریقت که راه عشق را با قدام نامرادی توانند سپرد و بموت ارادی از رغبات جسمانی و لذائذ شهوانی توانند مرد از کبریت احمر عزیزتر اند و اکثر مردم بقید هوای نفس اسیر اند و از ربقهٔ طاعت طبیعت بیرون نیامده فسق را عشق نامند و با صفات بهیمی دعوی کمال انسانی کنند و بار رقیت شهوت و اعیذ رتبت آزادگان دارند و نیز دروی می طراز د علامتی که بآن تفرقه میان عشق نفسانی و بهیمی توان نمود چنانچه امام غزالی در بعض تصانیف آورده آنست که اگر شخصی از حسن آن نوع لذت یابد که از نظر بسبزه و آب روان و نظائر آن می یابد نشانهٔ خمود شهوت است و نظر برین تقدیر بر وی مباح است و اگر لذتی دیگر که مبدأ حرکت شهوت تواند شد آن میل شهوانی بهیمی است و نظر بر وی حرام است و دیگر حکما گفته اند که در عشق نفسانی میل بحرکات و کلمات بیشتر می باشد

ازمیل باعضا و تناسب چه میل نفس بروحانیات بیشتر است از جسمانیات و چون سخن در عشق نه ازان قبیل است که باستطراد او داد
ادای آن توان داد برین مقدار اقتصار نموده باصل سخن رجوع افتاد والله ولی العصمة والسداد انتهی مولانا عبد الرزاق کاشی در
شرح منازل السائرین میفرماید العشق العفیف اقوی سبب فی تلطیف السر والاعداد للعشق الحقیقی فانه یجعل الهموم هما واحدا ویقطع توزع
الخاطر وتفرقه ویلذذ خدمة المحبوب ویسهل التعب والمشقة فی طاعته وامتثال امره بخلاف العشق المنبعث من غلبة سلطان الشهوة
فانه وسواس ناش من تسلیط الفکر فی استحسان شمائل بعض الصور وعبادة للنفس بالسعی فی تحصیل لذاتها وعلی هذین النوعین یبتنی
مدح العشق الصوری وذمه فی کلام بعض العلماء والعرفاء والحکماء انتهی و سید عبد الله دهلوی المعروف بشاه غلام علی نقشبندی
مجددی خلیفه میرزا مظهر جان جانان در رساله سیر و حالات شیخ خود می نگارد عشق مجازی برای گرمی ولهای افسرده آتش الهی است بشرط
که فیما بین ملاقات نشود تا آب وصال حرارت دل را سرد نماید ازینجا گفته اند هر کرا عشق شور انگیز نیست طریقه برو حرام انتهی بالجمله عشق
اگرچه مجازی بود گوهری است بی بها دلی را که صد پاره است و هر پاره در پی مقصودی آواره بیک سو جمع کند و بعشق حقیقی می رساند
لهذا اکابر عرفا در توصیف عشق مجازی قلم رانده والمجاز قنطرة الحقیقة گفته اند جامی ؎ متاب از عشق رو گرچه مجازی است
که آن بهر حقیقت کارسازی است ॥ و دولتی است بی قیمت که صاحب این دولت دیدار معشوق را بهترین دولتها می داند ؎
هر کرا در دل غم یاری بود ॥ دل درون سینه گلزاری بود ॥ هر کرا در دل غم کاری بود ॥ دل درون سینه بیماری بود ॥ ازینجا است
که مولوی دهلوی در باب اول صراط المستقیم حب عشق را که حب نفسانی نیز آنرا گویند مایه طریق ولایت میگوید پس از آن باید دانست
که عشق از خواص آدمیان است چه مخاطب بکریمه یحبهم ویحبونه مردمان اند اما حیوان ازین دولت بی نصیب بود برای همین گفته اند
هر که عشق ندارد گاو خر بود و ملک هم ازین دولت نصیب ندارد چه در خبر است که ملائک از اسم ودود بی خبر اند پس عشق خواه کونی
بود خواه الهی از خواص انسانی است اما عشق الهی خاصه انسان کامل است ؎ عشق هیچ آفریده را نبود ॥ عاشقی جز رسیده را
نبود ॥ و نیز باید دانست که لذت عشق را هیچکس غیر عاشق نداند من لم یذق لم یعرف و عاشق لذت دیدار را بزبان آوردن
نمی تواند من عرف الله کل لسانه هزار ها مردم لیلی را بچشم مشاهده می نمود اما لذت دیدار بجز مجنون نصیب هیچ کس نبود ؎
گفت تو کی دیدی آن رخسار را ॥ چشم مجنون باید آن دیدار را ॥ تا نیاید عشق مجنونی ندید ॥ کی بود لیلی بجا تو نی پدید ॥ گر بچشم
من بهبینی روی او ॥ توتیا سازی زخاک کوی او ॥ در طاعنان طرفین گروهی شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی و ملا نور الدین
عبد الرحمن جامی را و جمعی مولوی اسمعیل دهلوی را درین عشق محمود بیهوده گو پندارند و تفرقه بین العشق المحمود والعشق المذموم
نمی دانند **فائده بیست و هشتم** در مراقبه ربط القلب بالشیخ که آنرا شغل برزخ گویند صاحب کتاب وصایا شیخ اجل
نامی مولانا زین الدین خوافی از سید الطایفه جنید بغدادی بنابر صحت تبتل و وجدان فائده خلوت شرائط ثمانیه نقل نموده است

استنطار او طلب راندن
خیر پیدا کردن برای فرا زبان
ورزیدن و دادن تن ویرا برای
غلبه بیستن ۱۲ منتخب
تفرق نفع اول
و بکوبان تن لی و کراروخع
افوانند خطرات تعبیر
وتنگ کردن بیان رویته
خیر خیر ۱۲ غیاث اللغات
تعلق الشیخ بن الدین ام
لیلة الاضحی الی از شوال
سند دیان و بکشی دسماه
اول جی راد در قریه مالمین
دفن کردند از انجا موسوی
آباد و نعش نمودند و از
در و تبش اباد بکوار عیدگاه
مرات دطلا بر مرزار
مبترک وی عمارت عالی
ساخته اند و حنین معمور
مردم نشین شده که نماز
جمعه می گذارند ۱۲ لغات
تبتل بریدن و منقطع شدن
و تشدید تا در وقالی معنوم
باخذ اگردیدن ودل از
دنیا بریدن از لطایف
۱۲ غیاث اللغات

یکی دوام الوضوء دوم دوام الخلوة سیوم دوام الصوم چہارم دوام السکوت الّا عن ذکر اللہ پنجم دوام الذکر ششم نفی الخواطر خیرًا کان او شرًا
ہفتم دوام ربط القلب بالشیخ ہشتم ترک الاعتراض علی اللہ تعالیٰ وعلی الشیخ ودوام الرضا بقضاء اللہ تعالیٰ و این شرائط در
فائدہ سی ودوم جواہر السلوک نیز حوالۂ قلم گردیدہ اند فقیر شرط ہفتم را دریجا از کتاب مذکور بعینہ نقل می نماید السابع دوام ربط القلب بالشیخ
بالاعتقاد والاستمداد علی وصف التسلیم والمحبۃ والتحکیم ویکون فی اعتقادہ انّ ہذا المظہر ہو الذی عیّنہ الحق سبحانہ للافاضۃ علی د
لا یحصل لی الفیض الّا بواسطتہ دون غیرہ ولو کان الدنیا مملوّۃ من المشائخ ومتی ما یکون فی باطن المرید تطلّع الی غیر شیخہ لم یتوجّہ
باطنہ الی الحضرۃ الوحدانیۃ فالانسان فی الجہات ولہ بدن وروح واللہ سبحانہ منزّہ عن الجہات فحکمتہ اقتضت لاستفاضۃ
من ہو فی الجہۃ عن الفیاض الحق الذی لیس فی الجہۃ انّ عیّن للبدن الانسانی المرکب من الکثرات الکثیرۃ جہۃً واحدۃً یکون
توجّہہ من تلک الجہۃ الواحدۃ الی الحضرۃ الواحدیۃ وہی الکعبۃ فی عالم الاجسام والابدان وعیّن للروح الانسانی الذی ہو مہبط
انوار الصفات الالٰہیۃ جہۃً واحدۃً یکون من تلک الجہۃ توجّہہ الیہ تعالیٰ وتلک الجہۃ ہی روحانیۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعلی
آلہ وسلم فی عالم الارواح فکما لا تقبل الصلوۃ الّا بالتوجہ الی الکعبۃ لا یحصل التوجہ الی اللہ تعالیٰ الّا باتباع رسولہ علیہ الصلوۃ والسلام
والتسلیم وربط القلب بنبوّتہ وانہ ہو الواسطۃ بینہ وبین اللہ تعالیٰ دون غیرہ من الانبیاء وانہم وان کانوا انبیاء اللہ تعالیٰ وکلّہم
علی الحق ولکن لا یحصل من اللہ تعالیٰ فیض الّا من ارتباط القلب بمحمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم فبتوجہ البدن الی الجہۃ
الواحدۃ وبتوجہ الروح الی الجہۃ الواحدۃ حصل للانسان استعداد الاستفاضۃ من الحضرۃ الوحدانیۃ ومن ہہنا یعرف ان المناسبۃ بین
المفیض والمستفیض فیما یتعلق بالاستفاضۃ شرط وقد ورد فی بعض الاحادیث علی ما اثبت المشائخ قدس اللہ تعالیٰ ارواحہم فی کتبہم
انّ الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ فلا بد للمرید ان یتوجہ الی شیخہ بربط قلبہ معہ ویحقق ان الفیض لا یجیٔ الّا بواسطتہ وان کان الاولیاء
کلہم ہادین مہدیین یعتقد کلّہم ویدعو لہم لکن استمدادہ الخاص واستفاضتہ یکون من روحانیۃ شیخہ [illegible] الّا انّ استمدادہ من شیخہ
استمدادہ من النبی صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم فانّ شیخہ متعلق مستمد بشیخہ وشیخہ بشیخہ ایضًا ہکذا الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعلی
آلہ وسلم فہو مستمد بالحقیقۃ من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم وہو من الحق جلّ اسمہ سنّۃ اللہ التی قد خلت من قبل ولن تجد
لسنّۃ اللہ تبدیلًا فالرّبط بالقلب مع الشیخ اصلٌ کبیرٌ فی الاستفاضۃ بل ہو اصل الاصول ولہذا بالغ المشائخ قدس اللہ تعالیٰ
ارواحہم فی رعایۃ ہذا الشرط حتی قال الشیخ نجم الدین الکبری قدس اللہ تعالیٰ سرّہ انہ الاستاذ بالنسبۃ الی الادوات فی صنعۃ المرأۃ
فکما انّ المطرقۃ والسندان والمنفخ والفحم والنار وغیرہا من الآلات اذا اجتمعت ولا یکون ثمّ استاذ یصنع المرأۃ لا یتحقق وجود
المرأۃ کذلک الشرائط السبعۃ الجنیدیۃ للخلوۃ لا یتصفّی بہا مرأۃ القلب بدون ربط القلب مع الشیخ وقد جرّبنا ما وجدنا
کما قال قدس سرّہ واکثر المریدین اذا انقطعوا عن الفیض والترقی لا ینقطعون الّا من ہذہ الجہۃ اعنی عدم ربط القلب بالشیخ بالتسلیم

ہتوڑی ۱۲ گہن ۱۲ بھٹی انگیٹھی ۱۲

والاذعان والمحبة الصادقة والامتنان فالاعتراض لسدّ باب الفيض ولهذا قال المشايخ فی ادب المريدان يكون بين يديه كالميت بين يدي الغسّال فالميت لا يعترض على الغسّال ان غسل عضوًا من اعضائه قبل عضو آخر او حرّكه او يتصرف فيه مما يرى من المصلحة انتهى ومولانا دهلوی در انتباه فی بیانِ طريق الوصول الی الله از رسالهٔ شيخ تاج الدين سنبهلی نقشبندی خليفهٔ خواجه محمد باقی نقل می نمايد الطريق الثالثة طريق الرابطة بالشيخ الذی وصل الى مقام المشاهدة وتحقق بالتجليات الذاتية فانّ رؤيته بمقتضى هم الذين اذا رُأوا ذُكر الله تفيد فائدة الذكر وصحبته بموجب هم جلساء الله تنتج صحبة المذكور واذا تيسّر صحبة مثال هذا العزيز ورأيت اثره فی نفسك فينبغی لك ان تحفظ ذلك الاثر الذی تشاهده فيك بقدر الامكان وان حصل لك فی ذلك المعنى فتور راجع مصاحبته (يعنی الله تعالی ١٢) حتى ترجع لك بركته ذلك الاثر وهكذا تفعل مرّة بعد اخرى حتى تصير تلك الكيفية ملكة لك وان لم تظهر من صحبة ذلك العزيز اثر ولكن حصلت به محبّة وانجذاب فينبغی ان تحفظ صورته فی الخيال وتوجّه القلب الصنوبری حتى تحصل الغيبة والفناء عن النفس وان وقفت عن الترقی فينبغی ان تجعل صورة الشيخ على كتفك الايمن وتعبر من كتفك الى قلبك امرًا ممتدًا ماتى بالشيخ على ذلك الامر الممتدّ وتجعله فی قلبك فانه يرجى لك بذلك حصول الغيبة والفناء انتهی ونيز در انتباه در بيانِ سلسلهٔ چشتيهٔ صابريه كه بوساطت شيخ مجدد رسيده است می نگارد مطلوب ديگر آنست كه صورت مرشد پيش خود تصور كرده بعده ذكر گويد الرّفيق ثم الطريق در حق ايشان است ونيز برای نفی خواطر اثری تمام دارد وبلكه حضرت سلطان الموحّدين وبرهان العاشقين حجّة المتوكلين شيخ جلال الحقّ والشرع والدين مخدوم مولانا قاضی خان يوسف ناصح قدس الله سره العزيز چنين ميفرمايند كه صورت مرشد كه ظاهر او ديده ميشود مشاهدهٔ حق تعالی است در پردهٔ آب وگل اما صورت مرشد كه در خلوت نمودار ميشود آن مشاهدهٔ حق تعالی است بی پردهٔ آب وگل كه انّ الله خلق آدم على صورة الرحمن ومن رأنی فقد رأى الحقّ در حق او درست شده است **ف** گر تجلّی ذات خواهی صورت انسان ببين ذات حق را آشكارا اندر وخندان ببين انتهی ونيز در قول الجميل در فصل اشغال مشايخ چشتيه بقلم می آرد قالوا والركن الاعظم ربط القلب بالشيخ على وصف المحبّة والتعظيم وملاحظة صورته قلت انّ لله تعالی مظاهر كثيرة فما من عابد غبيًّا كان او ذكيًّا الّا وقد ظهر تجده انه صار معبودًا له فی مرتبته ولهذا السرّ نزل الشرع باستقبال القبلة والاستواء على العرش وقال رسول الله صلی الله عليه وسلم اذا صلّى احدكم فلا يبصق قبل وجهه فان الله تعالی بينه وبين قبلته ومولوی خرم علی در شفاء العليل ترجمهٔ قول الجميل مسطور از مشائخ چشتيه نی فرمايا ہی كہ ركن اعظم دل لگانا اور گانٹھنا ہی مرشد كی ساتھ محبّت اور تعظيم كی صفت پر اور اوسكی صورت كا ملاحظه كرنا ميں كہتا ہوں حق تعالی كی مظاہر كثيرہ ہيں سو كوئی عابد غبی ہو يا ذكی ہيں مگر كہ اوسكی مقابل ہوكر اوسكا معبود ہوگيا ہی اور اسی بھيد كی سبب سی رو بقبله ہونا اور استوا على العرش كا شرع ميں نازل ہوا ہی اور رسول الله صلی الله عليه وسلم نی فرمايا كہ جب تم ميں سی كوئی نماز پڑہی تو اپنی منہہ كی سامنے نہ تہوكی اس واسطے كہ الله تعالی ہی اوسكی درميان اور اسكی قبله

کی درمیان مین انتهی پس ازان باید دانست که شغل برزخ درین زمان اخیر چون ناقصان را بر تصاویر سازی منجر گردیده در دیدن آن تصاویر محبوبت پرستان بر حرکات تعظیمیه آورده است لهذا مولوی دهلوی در باب سیوم صراط المستقیم شغل برزخ را حرام میگوید لانّ کل ما ینجرّ الی الحرام حرام حیث قال رواج شغل برزخ ناقصان را بصورت اول یعنی تصاویر سازی می رسانند و تصاویر ظاهری ساخته آن حرکات تعظیمیه که پیش اهل صور میکنند روبروی آن تصاویر بعمل می آرند و صاف بصورت صنم پرستان میشوند و در منجر شدن شغل برزخ باین عمل که صریح حرام است شبهه نیست پس این هم باید که حرام بود و در شریعت محمدیه علی صاحبها الصلوة والسلام بنا بر پیش بندی صورت پرستی تصویر سازی مطلقاً ممنوع شده و در شرایع دیگر بنا بر بعضی اغراض صحیحه مثل دریافت حال شکل و شمائل مرده یا زنده غائب درست بود پس وقتیکه شارع این قدر احتیاط در تصویر سازی فرموده باشد متبعان شارع را باید که همان طریقهٔ احتیاط را پیش گرفته شغل برزخ را حرام و قبیح پندارند انتهی و هکذا شغل برزخ چون ناقصان را نیز بتصور صورت شیخ باعتقاد حضور ارواح مشایخ رسانیده و بر پیر پرستی آورده است صاحب مائة المسائل در جواب سوال هشتاد و ششم بسبب این اعتقاد بعدم جواز شغل برزخ رفته بلکه قائل بکفر او گشته است حیث قال تصور نمودن صورت شیخ را باین وضع که بسبب اطلاق و وسعت او را اطلاع میشود و صورت او را برزخ سازد و این پندارد که ارواح مشایخ در آن وقت حاضر میشوند و میدانند درست نیست بلکه کفر است کما قال شیخ فخر الدین ابو سعید عثمان بن سلیمان الجیانی الحنفی فی رسالته ناقلاً عن البزازیة و غیرها من کتب الفتاوی من قال انّ ارواح المشایخ حاضرة تعلم یکفر انتهی و از تفسیر حضرت شاه مولانا عبد العزیز صاحب قدس الله سره العزیز در مقام تفسیر انواع شرک و فرقهٔ مشرکین نوشته اند ازان نیز حال برزخ ساختن معلوم میشود و عبارةُ التفسیر هکذا چهارم پیر پرستان گویند که چون مرد بزرگی که بسبب کمال ریاضت و مجاهده مستجاب الدعوات و مقبول الشفاعت عند الله شده ازین جهان می گذرد روح او را قوت عظیم و وسعت فخیم بهم می رسد هر که صورت او را برزخ سازد و یا در مکان نشست و برخواست او و یا بر گور او سجود و تذلل تام نماید روح او بسبب وسعت و اطلاق بر آن مطلع شود و در دنیا و آخرت در حق او شفاعت نماید انتهی و اگر تصور صورت شیخ بطور رابطه باشد پس معمول بعضی مشایخ است انتهی کلام صاحب مائة المسائل ازین بیان هویدا است که شغل برزخ بعروض قباحات لاحقه مقبوح است والا در اصل قباحت ندارد بلکه شرط اعظم صحبت متبّل است کما تقرّر اتفاقاً عوام درین مقام نیز افراط و تفریط بسیار دارند و شغل برزخ را مطلقاً غیر جایز گویند طرفه آنکه با وجود دعوی ارادت بر تضلیل شیوخ سلسلهٔ خود حکم میکنند **فائده بست و نهم** در علم غیب بدانکه علم غیب استقلالاً صفت خاصهٔ عالم الغیب است تعالی و تقدس که بوحی و الهام و دلیل عقلی و منام و حواس و غیرها احتیاج ندارد و همهٔ اشیاء مغیبه را بدون آنها می داند بخلاف انبیا و اولیا و سائر برایا که بوحی و الهام و غیرهما احتیاج دارند و غیبی بغیر آنها نمی دانند مع هذا اولیا و انبیا خصوصاً سرور انبیا باعلام الٰهی اخبار بسیار از امور غیبیه داده اند ملخص کلام خاتم مجتهدین حافظ شهاب الدین ابن حجر مکی که در شرح همزیه در تحت قول من عالم الغیب میفرماید

انکہ ای الغائب وہو مالم نشاہدہ لکن بالنسبۃ الینا واما بالنسبۃ الیہ تعالیٰ فالکل من عالم الشہادۃ وخص بالذکر علی حد قولہ تعالیٰ عالم الغیب
فلا یظہر علی غیبہ احدا الآیہ لان العلم بہ افخم واظہر ولان اکثر علوم نبینا صلی اللہ علیہ وسلم متعلق بالمغیبات بدلیل فعلمت علم الاولین
والاخرین فی الحدیث المشہور ولانہ تعالیٰ اختص بہ من حیث الاحاطۃ والشمول لعلمہ بالکلیات والجزئیات فلا ینافی ذلک اطلاع
اللہ تعالیٰ لبعض خواصہ علی کثیر من المغیبات حتی من الخمس التی قال فیہن صلی اللہ علیہ وسلم فی خمس لا یعلمہن الا اللہ لا ہاجزئیات
معدودۃ لا غیر وانکار المعتزلۃ لذلک مکابرۃ فقد وقع للانبیاء والاولیاء من ذلک مالا یمکن عدہ لا سیما ما وقع لنبینا محمد صلی اللہ
علیہ وسلم ونیز ملخص کلام وی کہ در شرح مذکور می نگارد آنکہ تنبیہان احدہما یجب علی کل احد ان یعتقد ان اللہ تعالیٰ ہو المختص
بعلم الغیب وما حصل لرسلہ واولیائہ منہ فہو اما بوحی من اللہ او الہام وفی الحدیث انی لا اعلم الا ما علمنی ربی ثانیہما فی بیان ما اشار الیہ
ان الظم من کثرۃ ما اخبر بہ صلی اللہ علیہ وسلم من المغیبات ما فی القرآن منہا ما لا یحیط بہ احد وخبر الطبرانی ان اللہ قد رفع لی الدنیا فانا
انظر الیہا والی ما ہو کائن فیہا الی یوم القیامۃ کانما انظر الی کفی ہذہ وخبر ابی داؤد قام فینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقاما فما ترک
شیئا الی قیام الساعۃ الا حدثنا بہ وفی الحدیث الصحیح فعلمت علم الاولین والاخرین وصح انہ صلی اللہ علیہ وسلم اخبر بموت النجاشی
یوم موتہ بالحبشۃ وصلی علیہ باصحابہ وانہ وابا بکر وعمر وعثمان صعدوا احدا فتحرک فضربہ برجلہ وقال لہ اثبت فانما علیک نبی و
صدیق وشہیدان فاستشہدا وان ملک کسری وقیصر ینقطع بعدہ من العراق والشام فکان کذلک فی زمن عمر وانہ قال لسراقۃ
کیف بک اذا لبست سواری کسری فالبسہما عمر لہ لما زال ملک کسری فی زمنہ تحقیقا لذلک واخبر عمہ العباس ببدر بما ترکہ بمکۃ
من المال عند زوجتہ ولم یطلع علیہ احد غیرہما واخبر بکتاب حاطب الی اہل مکۃ وبموضع ناقتہ حین ضلت وتعلقت بخطامہا فی الشجرۃ
وبان قریشا بعد الاحزاب لا یغزونہ وبانتشہاد امیر الجیش الذی ارسلہ لموتۃ بلد بارض الشام یوم قتلہم زید بن حارثۃ فجعفر ابن
ابی طالب فعبد اللہ بن رواحہ رضی اللہ عنہم وبان بنتہ فاطمۃ رضی اللہ عنہا اول اہلہ لحوقا بہ فعاشت بعدہ ثمانیۃ اشہر او ستۃ وبان
اشقی الاولین والاخرین قاتل علی کرم اللہ وجہہ بضربۃ فی یافوخہ فتبتل من دمہا لحیتہ فضربہ الشقی بن ملجم ضربۃ کذلک فمات منہا
وبان معاویۃ رضی اللہ عنہ یلی امر امتہ وانہ لم یغلب رواہما ابن عساکر ومن ثم قال علی کرم اللہ وجہہ یوم صفین لو ذکرت ہذا الحدیث
ما قاتلتہ وبان عثمان یقتل مظلوما وروایۃ تقتل وانت تقرأ البقرۃ فقطرۃ من دمک علی فسیکفیکہم اللہ وہی موضوعۃ وبواقعۃ الحرۃ من
عسکر یزید عاملہ اللہ بعدلہ بالمدینۃ فاستبیحت نفوس اہلہا وابضاعہم واموالہم وقتل سبعمائۃ یحفظون القرآن منہم ثلثمائۃ صحابی و
افتض منہا الف عذراء وبواقعۃ الجمل وصفین وقتال عائشۃ والزبیر لعلی رضی اللہ عنہم ولذلک قال علی للزبیر لما برز لہ یوم شدۃ
انشدک اللہ ہل سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول تقاتلہ وانت لہ ظالم فانصرف الزبیر وقال بلی ولکن نسیت وبقولہ
لہ فی الحسن کرم اللہ وجہہ ان ابنی ہذا سید وسیصلح اللہ بہ بین فئتین عظیمتین من المسلمین فکان کذلک فانہ بویع بعد ابیہ فمکث خلیفۃ

ستة اشهر ثم سار لمعاوية باربعين الفا فلما ترا ءا الجمعان علم بكثرة الفريقين وانه لا يغلب احدهما حتى يهلك الفريق الآخر فرق على المسلمين
رحمهم ورفض الملك في جنب ذلك ابتغاء لوجه الله كما جاء عنه كرم الله وجهه ثم ارسل لمعاوية ليشترط عليه شروطا وينزل عن الخلافة فارسل
اليه قرطاسا ابيض وقال اشترط ما شئت فاشترط ونزل عن الملك فصار معاوية من يومئذ خليفة حقيقة وبقتل[24] الحسين كرم الله وجهه
بالطف واخرج بيده تربة وقال فيها مضجعه فصح خبر استاذن ملك القطر ربه ان يزور النبي صلى الله عليه وسلم فاذن له وكان
في يوم ام سلمة فامرها صلى الله عليه وسلم ان تحفظ الباب فجاء الحسين فاقتحم فقبله صلى الله عليه وسلم فقال له الملك اتحبه قال نعم
قال ان امتك ستقتله وان شئت اريتك المكان الذي يقتل به فاراه فجاء بسهلة بالكسر رمل خشن او تراب احمر فاخذته ام سلمة
فجعلته في ثوبها قال الراوي كنا نقول انها كربلا وفي رواية انه قال لها اذا صارت دما فاعلمي انه قد قتل واخبر[25] ابن عباس بانه سيعمى
لما راى جبريل معه في صورة رجل واخبر ام عبد الله بن عباس رضي الله عنهم بانها[26] ستلده وبانه[27] ابو الخلفاء وبان[28] منهم السفاح والمهدي
[29] واخبر بان الترك ستغلب على العرب حتى تلحقها بمنابت الشيح والقيصوم وبتحوله[30] يوشك الناس ان يضربوا اكباد الابل فلا يجدون عالما
اكبر من عالم المدينة قال ابن عيينة وغيره هو مالك بن انس ومن ثم كانوا الناس يزدحمون على بابه لاخذ العلم حتى يقتتلون وممن روى عنه
من الاكابر الزهري والسفيانان والشافعي والاوزاعي امام اهل الشام والليث امام اهل مصر وابو حنيفة وصاحباه ابو يوسف ومحمد
وذو النون المصري والفضيل وابن المبارك وابن ادهم وبعالم[31] في قريش رحمهم الله وانه يملأ اطباق الارض علما وقال احمد وغيره نزل
الشافعي لانه لم ينتشر في طباق الارض لقريشي صحابي او غيره ما انتشر للشافعي اي والذي انتشر لعلي وابن عباس ونحوهما مسائل قليلة
جدا كما نعلم ذلك من تتبع كلامهم واطلع عليه وزعم الصاغاني ان الحديث موضوع بهو زمنه وانما فيه نوع ضعف ذكروا الشواهد تجبره وقد
جمع الحافظ العسقلاني في طرقه كتابا مستقلا واخبر[32] بان الخوارج الذين على علي كرم الله وجهه وان فيهم رجلا اسود احدى ثدييه
مثل ثدي المرأة فقاتلهم علي واخرج الرجل حتى رآه الناس بالوصف الذي وصفه صلى الله عليه وسلم واخبر[33] صلى الله عليه وسلم بالرافضة
وانهم يرفضون الاسلام وبالقدرية[34] والمرجئة[35] وبان[36] امته ستفترق على ثلثة وسبعين فرقة وبانها[37] من ارض الحجاز تضئ لها اعناق الابل
ببصرى فخرجت نار عظيمة على نحو مرحلة من المدينة المشرفة وتقدمتها زلزلة عظيمة بعد عشاء الاربعاء ثالث جمادى الاخرى سنة
اربع وخمسين وسبعمائة ولم يزل تشتد وتغلي كغليان البحر الى ان ارتجت منها الارض ومن عليها حتى ايقن اهل المدينة بالهلاك وكثرت
الزلازل حتى وقع منها في يوم واحد ثمانية عشر زلزلة لكن ببركته صلى الله عليه وسلم كان يغشى المدينة نسيم بارد وروئيت من مكة وجبال
بصرى وانطفأت ليلة الاثنين سابع عشر رجب وقد توسع المؤرخون في اخبارها بما يطول استقصاؤه واذا تأملت ما اطلعه الله
تعالى عليه من الغيب لاسيما ما يتعلق بامر الصحيفة علمت ان ذلك من تمام عنايته ربه تعالى عليه انتهى وتحسين تا بجان سرور
عالم صلى الله عليه وسلم باعلام الهي وعنايات رباني كا غياب مغيبات بسيار بوده وازامور بي شمار خبر داده اند قيصري در

فصل تاسع مقدمہ شرح فصوص میفرماید فالقطب الذی علیہ مدار احکام العالم وہو مرکز دائرۃ الوجود من الازل الی الابد واحد باعتبار حکم الوحدۃ وہو الحقیقۃ المحمدیۃ وباعتبار حکم الکثرۃ متعدد وقبل انقطاع النبوۃ قد یکون القائم بالمرتبۃ القطبیۃ نبیا ظاہرا کابراہیم صلوات اللہ علیہ وقد یکون ولیا خفیا کالخضر فی زمان موسیٰ علیہ السلام قبل تحققہ بمقام القطبیۃ وعند انقطاع النبوۃ اعنی نبوۃ التشریع باتمام دائرتہا وظہور الولایۃ من الباطن انتقلت القطبیۃ الی الاولیاء مطلقا فلا یزال فی ہذہ المرتبۃ واحد منہم قائم فی ہذا المقام لینحفظ بہ ہذا الترتیب والنظام ونیز در وی می نگارد ولا یتصور ہذہ الربوبیۃ المطلقۃ الا باعطاء کل ذی حق حقہ وافاضۃ جمیع ما یحتاج الیہ العالم وہذا المعنی لا یمکن الا بالقدرۃ التامۃ والصفات الالہیۃ جمیعا فلہ کل الاسماء یتصرف بہا فی العالم حسب استعداداتہم ولما کانت ہذہ الحقیقۃ ای الحقیقۃ الانسانیۃ مشتملۃ علی الجہتین الالہیۃ والعبودیۃ لا تصح لہا ذلک اصالۃ بل تبعیۃ وہی الخلافۃ فلہا الاحیاء والاماتۃ واللطف والقہر والرضا والسخط وجمیع الصفات لتتصرف فی العالم وفی نفسہا وبشریتہا ایضا لانہا منہ وبکاءہ علیہ السلام وضجرہ وضیق صدرہ لا ینافی ما ذکر فانہ بعض مقتضیات ذاتہ وصفاتہ ولا یعزب عن علمہ مثقال ذرۃ فی الارض ولا فی السماء من حیث مرتبتہ وان کان یقول انتم اعلم بامور دنیاکم من حیث البشریۃ انتہی ونیز قیصری در فصل ثامن مقدمہ مذکور مسطرانہ وقال الشیخ فی فتوحاتہ فی بیان المقام القطبی ان الکامل الذی اراد اللہ ان یکون قطب العالم وخلیفۃ اللہ فیہ اذا وصل الی العناصر مثلا متنزلا فی السفر الثالث ینبغی ان یشاہد جمیع ما یرید ان یدخل فی الوجود من الافراد الانسانیۃ الی یوم القیمۃ وبذلک الشہود ایضا لا یستحق المقام حتی یعلم مراتبہم فسبحان من دبر کل شیء بحکمتہ واتقن کل ما صنع برحمتہ انتہی ونیز در وی میگوید لذلک قیل الانسان الکامل لابد ان یسری فی جمیع الموجودات کسریان الحق فیہا انتہی حاصل این ہمہ اسناد وروایات آنکہ انبیاء واولیاء در علم غیب استقلال ندارند بلکہ باعلام الٰہی تعالیٰ شانہ از مغیبات بسیار خبر دادہ اند چنانچہ امام نووی در جواب سائلی میفرماید نقل سوال وجواب بعینہ آنکہ **سوال** ما معنی قولہ تعالیٰ قل لا یعلم من فی السموات والارض الغیب الا اللہ وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا یعلم ما فی غد الا اللہ واشباہ ہذا من القرآن والحدیث مع انہ قد وقع علم ما فی غد فی معجزات النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وکرامات الاولیاء **الجواب** معناہ انہ لا یعلم ذلک استقلالا الا اللہ واما المعجزات والکرامات فحصلت باعلام اللہ تعالیٰ للانبیاء والاولیاء ولا استقلال لہم انتہی پس ازان باید دانست کہ احاطہ علمی نیز صفت خاصہ خدا است تعالیٰ وتقدس چیزی از کلیات وجزئیات از علم وی تعالیٰ بیرون نیست لقولہ تعالیٰ ان اللہ قد احاط بکل شیء علما ولقولہ تعالیٰ فوق کل ذی علم علیم جامی

ع عدد ریگ دریا ماہیہا ٭ عدد برگہا بہ بستانہا ٭ ہمہ نزدیک او بود ظاہر ٭ ہمہ در علم او بود حاضر ٭ خاتم مجتہدین در شرح ہمزیہ می نگارد الغیوب کلہا لم یطلع اللہ علیہا احدا وانما غایۃ من اطلعہ علی جزئیات مخصوصۃ انتہی وجامی در شرح فص یعقوبیہ می طرازد ولیس المقصود من الکشف الواقع لبعض الناس فی بعض الاوقات الا ان یطلع العبد المکاشف ای یحصل لہ الاطلاع فی امر خاص شاء اللہ اطلاعہ علیہ لا غیر کما قال ولا یحیطون بشیء من علمہ الا بما شاء

فان قلت قوله صلی الله علیه وسلم فعلمت علم الاولین والآخرین یدل علی عموم اطلاعه وان کان فی بعض الاوقات قلت لا نسلم ذلک
فانّ ما یعلمه الاوّلون والآخرون امرٌ خاص بالنسبة الی معلومات الحق سبحانه ولو سُلّم عمومه فالمثبت فی الحدیث علمه الکلّی الاجمالیّ فی
مقام الرّوح والمنفی ههنا علمه التفصیلی فی مقام القلب والله تعالیٰ اعلم و بحر العلوم در شرح دفتر اوّل مثنوی میگوید انسان کامل خصوص
قطب الاقطاب بعد تمام شدن سیری و رسیدن بمقام بعد فنا اعیان ثابته را مشاهده میکند و استعداد آن اعیان منکشف
میگردد پس هر حال که بر آن اعیان جاری میشود و خواهد شد علی الاجمال منکشف میشود پس سعادت ازلیه و شقاوت ازلیه هر دو
آشکارا میگردد بروی واین نیست که تمام اعیان ممکنات علی التفصیل با احوال های آن او را منکشف میشود واین در حق بشر محال است
چنانکه منصوص ست در فصوص الحکم و چگونه چنین باشد والا مساوات او با الله تعالیٰ لازم می آید انتهی و سند العلما در تفسیر سوره
مزمل می نویسد اگر کسی خواهد که باین طریق یکی از مخلوقات تقرب پیدا کند ممکن و مضطر[۱] و غیث و مبعث آنست که درین نوع تقرب
متقرب الیه را دو چیز می باید اوّل[۱] احاطه علمی باذکار قلبیه و لسانیه ذاکر باشد باوصف تخالف امکنه و ازمنه و مدارک و السنه
تا ذکر قلبی و لسانی هر ذاکر را معلوم کند دوم[۲] قوت نزدیک شدن و در بدنه که او در آمدن و آنرا ثمره کردن و حکم صفت او پیدا کردن
که در عرف شرع آنرا دنو و تدلی و نزول و قرب خوانند و این هر دو صفت خاصه ذات پاک او تعالیٰ است هیچ مخلوق را حاصل نیست
آری بعض کفره در حق بعضی از معبودان خود و بعضی پیر پرستان از زمره مسلمین در حق پیران خود امر اوّل را ثابت میکنند و در وقت
احتیاج بهمین اعتقاد بآنها استعانت می نمایند امّا مضطر[۳] دومی باشد و در حقیقت در اشتباه واقع شده اند که بیان آن اشتباه درین مقام
اجنبی است و بهمین دو امر کارخانه سلوک تمام میشود والّا ممکن نبود که بنده با رب نزدیک شود و نیز در وی می نگارد پس خاصه ذات
حضرت حق است عزّ و علا که بسوی یاد کننده خود نزول میفرماید و نزدیک میشود و در بدنه که او را یه می کند و بر لطائف باطنه او مستولی
میگردد و باین تدلّی واقعی حقیقی حکم روح روح او میگیرد و نسبتی که روح را با بدن است این تدلّی را با روح او بهم می رسد و دیگر
مخلوقات هر چند روحانیات باشند اوّل علم محیط ندارند که بر ذکر هر ذاکر مطلع شوند دوم استیلاء دایمی بر روح ذاکر نمی توانند کرد
که لیشغلهم شانٌ عن شانٍ و او تعالیٰ لا یشغله شانٌ عن شانٍ انتهی حاصل این همه اسناد و روایات آنکه احاطه علمی صفت خاصه خدا است
تعالیٰ و تقدس هیچکس درین صفت شرکت ندارد اگر شریک بودی افضل مخلوقات و سرور کائنات صلی الله علیه وسلم را احتیاج
بجاسوس و اخبار نویس و مشاوره نبودی و در مقدمه تأبیر نخل انتم اعلم بامور دنیاکم[۵۳] نفرمودی و برای دریافت خیریت امیر المؤمنین
عثمان و بی بی رقیه که بحبش هجرت کرده بودند تعلق خاطر نداشتی و حال ایشان از زنی نه پرسیدی و از تهمت منافقان برائت
عائشه پیش از ورود وحی مطلع بودی و عاصم و دیگر چند صحابی را باطراف مکه معظمه و هفتاد صحابی را بنجد نفرستادی و بر دست
کفار مقتول نشدندی و یعقوب علیه السلام در فراق یوسف علیه السلام گریان نبودی و بصارت از دست ندادی و

ف ۱ مضطر بضم میم و تشدید طاء بفتح و کسر را ... بیچاره شونده ... ۱۲ غیاث اللغات
ف ۲ یعنی ... مانند بعضی مجذوب ... باشند و مانند ...

موسی علیه السلام بر کارهای خضر علیه السلام اعتراض نکردی و ریش هارون علیه السلام را بدست نگرفتی و موی سر وی را نکشیدی و اهانت
وی نکردی و از اژدها بودن عصای خویش بی خبر نبودی شنوی موسی آنرا عصا دید و نبود اژدها بد سر او لب می کشود ها
چون چنان شاهی نداند سر چوب تو چه دانی سر این دام و حبوب ها و نیز باید دانست که ظهور صور مکشوفه در قابوی مکاشف نیست
بلکه باراده الهی است قیصری در مقدمه شرح فصوص میفرماید اما اذا اراد به الحق تعالی ظهورها لا صورة لنوعها في هذا العالم في الصورة الحسية
كالعقول المجردة وغيرها فتتشكل باشكال المحسوسات بالمناسبات التي بينها وبينهم على قدر استعداد ماله التشكل كظهور جبرئيل عليه السلام بصورة
دحية الكلبي وبصورة اخرى كما نقل عمر رضي الله عنه من حديث السوال عن الايمان والاسلام والاحسان وكذلك باقي الملائكة
السماوية والعنصرية والجن ايضا وان كان لها اجسام نارية كما قال الله تعالى فيهم وخلق الجان من مارج من نار والنفوس الانسانية
الكاملة ايضا يتشكلون باشكال غير اشكالهم المحسوسة وهم في دار الدنيا لقوة انسلاخهم من ابدانهم وبعد انتقالهم ايضا الى الآخرة لازدياد
تلك القوة بارتفاع المانع البدني ولهم الدخول في العوالم الملكوتية كلها كدخول الملائكة في هذا العالم وتشكلهم باشكال اهله ولهم ان يظهروا
في خيالات المكاشفين كما تظهر الملائكة والجن وهؤلاء هم المسمون بالبدلاء انتهى و نیز باید دانست که ظهور صور مرئیه در تحت اراده الهی
گاهی باراده مرئی است و گاهی باراده رائی و گاهی بی اراده هر دو و قیصری در شرح فص یوسفی می نگارد اعلم ان
المرئي في صورة غير صورته الاصلية او على صورته قد يكون بارادة المرئي وقد يكون بارادة الرائي وقد يكون بارادتهما وقد يكون بغير
ارادتهما اما الاول كظهور الملك على نبي من الانبياء في صورة من الصور وظهور الكمل من الاناسي على البعض الصالحين في صورة غير صورته
واما الثاني فكظهور روح من الارواح الملكية والانسانية باستنزال الكامل المتصرف اياه الى عالمه ليكشف معنى ما مختصا علمه به واما الثالث
فكظهور جبرئيل للنبي صلى الله عليه وسلم باستنزاله اياه وبعث الحق اياه الى النبي صلى الله عليه وسلم واما الرابع فكرؤية زيد مثلا صورة عمرو
في النوم من غير قصد وارادة منهما انتهى و صاحب انسان کامل در باب شصت و دوم می نگارد و جعل الله الملك اسماعيل حاكما على
جميع املاك هذه السماء وهو روحانية القمر فاذا امر على ملك بامر وقضى الملك ذلك الامر فانه يجلسه على كرسيه تسمى منصة الصور
فيجلس عليها متشكلا بصورة ما تنزل به من الامر ولا يعود الى بساطته ابدا بل يبقى على ما هو عليه من التشكيل والتصوير الجزوي يعبد الله تعالى
في الوجود لان الارواح اذا تشكلت بصورة ما من الصور لا سبيل الى ان تخلع تلك الصورة عن نفسها بان تعود الى البساطة الاصلية
هذا ممتنع لكنها في قوتها ان تتصور بكل صورة على عدم مفارقتها للصورة الاصلية التي لها حكمة من الله تعالى وتلك الصور ارواحها
هي كلمات الله تعالى التي تقوم بالموجودات كما يقوم الروح بالجسد فاذا ابرزت من الغموض العلمي الى الجلاء العيني تبقى قائمة بذواتها
في الوجود فجميع اجسام المخلوقات من المعدن والنبات والحيوانات والالفاظ وغير ذلك لها ارواح قائمة على صورة ما كانت عليه
اجسامها حتى اذا زالت الجسم بقيت الروح مسبحة لله تعالى باقية ببقاء الحق لها لان الحق لم يخلق الارواح للفناء وانما خلقها

للبقاء والمكاشف اذا اراد كشف امر من الوجود يتجلى عليه تلك الارواح التي هي كلمات الله تعالى فيعرفها باعيانها واسمائها واوصافها
فان كل روح من ارواح الوجود متجلية في الملابس التي كانت اوصافا ونعوتا واخلاقا على الجسم الذي كانت تدبره وهو كالحيوان
والمعدن والنبات والمركب والبسيط او على الصورة التي كانت الروح معناه وهو كالالفاظ والاعمال والاعراض وما اشبه ذلك
هذا اذا كانت قد برزت من العالم العلمي الى العالم العيني واما اذا كانت باقية على حالها في العالم العلمي فانه يراها كذلك صورا قائمة
عليها من انواع الخلق ما سيكون اوصافا او اعمالا لمظهرها الذي هو الجسد او الصورة ولكنه يعلم ان لا وجود لها حينئذ الا من حيث
هو فيأخذ منها ما شاء من العلوم لا من حيث هو لكن على ما تقتضيه حقيقتها بخلاف ما لو يراها بعد بروزها الى العالم العيني فانه يعلم ان
وجودها حينئذ من حيثيتها فيكلمها ويجيبه بانواع ما حوته من العلوم والحقائق وفي هذا المشهد اجتماع الانبياء والاولياء بعضهم ببعض
اقمت فيه بزبيد لشهر ربيع الاول في سنة ثمان مائة من الهجرة النبوية فرأيت جميع الرسل والانبياء صلوات الله وسلامه عليهم
اجمعين والاولياء والملائكة العالين والملائكة المسخرات ورأيت روحانية الموجودات جميعها وكشفت عن حقائق الامور على ما هي
تحيرا احتراز است از جهتيه غير مستحيره ١٢
عليه من الازل الى الابد تحققت بعلوم الالوهية لا يسع الكون ان تذكر ما فيه وكان في هذا المشهد ما كان فظن خيرا ولا تسأل عن الخبر
غاص بنا غواص البيان في بحر هذا التبيان حتى الجأنا القدر الى ابراز هذه الدرر انتهى وامام ربانی قدس سره در رساله مبدأ و معاد میفرمایند
شخصی بود در لباس صوفیان که ببدعت اعتقادی مبتلا شده بود این فقیر در حق او تردد داشت اتفاقا می بینم که انبیا صلوات الله
تعالی والتسلیمات علیهم باجمعهم جمع اندو هم بزبان واحد میفرمایند در حق آن شخص که لیس منا درین اثنا بخاطر رسید که از شخص دیگر
که فقیر در حق او متردد بود نیز استفسار نماید درباره او فرمودند کان منا و نیز امام ربانی قدس سره در مکتوب دویست و پنجاه و نهم جلد اول
در مقدمه شاهقان جبل که عابدان صنم اند می نگارد که این جماعه نه در بهشت مخلد خواهند بود و نه در دوزخ بلکه بعد از بعثت و
نعوذ بالله تعالى انه من يشرك بالله فقد حرم الله عليه الجنة ١٢
احیاء اخروی ایشان را در مقام حساب داشته باندازه جریمه معاتب و معذب خواهند ساخت و استیفاء حقوق نموده در رنگ
حیوانات غیر مکلف ایشان را معدوم مطلق و لاشئ محض خواهند فرمود پس خلود کرا بود و مخلد کدام باشد این معرفت غریبه را
چون در محضر انبیاء کرام علیهم الصلوات والتسلیمات عرضه نموده شد همه تصدیق آن فرمودند و مقبول داشتند والعلم عند الله سبحانه
انتهی از همین مقام خبر میدهد و خاتم مجتهدین از بعض علما در شرح همزیه حکایت میکند ان من المعلوم انه صلی الله علیه وسلم حی فی
قبره وانه لا یراه فی الیقظة الرؤیة النافعة الاولی وانه لا یبعد ان من اکرم برؤیته ان یکرم بازالة الحجب بینه وبینه فهو صلی الله
علیه وسلم مع کونه فی قبره یراه الاولیاء فی الیقظة فی قبره ویحادثونه وان بعدت دیارهم واختلفت مراتبهم فی الحالة الواحدة
ولا یلزم من وقوع ذلک لهم من جهة الکرامة الباهرة انهم صحابة لان الصحبة انقطعت بموته صلی الله علیه وسلم واذا کان من رای
بعد موته وقبل دفنه غیر صحابی فهو لا کذلک بالاولی انتهی و ایضا دروی می نگارد و هو ما حکاه ابن حجر عن البارزی والیافعی وغیرهم

عن جماعةٍ من التابعين ومن بعدهم انهم راوه في المنام فراوه بعد ذلك في اليقظة وسألوه عن اشياء غيبية فاخبرهم بها فكانت كما اخبر قال
ابن ابي جمرة وهذه من جملة كرامات الاولياء فيلزم منكرها الوقوع في ورطة انكار كراماتهم وفي منقذ الغزالي ان ارباب القلوب في يقظتهم
قد يشاهدون الملائكة وارواح الانبياء ويسمعون منهم اصواتا ويقتبسون منهم فوائد وايضا وروى عن طارزد والقطب المذكور يعني القطب
ابي العباس المرسي وارث القطب الاكبر ابي الحسن الشاذلي وكل منهما حفظت عنه روية النبي صلى الله عليه وسلم يقظة بل قال ابو الحسن لو حجبت
عن النبي صلى الله عليه وسلم طرفة عين ما عددت نفسي مسلما انتهى وايضا در روى ميگويد ولقد كان شيخي وشيخ والدي الشمس محمد بن ابي الحمايل يرى
النبي صلى الله عليه وسلم يقظة كثيرا حتى يقع له انه يسأل في الشيء فيقول حتى اعرضه على النبي صلى الله عليه وسلم ثم يدخل راسه في جيب قميصه
ثم يقول قال النبي صلى الله عليه وسلم فيه كذا فيكون كما اخبر لا يختلف ذلك ابدا فاحذر من انكار ذلك فانه من السم المواحي والحية انتهى از اينجا
كثرت صورِ مكشوفه كه باراده الهي بظهور مي آيد بايد دريافت بالجمله غيب داني استقلالي واحاطه علمي بر دو صفت خاصه خداوند تعالى
وتقدس هيچكس درين هر دو صفت شركت ندارد و درين مقام نيز بعضي از عوام افراط وتفريط مينمايند **فائده سي ام** در علامات
انبيا واوليا صاحب تفسير رحماني فقيه علي مهايمي در تفسير سورهٔ فاتحه ميفرمايد قال الامام حجة الاسلام في منهاج من نعم الله عليهم ان يثني عليهم
يعظمهم ويحببهم ويتوكل امرهم ويتكفل برزقهم ويكفيهم من اعدائهم ويكون انيسهم ويعز نفوسهم فلا يرضون بخدمة الملوك لهم ويرفع همتهم عن التلطخ
بقاذورات الدنيا ويغنيهم وينور قلوبهم فيكشف لهم عن علوم لا يصل غيرهم الى بعضها الا بجهد جهيد في عمر مديد ويشرح صدورهم فلا تضيق
بمحن الدنيا ومصائبها ومؤن الناس ومكائدهم ويجعل لهم مهابة في قلوب الجبابرة ويحبب الناس على حبهم ويبارك في كلامهم والفاظهم
وافعالهم واماكنهم ويرقي من صحبهم ونوراهم ويسخر لهم البر والبحر ويسيرون في الهواء ويمشون في الماء ويقطعون الارض في اقل من ساعة
ويسخر لهم الحيوانات ويملكهم مفاتيح الارض بحيث ضربوا ايديهم فلهم فيه كنز وارجلهم فلهم فيه عين وايما نزلوا فلهم فيه مائدة ان شاءوا ويجعل لهم
جاها يستنجح بهم الحاجات ويجيب دعوتهم ولو اشاروا الى جبل لزال ثم يهون عليهم سكرات الموت ويثبتهم على الايمان ويرسل اليهم الروح
والريحان بالبشرى والامان ويخلدهم في الجنان ويعظم ملائكة السموات ارواحهم والناس جنائزهم ويزدحمون في الصلوة عليهم و
يؤمنهم فتنة القبور ويوسعها لهم وينورها ويونس ارواحهم فيجعل في اجواف طيور خضر ويحشرهم في عز وكرامة من حلل وتاج وبراق و
تبيض وجوههم ويؤمنهم من اهوال يوم القيمة ويعطي كتبهم بايمانهم وييسر حسابهم ومنهم من لا يحاسب ويثقل ميزانهم ومنهم من لا يقف
للوزن ويوردهم الحوض على النبي صلى الله عليه وسلم ويجوزهم الصراط وينجيهم من النار ومنهم من لا يسمع حسيسها وتخمد له ويشفعهم كالانبياء و
ويعطيهم ملك الابد ويحل لهم الرضوان الاكبر ويلقون رب العالمين انتهى وسند العلما در تفسير عزيزيه مي نگارد حقيقت نبي آنست كه او
انساني است وهر انسان را دو قوت است قوت نظريه كه بآن دانست اشيا توان كرد وقوت عمليه كه بآن كردارهاي نيك وبد ازو
صادر ميشود واين انسان را حق تعالى بلا واسطه بشري تربيت كامل ميفرمايد باين طريق كه تاثير نور القدس در قوت نظريه او بوجهي

حقيقت نبي

واقع میشود که غلط و اشتباه در معلومات او راه نمی یابد و در قوتِ عملیهٔ او ملکه پیدا میکند که بسبب آن اعمالِ صالحه بکمال رغبت صادر میگردد و از اعمالِ بد بکمالِ نفرت محفوظ می ماند و چون قوای بدنی او بحدِ کمال میرسند و عقلِ تجربی نیز بانتهای می رسد او را برای تکمیل خلق مبعوث می سازند و باز بمعجزات تصدیقِ او می فرمایند و معجزه گاهی از جنسِ اقوال می باشد مثل قرآنِ مجید و گاهی از جنس افعال مثل جاری کردنِ آب از انگشتان و همراهِ معجزات آیاتِ عقلیه نیز او را می دهند که موجبِ ایمانِ خواص مردم میگردد چنانچه معجزات موجبِ ایمانِ عوام می شود و آن آیاتِ عقلیه چند قسم می باشد از انجمله است اخلاقِ کریمه و از انجمله است علومِ صادقه و از انجمله است بیانِ شافی و حجت و از انجمله است انوارِ صحبت و چون قاصران استدلال بمعجزات میکنند کاملان استدلال بکمالات میکنند خصوصًا چون

حقیقتِ نبی

معالجهٔ امراضِ روحانیه و تکمیلِ نفوسِ ناقصه و فیضانِ اشعهٔ انوار بر هم صحبتان از ایشان مشاهده میشود و یقین جازم به نبوتِ ایشان حاصل میگردد و انبیا بعضی اوقات چیزی بیان میکنند که عقل نیز آنرا باور میکند چنانچه وجودِ حضرتِ حق تعالی و صفاتِ کمالِ او و بعضی اوقات چیزی را بیان میکنند که عقل بالاستقلال در نمی یابد چنانچه احکام هر روزهٔ باری تعالی در حقِ بندگان و بیانِ تفصیلاتِ ثواب و عقاب بر اعمالِ صالح و اعمالِ فاسد و بیانِ حالِ افعالی که گاهی نیک میشوند گاهی بد پس اگر تصدیق بمعجزات و آیاتِ عقلیه همراه انبیا نباشد عقلِ محض خصوصًا در عوام سخن آنها باور نکند و فائدهٔ صحبت متحقق نگردد و چون معنی نبی بقدرِ ضروری دانسته شد حالا

معنی صدیق

معنی صدیق باید شناخت صدیق[۲] آن است که قوتِ نظریهٔ او مثل قوتِ نظریهٔ انبیا کامل باشد و از ابتداءِ عمر دروغ گفتن و سخن دو رویه آوردن شایانِ او نباشد و در مقاماتِ دینی اخلاص تام از وی سر بر زند که اصلا شوبِ حظ نفس در وی نباشد و از علامات صدیق آن است که در عزمِ خود تردد نکند و در نماز هر چند حادثهٔ صعب پیش آید بچپ و راست التفات نکند و سر و علانیهٔ او برابر باشد و کسی را لعن نماید و علم تعبیرِ رؤیا خوبتر داند (ای منافقانه ۱۲) و شهید[۳] آن است که قلبِ او بمشاهده متحقق باشد و آنچه انبیا باور سانیده اند به نهجی

معنی شهید

قلبِ او آنرا قبول کند گویا می بیند و لهذا دادنِ جان در امرِ دین نزدِ او اسهل کاری باشد گو بحسبِ ظاهر مقتول نشده باشد و قوتِ عملیهٔ او در کمال قریب بقوتِ انبیا است و صالح[۴] آنکه هر دو قوتِ او از مرتبهٔ کمالِ انبیا پست تر افتاده لیکن بسببِ کمالِ متابعت ظاهرِ خود را از معاصی پاک کرده باشد و باطنِ خود را از اعتقاداتِ فاسده و اخلاقِ ذمیمه دور داشته از یادِ حق آنقدر پر کرده باشد

معنی صالح

که گنجایش چیزی دیگر در ان نماند و نامِ ولی هر چند شاملِ این هر سه گروه است لیکن بیشتر این لفظ بر صالحان اطلاق کرده میشود و خیری که شاملِ این چهار فرقه است یعنی انبیا و صدیق و شهدا و صالحین از علامات آن است (ای صدیق و شهید و صالح ۱۲) که حضرتِ حق ایشان را دوست می دارد و تکفلِ رزقِ ایشان میفرماید به نهجی که ممتاز از سایرِ ناس باشند و از اعداءِ خود ایشان را محفوظ می دارد و انیسِ ایشان می باشد در غربت و در نفوسِ ایشان غیرتی می دهد که بسبب آن غیرت بخدمتِ ملوک و امرا راضی نمی شوند و همتِ ایشان را بلند میفرماید پس راضی نمی شوند بآنکه بقاذوراتِ دنیا آلوده گردند و دلهای ایشان را منور می سازد پس ایشان را چیزها معلوم میشود که غیرِ ایشان از اربابِ نظر و فکر

بآن نرسند مگر بجہد شدیدہ در عمر طویل و سینہ ہای ایشان را کشادہ می سازد پس محنت ہای دنیا و مصیبت ہای آن و مرون اقارب و دیگر تکلیفات و شدائد تنگ دل نمی شوند و نیز برای ایشان ہیبتی می دہند کہ در قلوب سرکشان و جباران تاثیر می کند و برکت در کلام و انفاس و در افعال و در مکانات ایشان و در ہم صحبتان ایشان و در اولاد و نسل ایشان و در زیارت کنندگان ایشان پی در پی ظاہر میگردانند و نزد خود ایشانرا جاہی و مرتبہ می بخشند کہ دعاء ایشان مستجاب میشود بلکہ ہر کہ در حاجتی بایشان توسل نماید حاجت او روا میگردد و خصوصیات و علاماتی کہ ایشانرا در عالم برزخ و مواقف قیامت و در عالم ملکوت می دہند از ان قبیل نیست کہ عوام مومنین بآن استدلال توانند کرد الا بعد از مشاہدۂ آن عوالم انتہی **فائدہ سی و یکم** در زیارت قبور و سفر زیارت و ما یتعلق بہا بدانکہ زیارت قبور مومنین و دعا برای ایشان مستحب است وفاقاً کذا فی البحر الرائق و العالمگیری زیرا کہ مرگ را یاد می دہانند و از قساوت قلب و رغبت دنیا می رہانند و سبب رقت قلب و باعث عبرت و تذکر آخرت میگردد چنانچہ در حدیث آمدہ کہ زوروا القبور فانہا تذکرکم الآخرۃ و عمدہ در آن دعا و اموات را و استغفار برای ایشان است و باین وارد شدہ است سنت و بود آن حضرت صلی اللہ علیہ و سلم کہ ببقیع میرفت و سلام می داد بر اہل آن و استغفار میکرد برای ایشان کذا فی شرح المشکوۃ و زیارت سرور عالم صلی اللہ علیہ و سلم باجماع علماء دین قولاً و فعلاً از افضل سنن و اوکد مستحبات است قاضی عیاض رحمہ اللہ میگوید زیارت قبر سرور عالم سنتی است مجمع علیہا و فضیلتی است مرغب فیہا بعضی از علماء مالکیہ بوجوب آن رفتہ و دیگران تاویل آن بسنن واجبہ کردہ و گویا کہ مراد بسنن واجبہ سنن موکدہ است غایت تاکید کذا فی جذب القلوب و احترام اہل قبور وقت زیارت در استقبال و قرب و بعد و نشست و مراعات ادب بقدر مراتب ایشان کہ در حین حیات می کرد واجب است زیرا کہ صالحان را در حق زائران خود باندازۂ ادب ایشان امداد بلیغ است کما ہو مذکور فی جامع الرموز و شرح المشکوۃ و اللآلی الفاخرۃ فی تذکرۃ الآخرۃ

بہر زیارت چو روی پیش قبر ؛ قدر بزرگیش تو منظور دار

کذا فی زاد الآخرۃ و مخدوم محمد ہاشم سندی در کتاب حیات القلوب فی زیارۃ المحبوب در آداب زیارت سرور عالم صلی اللہ علیہ و سلم می نگارد کہ چون فارغ شود از حمد و ثنا و دعا تجدید کند توبہ را پس بیاید بسوی قبر شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم با رعایت ادب و خضوع و خشوع بسیار و تواضع و انکسار و وقار پس بایستد چشم پوشیدہ و منع کند اعضاء خود را از حرکت و فارغ نماید قلب خود را از وساوس و علائق و بندد دست راست بر دست چپ چنانکہ در نماز و بایستد در وقت زیارت مستقبل وجہ شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم مستدبر قبلہ و ہو المستحب عند الائمۃ الاربعۃ کما صرح بہ ابن جماعۃ و غیرہ انتہی و صاحب فتاوی عالمگیری میطراز د و یقف کما فی الصلوۃ و یمثل صورتہ الکریمۃ البہیۃ کانہ نائم فی لحدہ عالم بہ یسمع کلامہ کذا فی الاختیار شرح المختار انتہی بلکہ غیر زائر نیز اگر متوجہ بسوی امکنہ متبرکہ شود و باجلال و تعظیم استحضار صورت مقربان الہی نماید منافی شریعت نیست محض سعادت و اکتساب قربت بود کما ذکر شیخ الہند فی المدارج و تکملۃ و سند العلما در جواب نعیم الدین مطبوعہ سنہ ۱۲۳۳ ہجری میفرماید بعد از نماز عشا

درود به هر صیغه که باشد صد بار متوجه بسمت مدینهٔ منوره شده و استحضار صورت مبارک جناب پیغمبر صلی الله علیه وسلم نموده باید خواند انتهی
و در سفر زیارت اختلاف است قال صاحب مفتاح البیت العتیق قال النووی اختلف العلماء فی شد الرحال واعمال المطی الی غیر
المساجد الثلثة کالذهاب الی قبور الصالحین والی المواضع الفاضلة ونحو ذلک فقال الشیخ ابو محمد الجوینی الشافعی من اصحابنا الشافعیة هو حرام والصحیح
عند اصحابنا هو الذی اختاره امام الحرمین والمحققون انه لا یحرم ولا یکره انتهی وقال الشیخ علی القاری الحنفی فی شرح عین العلم
ای فی الصحیحین وغیرهما من حدیث ابی هریرة وابی سعید لا تشد الرحال ای لا تطلب برکة البقاع بالسفر الیها الا الی مسجدی هذا
والمسجد الحرام والمسجد الاقصی ولا یمنع هذا زیارة قبور الانبیاء والاولیاء لان الحصر فی حق المساجد دون سائر المشاهد انتهی و
شیخ الهند در ترجمهٔ مشکوة میفرماید اما در مسافرت برای زیارت قبور صالحین و رسیدن بمواضع متبرکه اختلاف است بعضی مباح
دارند و بعضی حرام گویند کذا فی مجمع البحار و بعضی گفته اند که قصد بطریق نذر بجز این سه جا درست نباشد اگر نذر کنند در غیر این سه
مسجد واجب نگردد وفاء آن و بعضی از علما گفته اند که سخن در مساجد است یعنی در مسجد دیگر جز این سه مساجد سفر جائز نباشد اما مواضع
دیگر جز مساجد خارج اند از مفهوم این کلام انتهی و در جذب القلوب می نگارد اما حدیث لا تشد الرحال الا الی ثلثة مساجد
چنانچه قاعدهٔ نحویه که وجوب جنسیت مستثنی منه است مر مستثنی را در استثناء مفرغ اقتضاء آن کند پس منع مطلق سفر بغیر این مساجد
لازم نیاید و چگونه منع کنند از سفر بغیر این مساجد و حال آنکه سفر برای حج و جهاد و هجرت از دار کفر و تجارت و سائر مصالح دنیا
جائز و مشروع است باتفاق انتهی و امام حجة الاسلام در اصل هفتم رکن دویم کیمیا میفرماید قسم دویم سفر برای عبادت است چون
حج و غزو و زیارت قبر انبیا و اولیا و صحابه و تابعین بلکه زیارت علما و بزرگان که نظر در روی ایشان عبادت است و برکت دعای
ایشان بزرگ بود و یکی از برکات مشاهدهٔ ایشان آن بود که رغبت اقتدا کردن با ایشان پیدا آید پس دیدار ایشان هم عبادت
بود و هم تخم عبادت های بسیار بود چون فوائد انفاس و سخنهای ایشان با آن یار شود فوائد مضاعف گردد و نیز زیارت مشهد و
قبر بزرگان رفتن روا بود بقصد و اینکه رسول صلی الله علیه وسلم گفت لا تشد الرحال الا الی ثلث مساجد یعنی مسجد مکه و مدینه
و بیت المقدس دلیل نیست بر آنکه بقاع و مساجد تبرک مکنید که همه برابر است مگر این سه بقعه اما چنانکه زیارت علما که زنده باشند
درین نیاید آنها که مرده باشند هم درین نیاید پس به زیارت قبر انبیا و اولیا رفتن باین قصد و سفر کردن باین نیت روا بود انتهی
و صاحب نفحات در احوال ابو المکارم رکن الدین علاء الدوله احمد بن محمد البیابانکی قدس الله تعالی سره میفرماید درویشی از وی
سوال کرد که چون این بدن را در خاک ادراک نیست و بدن مکتسب آ با روح از وی مفارق شده و در عالم ارواح حجاب
نیست چه احتیاج است بسر خاک رفتن و فائده چیست چه در هر مقامی که توجه کند بروح بزرگی همان باشد که بسر خاک رفته شیخ
فرمود که فائده بسیار دارد یکی آنکه چون بزیارت کسی میرود چندانکه می رود توجه او زیادت میشود و چون بسر خاک رسد و بحس

مشاهده کند خاکِ او را حسِ او نیز مشغول شود و بکلی متوجه گردد و فائده بیشتر باشد دیگر آنکه هر چند ارواح را حجاب نیست و همه جهان او را
یکی است اما در بدنی که هفتاد سال با او صحبت داشته باشد و بدنِ محشور که بعد از حشر ابد الآباد خواهد بود و آنجا باشد بآن موضع نظر او و تعلق
او بیشتر بود که بموضع دیگر پس حکایت کرد که یک نوبت در خلوتِ جنید قدس الله تعالی سره بودم و از خلوتِ وی ذوقِ تمام می رسید بسبب
جنید که در آن خلوت بوده است بیرون آمدم و بسرِ خاکِ او رفتم آنجا آن ذوق نیافتم [ای چله بود یا غیر چله ۱۲] این معنی بخدمتِ شیخ قدس سره بگفتم فرمود که آن ذوق
بسبب جنید یافتی یا نه گفتم بلی گفت در موضعی که در عمرِ خود پیدا است که چند نوبت آنجا بوده باشد وقتی ذوق حاصل میشود در بدنی که
چندین سال دائم با او صحبت داشته بود اولی باشد که ذوق بیشتر حاصل شود اما شاید که بسبب مشغولِ حسِ بر سرِ خاک در توجه تقصیری افتاده
باشد آخر در خرقه که اہل ولی پوشیده باشد ذوقِ آن مشاهده می توان کرد و بدن از خرقه نزدیک تر است و فواید زیارت بسیار است کسی اینجا
توجه کند بروحانیتِ مصطفی صلی الله علیه وسلم فایده یابد اما اگر بمدینه رود و در روحانیتِ مصطفی صلی الله علیه وسلم از رفتنِ او و رنج راه با خبر
باشد و چون آنجا رسد بحس ببیند روضهٔ پاک آنحضرت را و بکلی متوجه شود فائدهٔ آن را با فائدهٔ این چه نسبت و اہلِ مشاهده را این معنی تحقیق
باشد انتهی اگر بر سرِ خاک رفتن فائده نداشتی سرورِ عالم صلی الله علیه وسلم بزیارت اہل بقیع و شہداءِ احد نرفتی از این اسناد هویدا است که
زیارتِ قبور مستحب است و بر سرِ خاک رفتن بلکه توجه بصورت مقبور داشتن موجبِ سعادت و اکتسابِ قربت بود و صاحبِ مصباح الانام
در فصل سیزدهم میفرماید قال الامام الغزالی فی الاحیاء فی الکتاب السابع من ربع العبادات وهو کتاب اسرار الحج قال صلی الله علیه وسلم
لا تشدوا الرحال الا لثلثة مساجد المسجد الحرام ومسجدی هذا والمسجد الاقصی وقد ذهب بعض العلماء الی الاستدلال بهذا الحدیث فی المنع
من الرحلة لزیارة المشاهد وقبور العلماء والصلحاء وما تبین لی ان الامر کذلک بل الزیارة مامور بها قال صلی الله علیه وسلم کنت نهیتکم
عن زیارة القبور فزوروها والحدیث انما ورد فی المساجد الثلثة [نافیه ۱۲] متماثلة فلا بلدة الا وفیها مسجد فلا معنی للرحلة الی مسجد آخر واما المشاهد فلا تساوی
فان برکة زیارتها علی قدر درجاتهم عند الله نعم لو کان فی موضع لا مسجد له فلا الرحلة الی موضع فیه مسجد وینتقل الیه بالکلیة ان شاء ثم
لیت شعری هل یمنع هذا القائل من شد الرحال الی قبور الانبیاء مثل ابراهیم وموسی ویحیی وغیرهم فالمنع فی ذلک فی غایة الاحالة
واذا جوز ذلک فقبور العلماء والاولیاء والصلحاء فی معناها فلا یبعد ان یکون ذلک من اغراض الرحلة کما یکون زیارة العلماء فی الحیوة
من المقاصد [ای مقاصد ۱۲] هذا فی الرحلة انتهی واما ما یقع من المنکرات اذا قدرنا وقوع اختلاط النساء بالرجال فیحتاج الی ان تنکر المنکر من حیث هو ولا
تترک الامر الکلی للامر الجزئی قال المقری فی الارشاد فی باب الجهاد وجاز رقی نساء تشرک بهن وقد حضر الحسن البصری وابن سیرین
رحمهما الله فی بعض الجنائز وکان فیها لغط فاراد ابن سیرین ان یرجع فقال الحسن له لو کلما رأینا بدعة ترکنا سنة لقد ترکنا سننا کثیرة فافهم
[لغط بفتحتین بانگ و خروش ۱۲ منتخب]
ذکره الامام زکریا فی شرح رسالة القشیری وقریبا منه ما ذکره الشیخ محمد ابن احمد العدنی فی شرح تراجم البخاری وسئل الامام العلامة
عبد الله بن عمر مخرمه رحمه الله لو کان تتبع جنازة بانواع من المنکرات کخروج النساء واختلاطهن بالرجال هل یکون معذورا فی ترک

الخروج اذا لم يمكنه نهي المنكر فاجاب لا يترك الحق لاجل الباطل فان قدر على انكار شيء من ذلك في خروجه فعل وان عجز كان ماجورا
على كراهة ذلك بقلبه وقد اجاب ابن عبد السلام بجواب طويل موافق لما ذكرنا والله اعلم انتهى من فتاويه الحديثية وقد سئل الشيخ ابن حجر
المكي صاحب التحفة عن زيارة قبور الاولياء في زمن معين مع الرحلة اليها هل يجوز مع انه يجتمع عند ذلك القبر مفاسد كثيرة كاختلاط النساء
بالرجال واسراج السرج الكثيرة وغير ذلك فاجاب بقوله زيارة قبور الاولياء قربة مستحبة وكذا الرحلة اليها وقول الشيخ ابي محمد لا يستحب الرحلة
الا لزيارة قبر النبي صلى الله عليه وسلم رده الغزالي بانه قاس منع ذلك على ما منع الرحلة لغير المساجد الثلثة مستوية في الفضل فلا فائدة
في الرحلة اليها واما الاولياء فانهم يتفاوتون في القرب من الله تعالى ويقع للزائر بزيارته مع الامدادات بحسب معارفهم واسرارهم فكان
للرحلة اليهم فائدة اى فائدة فمن ثم سنت الرحلة اليها للرجال فقط بقصد ذلك وانعقد نذرها وما اشار اليه السائل من تلك البدع
والمحرمات فالقربات لا تترك لمثل ذلك بل على الانسان فعلها وانكار البدع وازالتها ان امكنه وقد ذكر الفقهاء في الطواف
المندوب فضلا عن الواجب انه يفعل ولو مع وجود النساء وكذا الرمل لكن امروه بالبعد عنهن وينهى عن ما يراه محرما بل ويزيله
ان قدر ومن اطلق المنع الزيارة خوف ذلك الاختلاط يلزمه ان يقول بمنع الطواف والرمل بل والوقوف بعرفة والمزدلفة
والرمي اذا خشي الاختلاط ونحوه ولم يمنع الائمة شيئا من ذلك مع ان فيه اختلاطا اى اختلاط وانما منعوا النفس الاختلاط لا غير
ولا تغتر بجلالة من انكر الزيارة خشية الاختلاط فيتعين حمل كلامه على ما فصلناه وقررناه والا لم يكن له وجه وزعم ان زيارة الاولياء
بدعة لانها لم تكن في زمن السلف ممنوع وبتقدير تسليمه فليست بدعة منهيا عنها بل قد تكون البدعة واجبة كما صرحوا به انتهى الجواب
لابن حجر وعبارة الجواهر وندب زيارة القبور وقراءة ما تيسر ودعاء له ولا بدعة في الاجتماع في يوم مخصوص عند قبر عالم او نحوه بل هو
زيارة مندوبة ونيز صاحب مصباح الانام در فصل سيوم مي نگارد واعلم ان من هفوات النجدي منعه الرحلة لزيارة سيد المرسلين وخاتم
النبيين وحبيب رب العالمين محمد صلى الله عليه وسلم وعلى آله وصحبه والتابعين وسلم عليهم اجمعين بل زار ناس من الاحساء فلما وصلوا اليه الى
الدرعية حلق لحاهم واركبهم مغلوبين من الدرعية الى الاحساء حتى انه في هذه السنة الذي عبروا عليه الى الدرعية من الآفاق وقصدهم
الزيارة للنبي صلى الله عليه وسلم والحج سمعه بعضهم يقول للمشركين خلوهم يسيرون طريقة المدينة والمسلمين يعني جماعته يحلقون معنا مع
ان ابن تيمية شيخ الاسلام ما يمنع الزيارة وان قال بعدم استحباب الرحلة وابي محمد قال لا تستحب الرحلة الا لزيارة النبي صلى الله
عليه وسلم كما قدمناه في خاتمة الفصل الثالث عشر وقد رد عليه الامام الغزالي في الاحياء وعلى الذي لم يقل باستحباب الرحلة للاولياء فانظر
الفرق هذا يعاقب الزائر للنبي وابن تيمية لم يقل ان الزائر مخطئ بل يقول بالزيارة وعدم استحبابها ويقصد بالرحلة الى المسجد النبوي
ما ابعده من كلام ابن تيمية فهو بمعزل عنه ونيز صاحب مصباح الانام در فصل مذكور مي طرازد وذكر في الاحياء ان الله وكل بقبره
صلى الله عليه وسلم ملكا يبلغه سلام من يسلم عليه من امته ثم قال هذا في حق من لم يحضر قبره فكيف بمن فارق الوطن وقطع البوادي

شوقاً الیه انتہی ولصاحب مصباح الانام فی الفصلین المذکورین کلام لاتحتملہ المقام **فائدہ سی ودویم** در تبرک قال صاحب
الجلالین فی تفسیر سورۃ البقرۃ وقال لہم نبیہم لما طلبوا منہ آیۃ علی ملکہ ان آیۃ ملکہ ان یاتیکم التابوت الصندوق کان فیہ صور
الانبیاء انزلہ اللہ تعالیٰ علی آدم واستمر الیہم فغلبتہم العمالقۃ علیہ واخذوہ وکانوا یستفتحون بہ علی عدوہم ویقدمونہ فی القتال و
یسکنون الیہ کما قال تعالیٰ فیہ سکینۃ طمانینۃ لقلوبکم من ربکم وبقیۃ مما ترک آل موسیٰ وآل ہارون ای ترکاہ وہو نعلا موسیٰ وعصاہ وعمامۃ
ہارون وقفیز من المن الذی کان ینزل علیہم ورضاض الالواح تحملہ الملائکۃ حال من فاعل یاتیکم ان فی ذلک لآیۃ لکم علی ملکہ ان کنتم
مومنین و مولانا دہلوی در فتح الرحمن میفرماید وگفت ایشانرا پیغامبر ایشان ہر آئینہ نشان بادشاہی او آن است کہ بیاید بشما صندوقی
کہ در آن آرام دل است از پروردگار شما وبقیہ از تبرکاتی کہ گذاشتند آل موسیٰ وآل ہارون بر میدارند او را فرشتگان ہر آئینہ در ینصورت
نشانہ است شمارا اگر باور دارندہ اید و مولوی عبد القادر دہلوی در موضح القرآن می نگارد اور کہا انکو انکی نبی نی نشان اسکی
سلطنت کا یہہ کہ آوی تمکو صندوق جس مین دل جمعی ہی تمہاری رب کی طرف سی اور کچھ بچی چیزین جو چھوڑ گئی موسیٰ اور ہارون
کی اولاد اٹھالاوین اسکو فرشتی اسمین نشانی پوری ہی تمکو اگر یقین رکھتی ہو انتہی واین فائدہ بر حاشیہ موضح القرآن می طرازد
بنی اسرائیل مین ایک صندوق چلا آتا تھا اس مین تبرکات تھی موسیٰ وہارون کی لڑائی کی وقت سردار کی آگی لیچلتے۔ اور دشمن پر
حملہ کرتی تو اسکو آگی دہر لیتی۔ پھر اللہ فتح دیتا۔ جب بدنیت ہوگئی وہ صندوق ان سی چھن گیا۔ غنیم کی ہاتھ لگا۔ اب جو طالوت
بادشاہ ہوا وہ صندوق خود بخود رات کی وقت اسکی گھر سے سامہنی آموجود ہوا سبب یہہ کہ غنیم کی شہر مین جہان رکھا اُن پر
بلا پڑی پانچ شہر ویران ہوی۔ تب ناچار انہون نی دو بیلون پر لاد کر ہانک دیا۔ پھر فرشتی بیلون کو ہانک کر یہان لی آئی
انتہی وقال صاحب الجلالین فی تفسیر سورۃ یوسف علیہ السلام اذہبوا بقمیصی ہذا وہو قمیص ابراہیم الذی لبسہ حین القی فی النار کان
فی عنقہ فی الجب وہو من الجنۃ امرہ جبرئیل بارسالہ وقال ان فیہ ریحہا ولا یلقی علی مبتلی الا عوفی فالقوہ علی وجہ ابی یات بصیر
بصیراً وقال ایضاً فلما ان زائدۃ جاء البشیر یہودا بالقمیص وکان قد حمل قمیص الدم فاحب ان یفرحہ کما احزنہ القاہ طرح القمیص
علی وجہہ فارتد بصیراً و مولانا دہلوی در فتح الرحمن می فرماید ببرید این پیراہن مرا پس بافکنیدش بر روی پدر من تا شود بینا و نیز
در وی میفرماید پس چون بیامد پیش وی مژدہ دہندہ انداخت قمیص را بر روی وی پس بینا گشت و مولوی عبد القادر دہلوی در موضح
القرآن می نگارد لیجاؤ کرتا میرا اور ڈالو منہہ پر میری باپ کی کہ چلا آوی آنکہون سی دیکھتا و نیز در وی می نگارد پھر جب پہنچا خوشخبری
والا ڈالا وہ کرتا اسکی منہہ پر تو الٹا پھر آنکہون سی دیکھتا انتہی ازین آیات ثبوت برکات باید دریافت وقال شیخ الاسلام زکریا فی
شرح الرسالۃ القشیریۃ فی اثبات کرامات الاولیاء وکان الشیخ معروف الکرخی من اعظم الناس برکات حتی ان قبرہ تریاق مجرب من
اخذ منہ شیئاً عوفی انتہی وقال صاحب النہایۃ ان الامام الرملی افتی بجواز تقبیل اعتاب الاولیاء علی قصد التبرک من غیر کراہۃ انتہی

ای اشموئیل ۱۲ | ای ربہ یاہی الواح ۱۲ | ای نبی اسرائیل ۱۲ | ای شموئیل ۱۲ | ای طالوت ۱۲ | بسبب آن قوی شوند بر حرب ۱۲ | تنبصر ۱۲ | الشافعیہ ۱۲

ف ۱ تبرک مبارک شمردن
کنایہ از الشوق الی الشی
یعنی متبرک آید
و زیبا صورت انبیاء
یعنی اسم ہر نبی منقوش
کنایہ از غیاث الانبیاء
ف ۲ قفیز پیمانہ
ایست مقدار دوازدہ صاع
صاع ۱۲ [illegible]
ف ۳ من انگبین
عبارت است از ترنجبین
[illegible]

وصاحب مصباح الانام در فصل ثالث می نگارد ومن جملۃ ہذیانہ وخرافاتہ قولہ انّ قصد الصالحین والاعتقاد فیہم والتبرک بہم شرک اکبر

(ای النجدی ۱۲) فامّا قصد الصالحین والتبرک بہم فاوّل من امر بہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صاحبیہ عمر بن الخطاب وعلی بن ابی طالب رضی اللہ تعالی عنہما فقد

امرہما ان یقصدا اویس القرنی ویسألاہ الدعاء والاستغفار کما فی صحیح مسلم واما التبرک بہم فقد کانت بردتہ صلی اللہ علیہ وسلم عند کعب بن زہیر

یتبرک بہا ثم اشتراہا معاویۃ من اولادہ بثلاثین الف درہم ولم تزل الخلفاء یتبرکون بہا وقد کان فی قلنسوۃ خالد بن الولید شعرات من

شعر النبی صلی اللہ علیہ وسلم حملہا معہ تبرکا ذکرہ القاضی عیاض فی الشفاء وذکر المناوی فی شرحہ علی خصائص الامام السیوطی لما حج النبی صلی اللہ

علیہ وسلم حجۃ الوداع حلق رأسہ صلی اللہ علیہ وسلم وقسم شعرہ بین اصحابہ تبرکا علی اصحابہ فانظر الحدیث بطولہ فی الکتاب المذکور کیف وقد

اتی فی القرآن بالبیان لقولہ تعالی حکایۃ عن النبی یوسف علیہ السلام اذہبوا بقمیصی ہذا فالقوہ علی وجہ ابی یأت بصیرا الی قولہ فلما ان

جاء البشیر القاہ علی وجہہ فارتد بصیرا واما الاعتقاد فہو اصل کل خیر واول من سعد بہ من رجال ہذہ الامۃ ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ

لما اعتقد فی النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ رسول اللہ وحبیبہ وخیرتہ من خلقہ فآمن بہ وصدقہ والاعتقاد ضد الانتقاد وقد شقی بہ الکفار حیث

انتقدوا علیہ صلی اللہ علیہ وسلم ولم ینظروہ بعین الاجلال والتعظیم واولیاء اتباعہ صلی اللہ علیہ وسلم ولہم من ہذا المعنی نصیب فمن رآہم

بعین الاعتقاد سعد بہم ومن رآہم بعین الانتقاد شقی بہم وحرم برکاتہم انتہی **فائدہ سی وسیوم** (۳۳) در اقسام ندا بدانکہ

اقسام ندا بسیار اند گاہی بطریق تعبد می باشد مثلا شخصی در نماز یا خارج نماز یا ایہا المزمل میخواند ازینجا لازم نمی آید کہ قاری باعتقاد

غیب دانی خطاب با رسول خدا می کند وآنحضرت را برای ادای نماز تہجد امر می نماید معاذ اللہ من ذلک بلکہ کلام خدا را بطریق تعبد

تلاوت می نماید وہمچنین ندا بہ السلام علیک ایہا النبی در تشہد بطریق تعبد است شیخ الہند در شرح مشکوۃ می فرماید بجہت ابقاء این کلام

است بر آنچہ در اصل بود کہ در شب معراج از جانب پروردگار تعالی وتقدس بر آن حضرت خطاب بسلام در آمد ودر حین تعلیم امت نیز

ہمان لفظ اصل گذاشت انتہی وگاہی بمقتضای قانون فصاحت می باشد کہ باصطلاح اہل علم بدیع آنرا التفات می گویند منادی

درین قسم یا غائب را حاضر قرار دادہ مخاطب می سازد چنانچہ در قصائد ومثنویات اکابر این قسم ندا بیشتر واقع است یا از کلام غائبانہ بسوی

خطاب حاضرانہ انتقال مینماید چنانچہ در کلام سعدی وارد است **س** خدیو خردمند فرخ نہاد ۞ کہ شاخ امیدش برومند باد ۞ در جنت

بہشتی توای بادشاہ ۞ کہ افکندہ سایہ یکسالہ راہ ۞ وگاہی بیمار وخائف در حالت بیماری وخوف پدر ومادر ودیگر غمخواران خود را بی اختیار

بی نیت غیب دانی ندا می کند وگاہی مغموم بجوش غم ندا وخطاب با موتی میکند ونیت غیب دانی آنہا ندارد وگاہی محب بجوش محبت

وشوران مودت معشوق غائب را حاضر قرار دادہ خطاب باو می کند واضطراب دل خود را چیزی تسکین میدہد وگاہی ندا بطریق توسل

واستمداد می باشد **فائدہ سی وچہارم** (۳۴) در بیان توسل واستمداد صاحب حصن حصین شیخ القراء والمحدثین در آداب الدعاء

از بخاری وبزار وحاکم نقل مینماید وان یتوسل الی اللہ تعالی بانبیائہ واز بخاری نقل میکند والصالحین من عبادہ ای ان یتوسل

ف ۱ ومن ام سلیم ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یأتیہا فیقیل عندہا فتبسط لہ نطعا فیقیل علیہ وکان کثیر العرق فکانت تجمع عرقہ فتجعلہ فی الطیب فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یا ام سلیم ما ہذا قالت عرقک نجعلہ فی طیبنا وہو من اطیب الطیب وفی روایۃ قالت یا رسول اللہ نرجو برکتہ لصبیاننا قال اصبت ۔۔۔ اسماء ۔۔۔ النبی صلی اللہ علیہ وسلم ۔۔۔ متفق علیہ ۱۲

ف ۲ ۔۔۔ اللہ تعالی ۔۔۔

ف ۳ ۔۔۔

الی اللهِ تعالی بالصالحینَ من عبادِه و صاحبِ مصباح الانام در فصلِ چهاردهم می نگارد و قد صحّ فی حدیث البخاری و مسلم دعاء الانسان و توسّله بصالحِ عملِه کما فی حدیثِ اهلِ الغار الثلثة الذین انطبق علیهم الصخرة فتوسّلوا بافضلِ اعمالهم ففرّج اللهُ عنهم و قد رواه فی صحیحهما انتهی شیخ الهند در شرحِ مشکوة می فرماید امّا استمداد باهلِ قبور در غیرِ نبی صلی الله علیه وسلم یا غیرِ انبیا علیهم السّلام منکر شده اند آن را بسیاری از فقها و می گویند نیست زیارت مگر برای دعاءِ موتی و استغفار برای ایشان و رسانیدنِ نفع بایشان بدعا و استغفار و تلاوتِ قرآن و اثبات کرده اند آن را مشایخ صوفیه قدّس اللهُ اسرارهم و بعضی فقها رحمة الله علیهم و این امر محقّق و مقرر است نزد اهلِ کشف و کمال از ایشان تا آنکه از ایشان بسیاری را فیض و فتوح از ارواح رسیده و این طائفه را در اصطلاح ایشان اُوَیسی خوانند امام شافعی رحمة الله علیه فرموده قبر موسی کاظم تریاقِ مجرب است مر اجابتِ دعا را و حجّة الاسلام امام محمد غزالی گفته هر که استمداد کرده شود در حیات استمداد کرده شود بعد از وفات و یکی از مشایخ عظام گفته است دیدم چهار کس را از مشایخ که تصرف می کنند در قبور خود مانند تصرفهای ایشان در حیاتِ خود یا بیشتر شیخ معروفِ کرخی و شیخ عبدالقادر جیلی و دو کسِ دیگر را از اولیا شمرده و مقصود حصر نیست آنچه خود دیده و یافته است گفته و سیدی احمد زروق که از اعاظمِ فقها و علما و مشایخِ دیارِ مغرب است گفت که روزی شیخ ابو العباس حضرمی از من پرسید که امدادِ حی اقوی است یا امدادِ میّت من گفتم قومی می گویند که امدادِ حی قوی تر است و من می گویم که امدادِ میّت قوی تر است پس شیخ گفت نعم زیرا که وی در بساطِ حق است و در حضرتِ اوست و نقل درین معنی ازین طایفه بیشتر است از آنکه حصر و احصا کرده شود و یافته نمی شود در کتاب و سنت و اقوالِ مشایخ سلفِ صالح که منافی و مخالفِ این باشد و رد کند این را و بتحقیق ثابت شده است بآیات و احادیث که روح باقی است و او را علم و شعور بزایران و احوالِ ایشان ثابت است و ارواح کاملان را قربی و مکانتی در جنابِ حق ثابت است چنانکه در حیات بود یا بیشتر از آن و اولیا را کرامات و تصرف در اکوان حاصل است و آن نیست مگر ارواحِ ایشان را و ارواح باقی است و متصرفِ حقیقی نیست مگر خدا عزّ شانه و همه بقدرتِ اوست و ایشان فانی اند در جلالِ حق در حیات و بعد از ممات پس اگر داده شود مر احدی را چیزی بوساطتِ یکی از دوستان و مکانتی که نزد خدا دارد دور نباشد چنانکه در حالتِ حیات بود و نیست فعل و تصرف در هر دو حالت مگر حق جلّ جلاله و عمّ نواله را و نیست چیزی که فرق کند میان هر دو حالت و یافته نشده است دلیلی بر آن (جای و جا بگیر شدن ۱۲ منتخب) و در شرحِ ابن حجر هیتمی مکی در شرحِ حدیث لعن الله الیهود و النصاری اتخذوا قبور انبیائهم مساجد گفته است این بر تقدیری است که نماز گزارد بجانبِ قبر از جهت تعظیمِ وی که آن حرام است باتفاق و امّا اتخاذِ مسجد در جوارِ پیغمبری یا صالحی و نماز گزاردن نزد قبرِ وی نه بقصد تعظیمِ قبر و توجه بجانبِ قبر بلکه بنیتِ حصولِ مدد از وی تا کامل شود ثوابِ عبادت به برکتِ قرب و مجاورت مر آن روحِ پاک را حرجی نیست در آن انتهی و در آخرِ باب پانزدهم جذب القلوب می طرازد که در ذکرِ قبرِ فاطمه بنت اسد امِّ علی بن ابی طالب رضی الله تعالی عنه مذکور شد که آنحضرت علیه الصلوة والسلام در قبرِ او درآمد و گفت بحقِ نبیک والانبیاء الذین من قبلی درین حدیث دلیل است بر توسل در هر دو حالت

نسبت بآن حضرت صلی الله علیه وسلم در حالتِ حیات و نسبت با نبیا علیهم السلام بعد از وفات و چون توسّل با نبیا و دیگر صلوات الله
وسلامه علیهم بعد از وفات جایز باشد بسیّد انبیا علیه افضل الصلوات واکمل التحیات بطریق اولی جایز باشد بلکه اگر باین حدیث توسّل باولیا
خدا نیز بعد از وفاتِ ایشان قیاس کنند دور نیست مگر آنکه دلیلی بر تخصیص حضرت رسل صلوات الرحمان علیهم قایم شود وآتین الذی قیل والله اعلم
ونیز در وی می نگارد تبرک و توسّل در عالم برزخ و موطنِ قبر در اختصاص بحضرت قدس سماتِ انبیا و رسل صلوات الله علیهم اجمعین تردّد
است وظاهر جواز او ست در غیرِ ایشان از اولیاء الله و صلحاء امّت از جهتِ عمومِ جوازِ توسّل در حالتِ حیات با ضمیمهٔ بقاء روحِ میّت
وشعور وادراک و قرب و منزلتِ او عند الله که با یمان و عملِ صالح و شرف اتّباع سیّد رسل صلی الله تعالی علیه وسلم حاصل شده با آنکه
حقیقتِ معنی توسّل سوال و دعا است از جناب صمدیّت بوساطتِ محبّتی و کرمی که بدین بندهٔ خاص وارد یا طلب والتماس نسبت دعا از
این بنده دعا و خواهش را از حضرتِ عزّت بوسیلهٔ قربتی و کرامتی که مر او راست در آن درگاه و ورود نص صریح در وی حاجت
نیست از جهتِ وجود بقاء ذاتِ متوسّل به انتهی ونیز شیخ الهند در جلدِ ثالث اشعة اللمعات فی شرح المشکوٰة در باب حکم الاسراء
میفرماید اما استمداد با هل قبور منکر شده اند از بعض فقها اگر انکار از جهت آن است که سماع و علم نیست ایشان را بزائران و احوالِ
ازاولیا وصلحا بخلافِ انبیا که استمداد بایشان بالاتفاق فقها جایز نیست ۱۲
ایشان پس بطلانِ او ثابت شده و اگر بسبب آن است که قدرت و تصرف نیست مر ایشان را در آن موطن تا مدد کنند بلکه محبوس و ممنوع اند
و مشغول اند بآنچه عارض شده است مر ایشان را از محنت و شدّت و آنچه باز داشته است از دیگران که این کلیّه نمی ماند خصوصًا در
شانِ متّقین که دوستانِ خدا اند شاید که حاصل شود ارواحِ ایشان را از قرب در برزخ و منزلت و قدرت بر شفاعت و دعا و طلب
حاجات مر زائران را که متوسّل اند بایشان چنانکه در روزِ قیامت خواهد بود و چیست دلیل بر نفی آن و تفسیر کرده است بیضاوی که گفته
والنازعات غرقًا الآیه بصفاتِ نفوسِ فاضله در حالِ مفارقت از بدن که کشیده می شوند از ابدان و نشاط می کنند بسوی عالمِ ملکوت
و سیاحت می کنند در آن پس سبقت می کنند بحظایرِ قدس پس میگردند بشرف و قوّت از مدبّرات و لیکن شوری چه میخواهند ایشان
باستمداد و امداد که این فرقه منکر اند آن را آنچه ما می فهمیم از آن این است که داعی محتاج فقیر الی الله دعا می کند خدا را و طلب می کند حاجت
خود را از جنابِ عزّت و غنای وی و توسّل میکند بروحانیتِ این بندهٔ مقرّب و مکرّم در درگاه عزّت وی و می گوید خداوندا برکت
این بندهٔ تو که رحمت کردهٔ بر وی و اکرام کردهٔ او را بلطف و کرمی که بوی داری برآورده گردان حاجتِ مرا که تو معطی کریمی یا ندا
می کند این بندهٔ مکرّم و مقرّب را که ای بندهٔ خدای و ولیِ وی شفاعت کن مرا و بخواه از خدا که بدهد مسئول و مطلوب مرا و قضا کند حاجت
مرا پس معطی و مسئول و مامول پروردگار است تعالی و تقدّس و نیست این بنده در میان مگر وسیله و نیست قادر و فاعل و متصرف
در وجود مگر حق سبحانه و اولیاء خدا فانی و هالک اند در فعلِ الٰهی و قدرت و سطوت وی و نیست ایشان را فعل و قدرت و تصرف
نه اکنون که در قبور اند و نه در آن هنگام که زنده بودند در دنیا و اگر این معنی که در امداد و استمداد ذکر کردیم موجب شرک و توجه بما سوای

حق باشد چنانچه منکر زعم میکند پس باید که منع کرده شود توسّل و طلب و دعا از صالحان و دوستان خدا در حالتِ حیات نیز و این
ممنوع نیست باتفاق بلکه مستحب و مستحسن است باتفاق و شائع است در دین و اگر میگویند که ایشان بعد از موت معزول شدند و بیرون
آورده شدند از ان حالت و کرامت که بود ایشان را در حالتِ حیات چیست دلیل بر آن یا گویند که مشغول و ممنوع شدند بآنچه عارض
شد از آفات بعد از ممات پس این کلیه نیست و دلیل نیست بر دوام و استمرار آن تا روزِ قیامت نهایت آنکه این کلیه نباشد و فائده
استمداد عام نباشد بلکه ممکن است که بعضی منجذب باشند بعالم قدس و مستهلک باشند در لاهوت حق چنانکه ایشان را شعوری و توجّهی
یعنی مستقر او نمی باشد چنانچه در فائدهٔ بیست و نهم از تفسیر عزیزیه گذشت ۱۲م
بعالمِ دنیا نمانده باشد و تصرفی و تدبیری در وی نه چنانکه درین عالم نیز از تفاوتِ حالِ مجذوبان و متمکنان ظاهر میگردد و نعم اگر زائران
اعتقاد کنند که اہلِ قبور متصرف و مستبد و قادر اند بی توجه بحضرتِ حق و التجا بجنابِ وی تعالی چنانکه عوام و جاہلان و غافلان اعتقاد
دارند و چنانکه می کنند آنچه حرام و منهی عنه است در دین از تقبیلِ قبر و سجده مر آن را و نماز بسوی وی و جز آن از آنچه نهی و تحذیر واقع
شده است این اعتقاد و این افعال ممنوع و حرام خواهد بود و فعلِ عوام اعتباری ندارد و خارجِ مبحث است و حاشا از عالم بشریعت
و عارفِ باحکامِ دین که اعتقاد بکند این اعتقاد را و این فعل را بکند و آنچه مروی و محکی است از مشائخِ اہلِ کشف در استمداد از ارواح
کُمّل و استفاده از ان خارج از حصر است و مذکور است در کتب و رسائلِ ایشان و مشهور است میانِ ایشان حاجت نیست که آن را ذکر
کنیم و شاید که منکر و متعصب سود نکند او را کلماتِ ایشان عافانا الله من ذلک سخن درینجا از وجه علم و شریعت است آری مروی
و مسنون در زیارت سلام بر موتیٰ و استغفار مر ایشان را و قرأتِ قرآن است و لیکن درینجا نهی از استمداد نیست پس زیارت برای
امداد مر موتیٰ را و استمداد از ایشان هر دو باشد بر تفاوتِ حالِ زائر و مزور و باید دانست که خلاف در غیرِ انبیا است صلوات الله
و سلامه علیهم اجمعین که ایشان احیا اند بحیاتِ حقیقی دنیاوی باتفاق و اولیا بحیاتِ اخروی معنوی و کلام درین مقام بحد اطناب
و تطویل کشید برغمِ منکران که در قریبِ این زمان فرقه پیدا شده اند که منکر اند استمداد و استعانت را از اولیاءِ خدا که نقل کرده شده اند
رغم بفتح اول و سکون ثانی خوار شدن و بمعنی کاری بعکس کردن کذا فی غیاث اللغات ۱۲م
ازین دارِ فانی بدارِ بقا و زنده اند نزد پروردگارِ خود و مرزوق اند و خوشحال اند و مردم را از ان شعور نیست و متوجهان بجناب
ایشان را مشرک بخدا و عبدهٔ اصنام می دانند و می گویند آنچه می گویند و عمر ها است که تحقیق و تفصیلِ این مسئله محظورِ خاطرِ فاتر بود و
الآن توفیقِ الٰهی بدان مساعدت کرد و الحمد لله اللهم ارنا الحق حقاً و ارنا الباطل باطلاً و ارزقنا اجتنابه والله اعلم و حکمه احکم اهـ
و نیز شیخ الہند در باب پانزدہم جذب القلوب می نگارد اما توسّل و استشفاع بحضرت سید رسل و استغاثه و استمداد بجاه و جناب او
صلی الله علیه و آله و سلم فعلِ انبیا و مرسلین و سیرتِ سلف و خلفِ صالحین است چه پیشی از ان وقت که روح[1] پاکش لباس جسمانیت
پوشید و چه بعد از ان وقت هم در حیاتِ[2] دنیویه و هم در عالم[3] برزخ[4] و هم در عرصهٔ قیامت که انبیا و مرسل را مجالِ نطق و تابِ دم زدن
نباشد وی صلی الله علیه و آله و سلم فتح بابِ شفاعت کند اولین و آخرین را مستغرقِ بحارِ نعمت و مشمولِ انوارِ رحمت گرداند و در استمداد

از جنابِ رسالت صلی الله علیه وسلم درین هر چهار موطن اخبار و آثار بورود پیوسته و نیز شیخ الهند در وی می طراز د مقرر ست که از
مواطنِ اربعه که توسّل و استمداد بحضرت سید العباد صلی الله علیه وآله وسلم را بدان واقع است موطنِ اوّل که توسّل بروحِ مقدس اوست
پیش از تلبسِ خلعتِ جسمانیت مخصوص بجنابِ اوست و هیچ یکی از انبیا و اولیا را درین منقبت عظمی با وی مشارکتی و مساهمتی
و عدم ورودِ نص در غیرِ آنحضرت درین باب کافی ست امّا توسّل بجنابِ وی در نشأ حیاتِ دنیوی ظاهرست که از خصائصِ آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم نیست بلکه بعض تابعان او را که بشرف متابعت و نسبتِ قربت او مشرف اند چنانچه آل و اصحاب و دیگر اولیاء
امت رضوان الله علیهم اجمعین نیز ثابت است و ثبوتِ کرامت و تصرف ایشان در مکونات که ما نحن فیه فردی از افرادِ اوست مد
اثباتِ مطلب کافی ست و از توسّلِ عمر بن الخطّاب از عباس بن عبد المطلب رضی الله عنهما در قضیهٔ استسقا نیز بظهور می پیوندد و هیچکس را
از علما در وی خلافی معلوم و متحقق نیست و کذلک توسّل و استمداد بوسیلهٔ شفاعت روزِ آخرت انبیا و اولیا و صالحین امت را نیز جایز
است چنانچه در کتبِ عقاید ذکر یافته امّا تبرک و توسّل در عالمِ برزخ و موطنِ قبر در اختصاص او بحضراتِ قدسی سمات انبیا و رسل صلوات
الله علیهم اجمعین تردد است و ظاهر جوازِ اوست در غیرِ ایشان از اولیاء الله و صلحاء امت والله اعلم از جهتِ عمومِ جوازِ توسّل در حالتِ
حیات با ضمیمهٔ بقاء روحِ میت و شعور و ادراک و قرب و منزلت او عند الله که بایمان و عمل صالح و شرفِ اتباعِ سید رسل حاصل شده
با آنکه حقیقتِ معنی توسّل و استمداد سوال و دعا است از جنابِ صمدیت بوساطت مجتبی و کرمی که بدین بنده خاص وارد یا طلب والتماس
از روحانیتِ این بنده دعا و خواهش را از حضرتِ عزت بوسیلهٔ قربتی و کرامتی که مر او راست دران درگاه و در ورودِ نصِ صریح در ورود
حاجت نیست از جهت وجودِ بقاء ذات متوسّل به بخلاف موطنِ اوّل بلکه عدم ورودِ نص بر منعِ آن کافی است نعم اگر دلیل قاطع بر
اختصاصِ آن بحضراتِ انبیا صلوات الله وسلامه علیهم اقامت یابد منعِ آن درست آید و الظاهر عدمُ الدلیل المذکور اگر گویند موت
بر ایمان و حصولِ قربِ الٰہی در غیرِ شخص معصوم معلوم و متیقن نیست گویم بقاءِ آن در انهائی که مبشر اند از ان خصوصاً و عموماً مقطوع به است
فیجوز التوسّل بهم ولا قائل بالفصل با آنکه ورود آثار و نقلِ اخبار از مشائخ کبار که اربابِ کشف و محرمانِ اسرارِ عالمِ مثال اند حاسم مادهٔ
این شبهه است نعم بعضی از فقها را درین مسئله خلاف گونه است ولکن الحق احق ان یتبع والله اعلم انتهی بحذف الاسانید و اسنادِ توسّل
این بعض در مقابله محل التفات نیست نه کثیر چه بسیاری از فقها منکر توسل اند ۱۲
درین مواطن اربعه که شیخ الهند باخبار و آثار در بابِ پانزدهم جذب القلوب مستند فرموده دیدنی است این مختصر گنجایشِ تفصیلِ آن ها
ندارد و پس ازان باید دانست که ملخصِ کلامِ صاحبِ مصباح الانام سید علوی شافعی تریمی در فصلِ چهاردهم آنکه قال الامام الرملی
فی شرحه علی الیضاح الامام النووی ولا فرق بین ذکرِ التوسّل والاستغاثة او التشفع او التوجه به صلی الله علیه وسلم او بغیره من الانبیاء
وکذا الاولیاء وفاقاً للسبکی وان منعه ابن عبد السلام فی الولی لانه صح جواز التوسّلِ بالاعمالِ مع کونها اعراضاً فالذوات الفاضلة
اولی انتهی و نیز باید دانست که در طلبِ دعا از روحانیتِ بنده استعانت بغیر نیست بلکه استعانت بحضرتِ حق است چنانچه سند العلما

در تفسیر کریمۂ وایاک نستعین میفرماید لیکن درینجا باید فهمید که استعانت از غیر بوجهی که اعتماد بر آن غیر باشد و او را مظهر عون الٰہی نداند حرام است و اگر التفات محض بجانب حق است و او را یکی از مظاہر عون اللہ ونظر بکارخانہ اسباب وحکمت او تعالی در آن نموده بغیر استعانت ظاہری نماید دور از عرفان نخواہد بود و در شرع نیز جایز و روا است و انبیا و اولیا این نوع استعانت بغیر کرده و در حقیقت این نوع استعانت بغیر نیست بلکہ استعانت بحضرت حق است لا غیر انتہی مستفاد ازین اسناد آنکہ در توسّل با انبیا علیہم السلام چہ در حیات وچہ در ممات اتفاق صوفیہ وفقہا است وہکذا در توسل بغیر انبیا در حالت حیات اتفاق است اما در توسّل باہل قبور بین الصوفیۃ اتفاق است وبین الفقہا اختلاف واین امر توسّل محقق ومقرر است نزد اہل کشف وکمال تا آنکہ از ایشان بسیاری را فیض وفتوح ارواح (ای در غیر انبیا ۱۲ منہ) رسیده واین طایفہ را در اصطلاح ایشان اویسی خوانند مولانا دہلوی در انتباه درین نسبت اویسیت میفرماید اعلم ان الشیخ ابی الحسن الخرقانی اخذ عن روحانیۃ ابی یزید البسطامی کنسبۃ اویس قدس اللہ سره من منبع الانوار علیہ افضل الصلوات واکمل التحیات و ہکذا نسبۃ سلطان العارفین الی روحانیۃ جعفر الصادق والمعروف من خدمتہ وصحبتہ غیر صحیح انتہی ونیز در انتباه می طرازد فالشیخ ابو علی الفارمدی اخذ ایضا عن خواجہ ابی الحسن الخرقانی عن الشیخ ابی یزید البسطامی من طریق الباطن لا من طریق الظاہر فان وفات الشیخ ابی یزید قبل ولادة خواجہ ابی الحسن بمدة مدیدة والشیخ ابو یزید عن سیدنا الامام جعفر الصادق اخذ من طریق الباطن لا الظاہر لان ولادة الشیخ ابی یزید بعد وفات الامام جعفر الصادق بمدة مدیدة (ای شصت سال ۱۲) انتہی مولانا جلال الدین رومی در بیان اویسیت شیخ ابو الحسن خرقانی میفرماید

ہمچنان آمد که او فرموده بود ٭ بو الحسن از مردمان او را شنود ٭ که حسن باشد مرید و امتم ٭ درس گیرد ہر صباح از تربتم ٭ گفت من ہم نیز خوابش دیده ام ٭ وز روان شیخ این بشنیده ام ٭ ہر صباحی رو نہادی سوی گور ٭ ایستادی تا ضحیٰ اندر حضور ٭ تا مثال شیخ پیشش آمدی ٭ تا که بی گفتی شکالش حل شدی ٭ تا یکی روزی بیامد باسعود ٭ گورہا را برف تو پوشیده بود ٭ توی بر تو برفہا ہمچون علم ٭ قبہ قبہ دید و جانش شد بغم ٭ بانگش آمد از حظیره شیخ حی ٭ ہا انا ادعوک کی تسعیٰ الی ٭ ہین بیا این سو بر آوازم شتاب ٭ عالم ار برف است روازمن متاب ٭ حال او زان روز شد خوب و پدید ٭ آن عجایب را که اول می شنید ٭

وملخص کلام صاحب ہمعات مولانا دہلوی در فائده نسبت اویسیہ آنکہ بسیاست که مناسبت بروحی خاص حاصل شود بجہۃ آنکہ فضائل وی استماع کرده محبتی خاص بہم رساند و آن محبت سبب کشاده شدن راہی گردد میان آن روح واین کس یا بجہۃ آنکہ آن روح مرشد وی یا جد وی باشد ودر وی ہمت ارشاد منتسبان خود متمکن شده یا بجہۃ مناسبتی جبلی که درہایت وقت است پس آن شخص را در منام می بیند واز وی مستفید می شود وصاحب این نسبت را لابد نسبت ارواح مشایخ صوفیہ جملۃ یا فرادا محبت وعشق حاصل شود وفنا فی المشایخ دست دہد ودر ہر کسی حالی دیگر وواقعہ دیگر ظاہر شود وازینجا است حفظ اعراس مشایخ ومواظبت زیارات قبور ایشان والتزام فاتحہ خواندن وصدقہ دادن برای ایشان واعتنای تمام کردن بتعظیم آثار واولاد ومنتسبان ایشان واز

ثمراتِ این نسبت رؤیتِ آن جماعت است در منام و فائده ازیشان یافتن و در رہالکِ معانی صورت آن جماعه پدید آمدن و تمثلِ
مشاکلِ وی بآن صورت منسوب شدن وآنچه بدان ماند باید دانست که صاحبِ نسبت اُوَیسیہ را بنسبتِ آن ارواح ربطی خاص پیدا
میشود که در جوہرِ روحِ این کس مندرج باشد بیقظہ در رؤیا درینجا فرق ندارد واما چون این کس بخواب می رود وحواسِ ظاهره از شواغلِ
خویش استراحت می یابد وفی الجملہ خلاصی از احکامِ طبیعت می یابد ہمان صورت مکنونِ خاطرِ وی برروی کار می آید والتفاتِ وی
مقصور می گردد بدان جانب واز ینجا چیزہای شگرف ومعاملہای رنگین ظاهر میشود وبالجملہ از ثمراتِ نسبتِ اویسیہ ہر قسم کہ باشد رؤیتِ
واقعات ومبشرات است وآنکه مردمان در خواب برای او دلایلِ عظمت وشرف ببینند واورا قبول کنند ودر مضیق وشدتِ او
بیداری ۱۲ در رؤیا ۱۲
نصرتی از غیب حاصل شود وغالباً در معاشِ خود تائید غیبی می بینند وآنانکه بی پیرِ ظاهر بطریقۂ قوم مشغول می شوند وجذبی ومناحی
می یابند ودر عینِ ہجومِ اسبابِ غفلت انجذابِ خاطر ازیشان نرود غالباً از مناسبتِ ارواح خالی نیستند بتفصیل دانند یا ندانند
وہر تدبیرِ الٰہی کہ درین عالم ظاهر میشود لامحالہ اورا تشخصی وصورتی خاص ہست ازین عالم کہ بوی معیون میگردد وباین اعتبار توجہِ عالمِ غیب
ای مثالی ۱۲
بآن شخصِ مُشَخَّص میشود وہیکلِ این برزۂ مثالیہ حضرت پیغامبرِ اند صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم واز امتِ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
اول کسی کہ فاتحِ جذب شده است ودر آنجا قدم نہاده است حضرت امیر المومنین علی اند کرم اللہ تعالی وجہہ ولہذا سلاسلِ طرق بدان
جناب راجع می شوند ودر اولیاءِ امت واصحابِ طرق اقوی کسی کہ بعد تمام راہِ جذب باکدّ وجوه باصلِ این نسبت میل کرده است
ای توحید ذاتی ۱۲ ای نسبت اویسیہ ۱۲
ودر آنجا بوجہ اتم قدم زده است حضرت شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی اند ولہذا گفتہ اند کہ ایشان در قبرِ خود مثلِ احیا تصرف می کنند و
این فقیر را آگاہانیده اند کہ طریقۂ ایشان آن است کہ بعد جذب بخلاصۂ این نسبت رنگین گردد وایضاً در ملّتِ مصطفویّہ خصوصاً درین
روزگار ہیچ کس از این دو بزرگ از جہت خوارقِ عادت مشہورتر نیست واین معنی مقتضی آن است کہ توجہِ عالم را بسوی خود مشخّص
بایشان ببیند بالجملہ این اسباب مقتضی آن شدند کہ امروز اگر کسی را مناسبتی بروحِ خاص پیدا شود واز آنجا فیض بردارد غالباً بیرون
نیست مناسبتِ حضرت امیر المومنین علی کرّم اللہ وجہہ یا مناسبتِ حضرت غوث جیلانی وآنانکہ مناسبت بسائر ارواح دارند باعث بر
خصوصیتِ آن اسبابِ طاریہ شده اند مثلِ آنکہ وی محبتِ آن بزرگ بسیار دارد وبر قبرِ وی بسیار می رود واین معنی سلسلہ جنبان
از جہتِ قابل گشتہ است وآن بزرگ را ہمتِ قویّہ بوده است در تربیتِ منتسبانِ خود وآن ہمت ہنوز در روحِ وی باقی است
واین معنی سلسلہ جنبان از جہتِ فاعل است وبسا است کہ اُوَیسی عالمِ ارواح است اجمالاً ولیکن در نظرِ وی این مناسبت مُشَخَّص شده
بتشخصی خاص لاسباب ہنالک وچون این فقیر بارواحِ مشایخ صوفیہ متوجہ شد اثرِ آن توجہ در خود بچند وجہ یافت ازان جملہ اضمحلالِ
قوای طبعیّہ بہیمیّہ وازان جملہ آنکہ روحِ آن عزیز بمثابۂ حوضی باشد ممتلی از آب ونورِ آفتاب اورا ظاہر وباطنِ او احاطہ کند وہمہ
شعاع گردد ہمچنان یادداشت وتوجہ بجانبِ غیب در وی ظہور کند واورا از جمیع جانب احاطہ نماید ودر ضمنِ این کلمات باید دانست

که ظهور اثرِ توجّه بارواح دو قسم است یکی آنکه آن شخص روحِ خود را بدان حقیقت که در قبرِ وی مستقر است مثلاً ملصق گرداند و روحش ازینجا رنگی گیرد وی و دران رنگ تأمّل کند و حقیقتِ کار بشناسد بمثل آنکه ارتفاعِ آفتاب را از ظلِ مقیاس می شناسد یا روی کسی را در آینه می بیند و دیگر آنکه مشرف شود بران قبر و واضح گردد بروی کیفیتِ آن بمثل آنکه کسی چشم بکشاید و آنچه مقابلِ آن باشد به بیند و اینجا چشم چشمِ بصیرت است انتهی المخلّص و ازینجاست آنچه امام حجة الاسلام در کیمیا می فرماید اما شرفِ دلِ انسانی از روی قدرت آنکه تن چنانچه تحتِ قدرتِ وی است همچنان بعضی دلها را که شریف تر و قوی تر بود و بجوهرِ ملائکه شبیه تر باشد اجسامِ دیگر که بیرونِ تن وی است مطیعِ وی گردد تا اگر همتِ وی مثلاً بر شیری افتد زبون و مطیعِ وی گردد و اگر همت در بیماری بندد بهتر شود و به تندرستی افکند بیمار شود و اندیشه در کسی بندد تا نزدیکِ وی آید حرکتی در باطنِ وی پدید آید و اگر همت دران بندد که باران آید بیاید این همه ممکن است به برهانِ عقل و معلوم است بتجربه و این خاصیت چون کسی را پدید آید اگر داعیِ خلق باشد معجزه گویند و اگر نباشد کرامت خوانند و همانا که کلام لا یحتمله المقام و هم ازینجاست آنچه امامِ ربّانی در مکتوبِ پنجاه و هشتم جلدِ ثانی میفرماید همچنین اربابِ حاجات از اعزهٔ احیا و اموات در مخاوف و مهالک و مسالک مدد طلب می نمایند و می بینند که صورِ آن اعزه حاضر شده دفعِ بلیت ازیشان نموده است گاه است که آن اعزه را از دفعِ آن بلیه اطلاع بود و گاه نبود ۵ از ما و شما بهانه بر ساخته اند و این تشکّل لطایفِ آن اعزه است و این تشکّل گاه در عالمِ شهادت بود و گاه در عالمِ مثال چنانچه در یک شب هزار کس آن سرور را علیه و علی آله الصلوات والتسلیمات بصورِ مختلفه در خواب می بینند و استفاده ها می نمایند این همه تشکّلِ صفات و لطایفِ اوست علیه و علی آله الصلوة والسلام بصورِ مثالی و همچنین مریدان از صورِ مثالیِ پیران استفاده ها می نمایند و حلِ مشکلات می فرمایند انتهی و نیز امامِ ربّانی در مکتوبِ مذکور می نگارد هرگاه جنیان را بتقدیرِ الله سبحانه این قدرت بود که متشکّل باشکال گشته اعمالِ غریبه بوقوع آرند ارواحِ کمّل را اگر این قدرت عطا فرمایند چه محلِ تعجب است و چه احتیاج به بدن دیگر ازین قبیل است آنچه از بعضی اولیاء الله نقل میکنند که در یک آن در امکنهٔ متعدده حاضر می گردند و افعالِ متباینه بوقوع می آرند اینجا نیز لطائفِ ایشان متجسد باجسادِ مختلفه اند و متشکّل باشکالِ متباینه انتهی و هم ازینجاست آنچه سید عبد الله دهلوی المعروف بشاه غلام علی نقشبندی مجددی در رسالهٔ سیر و حالاتِ شیخِ خود میرزا مظهرِ جانجانان در فصل تاثیراتِ صحبت می فرماید که الله تعالی حضرت ایشان را در ارشاد و القاءِ نسبتِ باطنی کمال قوتِ کرامت فرموده بود سالکانِ راه بتوجهاتِ غائبانهٔ ایشان نیز در بلادِ بعیده ترقیات می نمودند و حالاتی که حاضران در حضورِ پر نور می یافتند آنها را به مسافتِ دور روی می داد چنانچه شاه بهیک از نبایرِ حضرت شیخ عبد الاحد رحمه الله (بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد سرهندی) بتوجهاتِ غائبانهٔ حضرتِ ایشان از دهلی در بلدهٔ کابل بمقاماتِ عالیه و وارداتِ سامیه رسیدند و همچنین دیگر عزیزان بمقاصدِ خود فائز شدند انتهی و نیز سید عبد الله دهلوی در رسالهٔ مذکوره در فصلِ دوازدهم آنچه می نگارد ملخصِ آن اینکه افاضهٔ فیوض و حلِ

مشکلات بصورت پیر و مرشد در واقعات می نماید وگاهی بعض لطایف آن بزرگ بصورتش متمثل گشته واسطه برآمد کارهای شوند
وآن بزرگ را گاهی اطلاع این معامله هم می شود ه از ما و شما بهانه بر ساخته اند و در حقیقت وکیل امور او تعالی است
او بدلها می نماید خویش را تا او بدزد خرقه درویش را انتهی وهم ازینجاست آنچه مولانا دہلوی در قول الجمیل در فصل اشغال
مشایخ نقشبندیه می گوید واذا غاب الشیخ عنه یتخیل صورته بین عینیه بوصف المحبة والتعظیم فتفید صورته ما تفید صحبته ومولوی خرم علی
بلہوری در شفاء العلیل ترجمہ قول الجمیل می نگارد اور جب مرشد اوسکے پاس نہو تو اوسکی صورت کو اپنی دونون آنکھونکے درمیان
خیال کرتا رہے بطریق محبت اور تعظیم کی تو اوسکی خیالی صورت وہ فائدہ دیگی جو اوسکی صحبت فائدہ دیتی ہی انتہی وہم ازینجاست
آنچہ مولانا دہلوی در فصل مذکور می طرازد واذا غاب الطالب فانہم یتخیلون صورتہ ویتوجہون الیہا انتہی ومولوی خرم علی
بلہوری در شفاء العلیل ترجمہ قول الجمیل مسطرازد جب کہ طالب غائب ہو تو اوسکی صورت کو خیال کرتے ہین اور اوسکی طرف
متوجہ ہوتے ہین یعنی غائب کو توجہ دیتے ہین اوسکی صورت کو خیال کر کے انتہی وہم ازینجاست آنچہ سند العلما در تفسیر عزیزیہ
می فرماید کہ بعضی از خواص اولیا را کہ آلہ جارحہ تکمیل وارشاد بنی نوع خود گردانیدہ اند بعد موت ہم تصرف در دنیا دادہ اند و
اویسیان تحصیل کمالات باطنی از آنہا می نمایند وارباب حاجات حل مشکلات خود از آنہا می طلبند و می یابند و زبان حال آنہا
مترنم باین مقال است ه من آیم بجان گر تو آئی بتن تا انتہی وہم ازینجاست آنچہ سند العلما در جوابات نعیم الدین مطبوعہ ۱۲۴۳
ہجری می فرماید کہ بعد از نماز عشا درود بہر صیغہ کہ باشد صد بار متوجہ بسمت مدینہ منورہ شدہ و باستحضار صورت مبارک جناب پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم نمودہ باید خواند انتہی وہم ازینجاست آنچہ از خاتمہ صراط المستقیم تصنیف مولوی دہلوی ظاہرست کہ شیخ ماجد سید احمد
مجاہد از روح سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم وامیر المومنین علی مرتضی کرم اللہ وجہہ وسیدة النسا فاطمة الزہرا رضی اللہ عنہا وحضرت غوث
الثقلین وحضرت خواجہ بہاء الدین نقشبند از دور بدون حضور مراقد ایشان بود و استفادہ طریقہ قادریہ ونقشبندیہ از حضرت غوث
وخواجہ نقشبند فرمود وبحضور مرقد حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی استفادہ طریقہ چشتیہ نمود وحقیقت ربط قلب بشیخ و
استمداد از وی در فائدہ سی و یکم وسی ودوم جواہر السلوک باید دید بالجملہ اویسیان چہ در وسعت رزق وحصول اولاد و نزول
مطر ودر رخاء عیش وچہ در مخاوف ومہالک ومسالک وچہ در اضمحلال قوای طبعیہ بہیمیہ وتوجہ بجانب غیب ویاد داشت
مدد از ارواح بزرگان می یابند وگاہی مدد از صور مثالیہ ایشان نیز حاصل می نمایند اما ہیچ چیزی بدون ارادہ الہی ظہور
نمی گیرد چنانچہ قیصری در مقدمہ شرح فصوص میفرماید اما اذا اراد بہ الحق تعالی ظہور ما لا صورة لہ نوعیہ فی ہذا العالم فی الصورة
الحسیة کالعقول المجردة وغیرہا یتشکل باشکال المحسوسات بالمناسبات التی بینہا وبینہم علی قدر استعداد ما لہ التشکل کظہور جبرئیل
علیہ السلام بصورة دحیة الکلبیة وبصورة اخری کما نقل عمر رضی اللہ عنہ من حدیث السوال عن الایمان والاسلام والاحسان

وکذلک باقی الملائکة السماویة والعنصریة والجن ایضا وان کان لها اجسام ناریة کما قال الله تعالی فیهم وخلق الجان من مارج
من نار والنفوس الانسانیة الکاملة ایضا یتشکلون باشکال غیر اشکالهم المحسوسة وهم فی دار الدنیا بالقوة انسلاخهم من ابدانهم
وبعد انسلاخهم ایضا الی الآخرة لازدیاد تلک القوة بارتفاع المانع البدنی ولهم الدخول فی العوالم الملکوتیة کلها کدخول
الملائکة فی هذا العالم وتشکلهم باشکال اهله ولهم ان یظهروا فی خیالات المکاشفین کما یظهر الملائکة والجن وهؤلاء هم المسمون
بالبدلاء انتهی ودر شرح فص یوسفی می نگارد اعلم ان المرئی فی صورة غیر صورته الاصلیة او علی صورته قد یکون بارادة
المرئی وقد یکون بارادة الرائی وقد یکون بارادتهما وقد یکون بغیر ارادتهما اما الاول کظهور الملک علی نبی من الانبیاء
فی صورة من الصور وظهور الکمل من الاناسی علی بعض الصالحین فی صورة غیر صورته واما الثانی فکظهور روح من الارواح
الملکیة والانسانیة باستنزال الکامل المتصرف ایاه الی عالمه لیکشف معنی مختصا علمه به واما الثالث فکظهور جبرئیل للنبی
صلی الله علیه وسلم باستنزاله ایاه وبعث الحق ایاه الی النبی صلی الله علیه وسلم واما الرابع فکرؤیة زید مثلا صورة عمرو فی
النوم من غیر قصد وارادة منهما انتهی پس ارادهٔ مرئی بلکه اطلاع وی شرط ظهور صورت مرئی نیست کما مر اشاده الفا

فائدهٔ سی و پنجم در نداء ارباب حاجات از اعزهٔ احیا و اموات صاحب حصن حصین شیخ القراء والمحدثین ابی الخیر
محمد بن محمد بن محمد الجزری میفرماید ومن کانت له ضرورة فلیتوضا فیحسن وضوءه رواه الترمذی والنسائی وابن ماجه و
حاکم ویصلی رکعتین رواه النسائی ثم یدعو اللهم انی اسئلک واتوجه الیک بنبیک محمد نبی الرحمة یا محمد انی اتوجه بک الی
ربی فی حاجتی هذه لتقضی لی اللهم فشفعه فی رواه الترمذی والنسائی وابن ماجه وحاکم انتهی وشیخ الهند در اشعة اللمعات
فی شرح المشکوة در باب جامع الدعا می نگارد وعن عثمان بن حنیف بضم حاء مهمله وفتح نون وسکون تحتانیه صحابی است
از اشراف انصار ومعدود است در اهل کوفه قال ان رجلا ضریر البصر اتی النبی صلی الله علیه وسلم گفت بدرستی مردی
نابینا آمد پیغمبر را فقال ادع الله ان یعافینی پس گفت دعا کن خدا را که عافیت دهد وشفا بخشد مرا یعنی از نابینائی
فقال ان شئت دعوت وان شئت صبرت پس گفت آنحضرت اگر میخواهی دعا می کنم واگر میخواهی صبر می کن فهو خیر لک
پس صبر کردن بر نابینائی بهتر است مر ترا بجهت ثواب آخرت زیرا که ثواب آن بهشت است ودر حدیث آمده است که
فرمود حق تعالی چون مبتلا گردانم بنده خود را بدو چشم وی وبنده صبر کند عوض آن بهشت دهم بوی قال فادعه پس گفت
آن مرد عافیت میخواهم پس دعا کن خدای را واین از جهت اضطرار وعدم صبر واختیار او بود مر ثواب را ولهذا آنحضرت
راضی نشده از وی وبنفس شریف مقید بدعا نشده وهم او را فرمود که دعا کند ولیکن چون مضطر دید دعائی تلقین کرد
مر او را وخود را شفیع ووسیلهٔ استجابت ساخت چنانکه میفرماید قال گفت عثمان بن حنیف فامره ان یتوضا فیحسن الوضوء

پس امر کرد آنحضرت آن مرد را که وضو کند پس نیک کند وضو را برعایتِ شرائط و آداب و اسباغ و اکمال و دو رکعت بگزارد و بعد هذا الدعاء

و دعا کند باین دعا اللّٰهمّ انّی اسألک واتوجّه الیک خداوندا بدرستی من سوال میکنم و روی آرم بسوی تو بنبیک محمّد نبی

الرّحمة بوسیلهٔ پیغمبر تو که نام وی محمّد است نبی الرّحمة که پیغمبرِ رحمت است و او را رحمة للعالمین فرستاده و نبی الرحمة یکی از نامهای

آن حضرت است انّی توجّهت بک الی ربّی بدرستی من روی آوردم بوسیلهٔ تو بسوی پروردگارِ خود خطاب بآنحضرت است

در بعضی روایات صریح آمده که یا محمّد انّی توجّهت بک الی ربّی لیقضی لی فی حاجتی هذه تا حکم کند برای من در حاجتِ

من کہ این است و زیادتِ کلمهٔ فی چنانکه وی سبحانه فرموده است واصلح لی فی ذرّیتی اللّٰهمّ فشفّعه فیّ خداوندا پس قبول کن

شفاعتِ او را در حقِ من رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح غریب انتهی و شیخ الهند در باب پانزدهم جذب القلوب

پس از بیانِ حدیثِ مذکور میگوید و بیهقی[٥١] نیز تصحیح آن کرده باز یادتِ این عبارت در آخرِ این حدیث که فقام وقد ابصر

و فی روایة ففعل الرّجل فبرأ و اخبار در بابِ توسّل و استمداد ارباب حاجات بجنابِ سیدِ کائنات صلی اللّٰه علیه و آله و سلم

مثلِ سعتِ رزق و حصولِ اولاد و نزولِ مطر و رجاءِ عیش و امثالِ آن بسیار است انتهی این نداء توسّل و استمداد بحضرتِ

انام علیه الصلوة والسلام در حالتِ حیات است امّا بعد از وفات نیز آثار در وی ورود یافته چنانچه شیخ الهند در باب پانزدهم

جذب القلوب می نگارد که توجه و استمداد و توسّل بآن حضرت علیه السلام بعد از وفات در وی نیز آثار ورود یافته

[٥٢] طبرانی در معجم کبیر از عثمان بن حُنیف روایت می آرد که مردی بود که او را نزد عثمان بن عفّان حاجتی بود که روا نمی شد

و عثمان بن عفّان رضی اللّٰه عنه اصلاً بحالِ او نظرِ التفات نمی گذاشت آن مرد حالِ خود را بعثمان بن حُنیف برد و

صورتِ علاجِ آن بازجست گفت بمتوضّأ رو و وضو کن و بمسجد در آ و دو رکعت نماز بگزار و بگو اللّٰهمّ انّی اسألک واتوجّه الیک

بنبیّنا محمّد صلی اللّٰه علیه و آله و سلم نبی الرّحمة یا محمّد انّی اتوجّه بک الی ربّی لتقضی حاجتی بعد از آن حاجتِ خود را عرضه کن آن مرد رفت

و بدانچه وی فرموده بود عمل کرد بعد از آن بدرِ عثمان بن عفّان آمد دربان پیش آمد و دستِ او را گرفت و بر عثمان در آورد

و وی او را بفراشِ خاصّهٔ خود نشاند و حاجت پرسید هرچه حاجتِ او بود روا کرد و گفت بعد ازین هر حاجتی که ترا باشد بگو تا

روا کنم آن مرد خوش حال از پیشِ عثمان رضی اللّٰه عنه برآمد و نزد عثمان بن حُنیف رفت و گفت جزاک اللّٰه خیرا اگر تو چیزی

بعثمان در بابِ قضای حاجتِ من نگفتی که این چنین ساخت و پیش ازین اصلاً بحالِ من التفات نمی کرد گفت واللّٰه من

هیچ با وی نگفتم بجز آنکه رسولِ خدا را دیده بودم صلی اللّٰه علیه و آله و سلم که ضریری پیشِ وی آمد و دعا خواست تا چشمِ او

بینا گردد و تمام آن حدیثِ سابق را سوق نمود پس بران قیاس نمودم که توسّل بوی صلی اللّٰه علیه و آله و سلم موجب

قضاءِ حاجت و سببِ نجاحِ مرام است انتهی و صاحبِ[٥٣] دلائل الخیرات محمّد بن سلیمان الجزولی در حزبِ سادس می نگارد

اللّٰهم انی اسألک واتوجه الیک بحبیبک المصطفیٰ عندک یا حبیبنا یا محمد انا نتوسل بک الی ربک فاشفع لنا عند المولی العظیم یا نعم الرسول
الطاهر ثلثاً اللّٰهم شفعه فینا بجاهه عندک ثلثاً انتهی ودر مطالع المسرات شرح دلائل الخیرات می طرازد قد تقدم لفظ الحدیث وفیه نداءه
صلی اللّٰه علیه وسلم بیا محمد وکذلک لقنه عثمان بن حنیف رضی اللّٰه عنه لمن کانت له حاجة فقضیت ثم اخبره بقصة الاعمی حسبما عند الطبرانی
ففیه دلیل لجواز ندائه صلی اللّٰه علیه وسلم باسمه فی نحو هذا ازینجاست که سند المقربین سید المحبوبین شیخ شیوخ العالم الغوث الاعظم امام ربانی
سید عبد القادر جیلانی میفرماید ؏ یا حبیب الاله خذ بیدی ؎ مالعجزی سواک مستندی ؎ وهم ازینجاست آنچه عالم علامه شرف الدین
محمد بن سعید بن حماد البوصیری در قصیدهٔ برده می نگارد ؏ یا اکرم الخلق مالی من الوذ به ؎ سواک عند حلول الحادث العمم ؎
وهم ازینجاست آنچه مولانا عبد الرحمن جامی در یوسف زلیخا می فرماید ؏ ز مهجوری برآمد جان عالم ؎ ترحم یا نبی اللّٰه ترحم ؎
وهم ازینجاست آنچه مولانا دهلوی در فصل ششم قصیدهٔ همزیه در مخاطبهٔ سرور کائنات علیه افضل الصلوات واکمل التحیات می گوید ؏
وآخر مالما وجد اذا ما ؎ احس العجز عن کنه الثناء ؎ ینادی ضارعاً بخضوع قلب ؎ وذل وابتهال والتجاء ؎ رسول اللّٰه یا خیر البرایا ؎
نوالک ابتغی یوم القضاء ؎ اذا ما حل خطب مدلهم ؎ فانت الحصن من کل البلاء ؎ الیک توجهی وبک استنادی ؎ وفیک
مطامعی وبک ارتجائی ؎ انتهی وهم ازینجاست آنچه عرفا وعلماء طریقهٔ قادریه بعد اداء دوگانهٔ صلوة الحاجت باسم یا شیخ عبد القادر
شیأ للّٰه ندا و توسل میکنند چون بیان این دوگانه مع الاسناد طولی دارد بنابران استقلالاً در فائده لاحقه خواهد آمد وهم ازینجاست آنچه
بعضی از اصحاب طریقهٔ قادریه ختم قادریه را بعمل می آرند و در وی شیأ للّٰه یا شیخ عبد القادر جیلانی میخوانند و مولانا دهلوی نیز
این ختم را در انتباه بقلم آورده و آنچه در وی بعض اصحاب طریقهٔ قادریه برای حصول مهمات شیأ للّٰه یا شیخ عبد القادر جیلانی یکصد
یازده بار میخوانند حکایت نموده است وهم ازینجاست آنچه شیخ الهند عبد الحق دهلوی در ترجمهٔ کتاب منهج السالک الی اشرف المسالک
در آداب ذکر میفرماید چهارم مدد جستن بدل نزد شروع در ذکر بهمت شیخ که ذکر از وی دارد واگر بزبان نیز ندا کند شیخ را و فریاد خواهد
از وی نیز رواست اگر حاجت بدان افتد وله ههنا کلام لا یحتمله المقام وهم ازینجاست آنچه مولوی نعیم الدین مجددی در رساله معمولات
مظهریه می نگارد طریق کیفیت تعویذ برای هر مرضی و دردی که باشد معمول چنین بود هر گاه میخواستند که کسی را تعویذ دهند این
کلمات را نوشته عنایت میفرمودند ومیگفتند که در بازو و یا در گلو بندد بسم اللّٰه الرحمن الرحیم اعوذ بکلمات اللّٰه التامات کلها من
شر ما خلق بسم اللّٰه الذی لا یضر مع اسمه شیٔ فی الارض ولا فی السماء وهو السمیع العلیم ولا حول ولا قوة الا باللّٰه العلی العظیم وصلی اللّٰه
علی خیر خلقه محمد وآله واصحابه اجمعین یا حضرت مجدد رضی اللّٰه تعالی عنک صاحب این حرز را در ضمن توسیر دیم انتهی وهم ازینجاست
آنچه شیخ خیر الدین رملی در فتاوی خیریه بقلم آورده است که در لفظ یا شیخ عبد القادر شیأ للّٰه اختلاف است بعضی بر کفر قائل رفته اند
وبعضی جایز گفته اند یعنی درین لفظ چنانچه در کفر اختلاف علماست همچنان در جواز نیز اختلاف علماست اما اختلاف کفر در لفظ

(Interlinear glosses:) خواری ۱۲ / اخلاص ۱۲ / عطا ۱۲ / تو میخواهم روز فیصل کردن / کار عظیم ۱۲ / تمام ۱۲ / تاریک ۱۲ / پس توئی پناه از هر بلائے ۱۲ / بسوی تو است رخ آوردن من و بتو است پناه گرفتن من ۱۲ / و در تو است طمع های من و بتو است امید داشتن من ۱۲ / این نداء و توسل در عرف امنیاست کما ذهب الیه الصوفیة وبعض الفقهاء ۱۲ / ای منظر جانجانان که شیخ مولوی مذکور و قاضی ثناء اللّٰه پانی پتی است ۱۲

(Margin notes:) ؏ ... مخصوص ... / انصال روحانی ... / حضرت مجدد ... / ؏ ۲ من معمولات مظهریه ... یعنی در حق او ... / شما را صحت روحانی ... / ؏ ۳ ... صاحب معمولات مظهریه ... / شیخ خیر الدین رملی از اکابر علماست صاحب در المختار در عنوان الدر حق گوید شیخنا الحبر ... الاسلام خیر الدین الرملی اطال اللّٰه بقاءه آمین انتهی ۱۲

شیئاً لله بود ندر توسّل جواین قول بعضی از فقهاست چنانچه صاحب درّ المختار می نگارد وکذا قول شیئ لله قیل یکفر و وطحطاوی در حواشی
طراز د قوله قیل یکفر و لعل وجهه انه طلب شیئاً لله تعالی والله تعالی غنی عن کل شیئ والکل مفتقر و محتاج الیه و ینبغی ان یرجح فیه
عدم التکفیر لانّ لها تاویلا فانه یمکن ان یقول اردت ان اطلب شیئاً اکراماً لله تعالی انتهی واما اختلاف جواز عدم توسّل بود مطلقاً
لفظ شیئاً لله واین قول بسیاری از فقهاست که در غیر انبیا انکار توسّل باهل قبور می نمایند پس توسّل بالندا فی غیر الانبیا نزد ایشان جایز
نیست کما مرّ فی الفائدة السابقة و صاحب تنبیه الضالین نیز در صفحه مطبوعه هشتاد و هفتم اختلاف علما را که درین لفظ کرده اند از فتاوی
خیریه حکایت نموده است و هم ازینجاست آنچه مولوی محمد سعید اسلمی در رزینه حاشیه سفینه فی گوید که درین زمان فاسد از اغوای بعض
اشرار مفسدین مذهبی حدوث یافته که ندا کردن بیا رسول الله و یا بزرگی دیگر را شرک میگویند انتهی ملخصه پس ازان باید دانست که
ادراک اموات بدلائل قویه شرعیه و احادیث صحیحه نبویه ثابت است کما مرّ فی الفائدة السابقة و صاحب زاد الآخرت نیز در فصل هشتم
باب سیزدهم از شرح صدور مجدد قرن نهم حافظ احادیث نبوی شیخ جلال الدین سیوطی نقل مینماید اموری که در دنیا بوقوع می آید
اموات هم ادراک و احساس آن همه بحسب مشیت ایزدی میکنند گاهی باطلاع ملائکه و گاهی باطلاع موتای دیگر که بعد از ایشان بایشان
ملحق گردند و گاهی باطلاع الٰهی بی وساطت دیگری بران آگاهی یابند انتهی و شیخ عبدالوهاب شعرانی در عهود محمدیه میفرماید قد سمعت سیدی
علیاً الخواص رحمه الله یقول اذا سئلتم الله حاجة فاسئلوه بمحمد صلی الله علیه وسلم وقولوا اللهم انا نسئلک بحق محمد ان تفعل لنا کذا فانّ لله
ملکاً یبلغ ذلک لرسول الله صلی الله علیه وسلم و یقول انّ فلانا سأل الله تعالی بحقک فی حاجة کذا و کذا فیسأل النبی صلی الله
علیه وسلم ربّه فی قضاء تلک الحاجة فیجاب لانّ دعاءه صلی الله علیه وسلم مستجاب قال وکذلک القول فی سؤالکم الله باولیائه
فانّ الملک یبلغهم فیشفعون فی قضاء تلک الحاجة والله علیم حکیم انتهی و همچنین در ندا توسّل تبلیغ حاجت متوسل ست بدلیل اللهم فشفّعه
فیّ خداوندا پس قبول کن شفاعت او را در حق من که ترمذی و نسائی و ابن ماجه و حاکم و طبرانی آن را روایت کرده اند کما مرّ انفاً و نیز
ترمذی و نسائی و ابن ماجه ... صحاح ستّه داخل اند ۱۲
باید دانست که هر که از ارباب بقا بالله را ندا کند حق تعالی و تقدس مجیب او بود شیخ اکبر ثانی عبدالکریم جیلی در باب سیزدهم انسان کامل میفرماید
اذا تجلّی الله علی عبد فی اسم من اسمائه اصطلم العبد تحت انوار ذلک الاسم فمتی نادیت الله بذلک الاسم اجابک العبد لوقوع ذلک
الاسم علیه فاوّل مشهد من تجلیات الاسماء ان یتجلی الله لعبده فی اسمه الموجود فیطلق هذا الاسم علی العبد و اعلی منه تجلیه له فی اسم
الواحد و اعلی منه تجلیه له فی اسمه الله فیصطلم العبد بهذا التجلّی و یندک جبله فینادیه الحق علی طور حقیقته انی انا الله و هناک یمحو الحق
اسم العبد و یثبت له اسمه الله فاذا قلت یا الله اجابک هذا العبد لبیک و سعدیک فان ارتقی و قواه الله و ابقاه بعد فنائه
کان الله مجیباً لمن دعا هذا العبد فاذا قلت مثلاً یا محمد اجابک الله لبیک و سعدیک انتهی ازینجاست که صاحب بهجة الاسرار
و دیگر اکابر والا مقدار از سلطان الاولیا و غوث البرایا نقل میکنند اذا سئلتم الله فاسئلونی انتهی حاصل آنکه ارواح اعزه احیا

۵۱ اصطلام در لغت از بن برکندن و فی اصطلاح القوم عبارة عن فناء العبد عن ذاته بوجود ذات الحق فینفصل العبد عن عالم الوجود [illegible]

۵۲ وصفاتنا [illegible] توسل و ندا را [illegible] درود [illegible] ایشان [illegible] توسل و دعا اجابت [illegible] ایشان [illegible] و دعا اجابت [illegible] قال الله تعالی ادعونی استجب لکم

و اموات عالم الغیب نیستند تا بمجرد ندا بدون تبلیغ مطلع باشند و در بارگاه عزت برای حل مشکل متوسل و دعا نمایند و نیز ارواح این اجله قاضی الحاجات
نیستند تا بمجرد تبلیغ قضاء حاجت محتاج سازند بلکه تبلیغ مرادات و قضاء حاجات هر دو در دست عالم الغیب والشهادات و قاضی الحاجات است
و الامر کله بیده پس خالق هر شئ و هر کار و قادر مختار در حل مشکلات و قضاء حاجات توانا است با آنکه عند الندا بواسطه ملک یا بی واسطه ملک
تبلیغ حاجت متوسل بارواح بزرگان نماید و بدعاء ایشان قضاء حاجت سازد یا بعد التبلیغ باحضار صوری و دفع بلیه نماید یا بدون التبلیغ
باحضار صوری قضاء حاجت فرماید یا مطلقاً قضاء حاجت نسازد و عسی ان تکرهوا شیئاً و هو خیر لکم و عسی ان تحبوا شیئاً و هو شر لکم والله یعلم
و انتم لا تعلمون **فائده سی و ششم** در دوگانهٔ قادریه بدانکه دوگانهٔ قادریه با شرع شریف منافات ندارد و باسناد قویه ثابت
بود شیخ الهند در اخبار الاخیار در احوال سلطان الاولیا سید عبد القادر جیلانی میفرماید فرمود هر گاه از خدا چیزی خواهید بوسیلهٔ من خواهید
تا خواهش شما باجابت رسد و فرمود هر که استعانت کند بمن در کربتی کشف کرده شود آن کربت از و و هر که منادی کند بنام من در شدتی
کشاده شود آن شدت از و و هر که توسل کند بمن بسوی خدا در حاجتی قضا کرده شود آن حاجت مراد او و فرمود کسی که دو رکعت نماز
بگزارد و بخواند در هر رکعت بعد از فاتحه سورهٔ اخلاص یازده بار بعد ازان درود بفرستد بر پیغامبر صلی الله علیه و سلم بعد از سلام بعد ازان
یازده گام بجانب عراق برود و نام مرا گیرد و حاجت خود را از درگاه خداوندی بخواهد حق تعالی آن حاجت او را قضا گرداند بمنه
و کرمه انتهی و ایضاً شیخ الهند در زاد المتقین می نگارد وقتی سخن در دوگانه که مسمی بصلوة الاسرار و متعارف این سلسلهٔ عالی مقدار است
افتاد فرمودند که شیخ ما خود این دوگانه را می گزارند و شیخ محمد بکری نیز انتساب باین سلسلهٔ علیه داشتند و بدان قائل بودند فقیر
عرض کرد که ذکر این دوگانه در بهجة الاسرار کرده است پس بهجة الاسرار طلبیدند فقیر نقل از انجا بر آورد فرمودند این نقل مگر بایشان رسیده
باشد انتهی پیش ازین جامع علوم ظاهری و باطنی مولوی محمد باقر آگاه مدراسی در رد منکر دوگانه و دفع شبهات وی رساله بقلم آورده
در رفع تکلیف دیگران فرموده است فقیر بعینه بتنسیخ رساله مذکوره می پردازد بسم الله الرحمن الرحیم حامداً و مصلیاً و مسلماً عظماء
علماء اعلام و کبراء اولیاء عظام که ارکان اسلام و اقطاب شرع عالی مقام اند اتفاق کرده اند برین که حضرت سید الاصفیا و امام العلما
جناب سید ابو محمد محی الدین عبد القادر حسنی حسینی جعفری جیلانی رضی الله عنه و ارضاه در اقامت شعائر شریعت و التزام احکام کتاب و
سنت چندان مبالغه داشتند و از هر صاحب حال که اندک فتور در تتبع شرع باهر النور دریافت می فرمودند تا دیش همت می گماشتند
که مزیدی بران متصور نبود و وعظ آن جناب بافادهٔ حقایق و علوم چهل سال و درس و فتوی آن حضرت بافاضهٔ پانزده علم سی و سه سال
بود و مشاهیر علماء ماجدین از مفسرین و محدثین و فقها و اصولیین و غیرهم که چندی ازانها بامیر المومنین ملقب بودند و بسیاری ازانها ارباب
تصانیف رائقه اند و تعداد ایشان طولی دارد شاگردان جناب عالی شان بودند تا آنکه باسناد صحیح متصل بروایت ثقات مکمل
ثابت شد که چون آن جناب مستجل بزیارت حضرت امام احمد حنبل تشریف بردند امام همام از قبر بیرون آمدند و خلعت نورانی گذرانیدند

و معانقه نموده گفتند که من در علم شریعت و علم حقیقت محتاج آن جناب هستم خلاصهٔ مقصود آنکه این چنین جناب مقدس که بظاهر و باطن جامع
شرع اقدس اند فرموده اند ترجمهٔ آن ارشاد اینکه اگر کسی دو رکعت بگزارد در هر دو بعد سورهٔ فاتحه سورهٔ اخلاص یازده یازده بار بخواند
بعد سلام درود خواند و یازده قدم جانب بغداد برود و بنام من توسل کرده عرض حاجت نماید البته حاجت او بر آید ذکره[1] الامام الحافظ
العلامة العارف الشیخ نور الدین الشطنوفی فی بهجة الاسرار و الشیخ[2] الامام الفقیه المحدث العارف الجامع الشیخ عبد الله الیافعی فی خلاصة المفاخر و
الشیخ[3] الامام الحافظ العلامة الشیخ مجد الدین الشیرازی فی الروض الناظر و الشیخ[4] الامام المقدام شیخ الاسلام الشیخ محمد بن سعید الرجانی فی نزهة
الخواطر و الشیخ[5] الامام الحافظ العلامة الشیخ شهاب الدین القسطلانی فی الروض الزاهر و الشیخ[6] الامام العارف الربانی و العلامة الحقانی الشیخ
ابو بکر عبد الله بن نصر فی انوار الناظر و الشیخ[7] العارف بحر المعارف السید عبد القادر العیدروس فی الدر الفاخرة و غیرهم من المشایخ و العلماء قدس
الله اسرارهم الغراء الحاصل این دوگانهٔ نماز و مشی یازده قدم بجانب عراق مشهور مشایخ و علماء آفاق است تا حال کسی برین عمل مبارک
حرف نه نهاده درین روزها کاغذ پر اختلالی از جاهل مجهول الحالی رسیده که عبارتش بغایت رکیک و ابتر و معنیش از ان پوچ تر بلکه بکفر
قریب تر است بنابرین رد آن واجب باشد تا جاهل دیگر اقدام کذائی نکند اول آن عبارت سراسر غوایت می نویسد و پس برد آن
می پردازد صورت عبارت مذکور این است النذر بغیر الله و ضرب الاقدام نحو العراق من انواع الکفر مدارج السالکین ضرب الاقدام بعد
الصلوة الی العراق کفر قایله و فاعله واقع فی حرمة عظیمة شرح المناوی و ما اجراهم علی افتراء المنکرات علی مشایخ العظام من ضرب الاقدام
بعد الصلوة نحو العراق فهو کفر الاستنباط من نصوص القرآن مدارج السالکین من ضرب الاقدام بعد الصلوة علی زعم ان هذا زیارة فهو کافر
و علیه الفتوی شرح المشارق و من اعتقد بحل ضرب الاقدام بعد الصلوة للشیخ عبد القادر جیلانی فهو کافر شرح مشیدی تمام شد روایات او
که حشویات و لغویات است لحن[1] و رکاکت که درین عبارت سراسر غباوت اندراج دارد بمثابه ایست که هر که باندک طالب العلمی متصف باشد
بر آن بخندد و خبط و خطاء او در معنی از ان بیشتر بوده و قول او النذر بغیر الله لحن پوچ است و عبارت درست لغیر الله می باید و سبب
وقوع این عبارت درین محل معنیش پوچ تر باشد چه درین دوگانه توسل است بآنجناب یگانه اصلا نذر برای غیر جناب خدای تعالی
نیست پس آوردن این مضمون درینجا محض باطل است و قول او و ضرب الاقدام نحو العراق من انواع الکفر الی آخره در غایت بطلان
است مخفی نماند که توسل بحضرت سید الانبیا و آل و اصحاب و کمل تابعین آن جناب و الا صلی الله علیه و علیهم و سلم متفق علیه کافه است
و شواهد آن از کتاب و سنت بی نهایت است پس مشی قدمی چند بسوی عراق ارجمند که علامت توسل بحضرت شیخ الکل و نشان
اقبال بآن جناب بی همال[2] است رضی الله عنه و ارضاه محض سعادت و عین اکتساب قربت است چنین فعل را که ترک اولی هم نیست
کفر گفتن و واسپه بسوی کفر شتافتن است چه کفر باتفاق علما در انکار آنچه از ضروریات دین بود یا استحلال معصیتی که گناه بودنش بنص قطعی
ثابت شده باشد متحقق شود آری بعض فقهاء غیر محقق کبایر بسیار را کفر گفته اند لیکن محققین مذاهب اربعه آن اقوال را رد کرده اند

[1] لحن بالفتح خطا کردن در اعراب و آواز و گردانیدن آواز و میل کردن و فطانت دریافتن و گفتن سخن ... کذا فی المنتخب ۱۲
[2] همال ... منتخب ۱۲

ودر ما نحن فیه مرتکب اولی ہم نبود تا بصغیره یا کبیره بودنش چه رسد پس کتبی که امثالِ این روایات دران مندرج باشد موجب ضلال و اضلال عالَم باشد و مدارج السالکین بنام مدارج الہالکین الیق بود و آیا جامعانِ این کتب سراسر بطالت و نویسندۀ این عبارت سراپا رکاکت حدیثِ صحیح مشہور صحیحین را ندانستند یا از عالمی آن را نشنیده ند که گنه گاری بعزمِ دیدنِ عالمِ بزرگی بسوی قریۂ او راہی گردید و در اثناءِ راه اجلش در رسید ملایک رحمت و عذاب بر وی ازدحام کردند از حضرت صمدیت بآنہا حکم شد که از خانۂ آن عاصی تا جای موت او پیمایند و ازینجا تا قریۂ آن عالم باز پیمایش نمایند اگر از قریۂ عالم نزدیک باشد ملائکۂ رحمت برند و اگر از جای خود قریب بود ملائکۂ عذاب برند چون پیمودند بیک شبر از قریۂ عالم نزدیک بود پس ملایکِ رحمت او را بردند و اگر انکار بر نماز مذکور باشد پس مؤدای نصِ ارأیتَ الذی ینہیٰ عبداً اذا صلّی این منکر با ابوجہل رجیم که مانع نماز بود شریک باشد زیرا که صلوٰۃِ حاجت بروایات متعدده ثابت شده و در کتبِ معتبرۂ حدیث و فقه و تصوف که تعدادش طولی دارد مرقوم گشته و شک نیست که دوگانۂ مذکور نمازِ حاجت است چنانچه ہمین نیت دران می کنند و با قطعِ نظر ازین صلواتِ نافله را حدی معین نیست اگرچه تقییدِ آن بوقتِ مقرر بدعت است ازین جہت نیز این نماز جایز بل مستحب باشد و در احادیث آمده که ہرگاه کاری آن حضرت را صلی اللہ علیه وسلم محزون می ساخت مبادرت به نماز میکرد چنانچه بعض محدثین نزد شمار کردن نمازہای نفل این را صلوٰۃ الہم گفته اند و قول این غبی و ما اجرأہم علی اقرار المنکرات علی مشایخ العظام من ضَرْبِ الاقدام بعد الصلوٰۃ نحو العراق فہو کافر الاستنباط من نصوصِ القرآن مدارج السالکین لفظ ما اَجرأَہم غلط محض ست ما اَجْرَأَہُمْ می باید و در لفظِ مشایخ الف لام می باید و الف در کلمۂ صلوٰۃ غلط و لفظ الاستنباط من نصوص القرآن ہمل محض است و بموجب حدیثِ مشہور مَنْ فَسَّرَ القرآنَ برایہ فقط کفر موجب تکفیر این قائل بود غرض حشویات و لغویات این روایات حدی ندارد چنین جہال را از کجا می رسد که باظہار چنین اقوالِ سراپا ضلال مردمِ عوام را در ضلال اندازد ۵ خیالاتِ نادانِ خلوت نشین ٭ بہم برکند عاقبت کفر و دین ٭ باید که من بعد ازین خیال فاسد باز آیند و خود را مضحکۂ عالم نسازند والسلام علی مَنِ اتَّبَعَ الہُدیٰ و صلی اللہ علی سید الوریٰ و آله و صحبه اہل المجد و العلیٰ انتہیٰ

فائده سی و ہفتم در فرق بین النداء و الدعاء سید علوی شافعی تریمی در فصلِ ثالثِ مصباح الانام میفرماید و من جملة ہذیانه و خرافاته ای النجدی الوہابی ایضاً انکارُہ علی شاعرِ العلماء و عالِمِ الشعراء الامام العلامة البوصیری صاحبُ البُردةِ المشہورةِ فی قولِہ ۵ یا اَکرمَ الخلقِ ما لی من اَلُوذُ بہٖ ٭ سواک عند حلولِ الحادثِ العَمَم ٭ حتی قال انّ ہذا شرکٌ اکبر لانه دعاءٌ لغیر اللہِ و اَدْخَلَ فی اذہانِ العوامِ ذلک فاما قولہ انه دعاءٌ فکذبٌ و بہتانٌ و انما ہو نداءٌ و النداءُ غیر الدعاء لِانَّ الطلب اذا کان من مخلوقٍ خلا یسمّی دعاءً لا شرعاً و لا عرفاً بین المسلمین کما نصّ علیه المحدث زین الدین العراقی الشافعی و الامام العلامة بن رشید المالکی و شیخ الاسلام زکریا الانصاری و غیرہم من الائمة الاعلام و انما سمّاہ ای النجدی دعاءً ترویجاً علی العوام و ادخالاً للشبہات فی قلوبہم حتی لا یتوسّلون برسولِ اللہ صلی اللہ علیه

وسلّم ولا لغيره من الانبياء والرّسل واعلم انّ الدعاء الذي هو مخّ العبادة انما هو رفع الحاجات الى رفيع الدرجات بالتضرّع اليه خاصّة

وهذا لا يكون الّا لله عزّ وجلّ اذ لا تجد مسلمًا قطّ يرفع يديه يتضرّع بالدعاء الى مخلوق مثله على انه يغفر له ويرحمه ويقضي حوائجه بل هذا

خاصّ بالله تعالى وانّما غايته ان يتوسّل الى الله بانبيائه ورسله مناديًا لهم باسمائهم والنداء غير الدّعاء الذي هو العبادة ولهذا قال

في الاقناع للحنابلة من جعل بينه وبين الله وسائل يدعوهم ويتوكّل عليهم ويسألهم فانه يكفر اجماعًا قال العلّامة مفتي الحرمين الشريفين

عبد الوهاب المصري المراد من هذه العبارة انه يجعل بينه وبين الله وسائط على انهم آلهة دون الله يتوكّل عليهم يعني يفوّض امره اليهم

ويجعل معتمده عليهم ويدعوهم ويسألهم اي على انهم هم المعطون والفاعلون ومعلوم انه ليس احد من الناس عامّة وخاصّة يعتقد ذلك انتهى

قلت ولهذا لم يقل صاحب الاقناع ولا غيره من العلماء من جعل بينه وبين الله وسائط يناديهم ويتوسّل بهم بل قال يدعوهم ويتوكّل

عليهم فالدعاء والتوكّل عبادتان فمن صرف العبادة الى غير المعبود كفر حيث جعل مع الله الهًا آخر يدعوه ويتوكّل عليه ومعلوم لدى

كلّ عاقل انّ النداء له جائز فلا يكون كفرًا لانه غير عبادة ولو كان النداء عبادة لكفر كلّ من نادى غير الله وهذا لا يقوله احد

بل قد جاء في الحديث الصحيح انّ النبيّ صلى الله عليه وسلّم امر الاعمى ان يتوضّأ ويحسن وضوءه ثم يدعو بالدعاء المشهور وفيه

يا محمّد انّي اتوجّه بك الى ربّك في حاجتي لتقضى فانظر كيف امره ان يناديه باسمه الشريف قائلا يا محمّد انّي اتوجّه بك وورد

في الحديث الصحيح انّ الخلائق يوم القيمة يفزعون الى الانبياء والرّسل طالبين منهم الشفاعة منادين لكلّ نبيّ باسمه وورد في الحديث

اذا انفلتت دابّة احدكم بارض فلان فلينادِ يا عباد الله احبسوا ثلثًا ثم قال فانّ لله في الارض حاضرًا يحبسها وفي حديث

آخر واذا اراد عونًا فليقل يا عباد الله اعينوني ثلثًا فلو كان النداء عبادة كما زعم هذا الجاهل المغرور ما امر به الاعمى كما تقدّم ذكره و

لما امر به صاحب الدابّة ان يقول يا عباد الله احبسوا يا عباد الله اعينوني ولما اخبر ايضًا انّ الخلائق يوم القيمة ينادون الانبياء

باسمائهم طالبين منهم الشفاعة فثبت انّ النداء غير الدعاء وقد ذكرنا في خاتمة الفصل الاوّل من هذه الرسالة معرفة الاله بين المسلمين فراجعه

كي لا تقع في الغلط واعلم انّ قوله تعالى انّ الذين تدعون من دون الله عبادٌ امثالكم وقوله تعالى فلا تدعوا مع الله احدًا ونحو ذلك من

الآيات القرآنيّة انّما هو خطاب للكفّار لا للمسلمين لانّ المسلمين قد عرفوا بنصّ كتاب الله انّ الشريك على الله محال فكيف يدعون

مع الله احدًا وقد عرفوا انّ المعبود بحقّ يستحيل ان يكون معه ثانٍ وامّا المعبود الباطل فلا يسمّونه الهًا لانه لا يستحق العبادة فالمعبود بحقّ واحد

وهو الله تعالى لا غير كما مرّ بيانه في الفصل الاوّل فراجعه ترشد ان شاء الله تعالى وامّا تشبيهه لمن نادى رسول الله صلى الله عليه وسلّم

وغيره من الانبياء والاولياء بمن نادى الاصنام او بمن نادى عيسى وعزيرًا والملائكة فلا يخفى فساده اذ الاصنام ليسوا من

اهل الشفاعة وامّا عيسى وعزير عليهما السلام فقد اخبر الله تعالى عن مقالة الكفّار فيهما بقوله تعالى وقالت اليهود عزير ابن الله

وقالت النصارى المسيح ابن مريم ذلك قولهم بافواههم الآية وامّا الملائكة فقالت خزاعة وكنانة وغيرهم من كفّار مكّة انهم

٥ نسخة بالفتح والكسر نفتت فرت وتباعدت حرنت ونبت عن صاحبها شردت ١٢ منتخب

بنات الله تعالی الله عن ذلک والمسلمون بحمد الله بریئون من ذلک الاعتقاد فان ورد فی الکتاب والسنة ان من آمن بالله وحده و صدق بانبیائه ورسله وبما جاؤا به من عند الله انه بمجرد ما ینادی نبیا او ولیا متشفعا به یکفر بمجرد النداء فبینوه لنا ان کنتم صادقین ولن تجدوه ابدا والحمد لله رب العالمین انتهی ونیز سید علوی شافعی تریمی در فصل چهاردہم مصباح الانام می نگارد ومن هفوات النجدی انکار التوسل والاستغاثة والمنادات باسمائهم ای الاموات والتبرک بالاخیار حتی النبی صلی الله علیه وسلم قال الشیخ محمد حیات المدنی والتوسل بالاعمال الحسنة وبدعاء الاخیار جایز کما نص علیه ابن تیمیة فی الصراط المستقیم والتوسل بالاموات زعم ابن تیمیة انه ممنوع وقد صح عن بعض الصحابة انه امر بعض المحتاجین ان یتوسلوا به صلی الله علیه وسلم بعد موته فی خلافة عثمان رضی الله عنه فتوسل به فقضیت حاجته کما ذکر الطبرانی والعقل یقتضیه لانه اذا جاز التوسل بالعمل الصالح الذی یرضاه الله العظیم جاهه لدیه یجوز برسالته ونبوته وکرامته النبی صلی الله علیه وسلم التی لها شرف وعز عنده اولا فالمومن اذا قال اللهم انی اتوسل الیک بنبیک صلی الله علیه وسلم لا یرید التوسل بمجرد ذاته التی یشارکه فیها نوع الانسان وانما یرید نبوته التی فاقت علی سائر الکمالات فلا فرق بین ان یتوسل بدعائه او نبوته وما ذکره ابن تیمیة من الفرق لیس بشیء وجاء توسلوا بجاهی فانه عند الله عظیم وفی کتاب نهج السعادة قال صلی الله علیه وسلم توسلوا بی وباهل بیتی الی الله فانه لا یرد متوسل بنا وقد صح توسل ابینا آدم بالنبی فقبل توبته لما توسل به رواه ابن حبان فی صحیحه والله اعلم انتهی کلام محمد حیات رحمه الله تعالی من الجوهر المنظم لابن حجر ونیز سید علوی شافعی تریمی در فصل مذکور می طرازد وقال القاضی عیاض وحدیث الشفاعة بلغ التواتر وفی حدیث عمر بن الخطاب عند الحاکم والبیهقی وغیرهما واذا سالتنی بحقه فقد غفرت لک وفی صلوة الحاجة اللهم انی اسئلک واتوجه الیک بنبیک محمد صلی الله نبی الرحمة یا محمد انی اتوجه بک الی ربی فی حاجتی هذه لتقضی له رواه الترمذی والنسائی وابن ماجه والحاکم فی المستدرک وحدیث الاعمی وامره ان یدعو بهذا الدعاء اللهم انی اسئلک واتوجه الیک بنبیک محمد صلی الله علیه وسلم نبی الرحمة یا محمد انی اتوجه بک الی ربی فی حاجتی لتقضی لی اللهم فشفعه فی صححه البیهقی وزاد فقام وقد ابصر وهذا المعنی حاصل فی حیاته وبعد مماته ومن ثم استعمل السلف هذا الدعاء فی حاجتهم بعد موته صلی الله علیه وسلم وقد علمه راویه عثمان بن حنیف زمان خلافة عثمان رجلا ففعل فقضیها له رواه الطبرانی والبیهقی وذکر الطبرانی بسند جید ان النبی صلی الله علیه وسلم ذکر فی دعائه بحق نبیک والانبیاء الذین من قبلی انتهی واطال ابن حجر فی الجوهر المنظم فانظر فیه واما انکار النجدی نداءک فی المهمات للانبیاء والاولیاء وقال انه دعاء والدعاء مخ العبادة فهذا من قلة معرفته قال شیخ الاسلام زکریا وکذلک زین الدین العراقی الشافعی والامام ابن رشید المالکی کما تقدم اول الکتاب هنا انک اذا نادیت مخلوقا حیا او میتا یسمی نداء واذا نادیت ربک یسمی دعاء ففرق بین یا الله وبین یا ولی الله او یا فلان من المخلوقین وقد صرح بذلک العلماء وورد فی السنة یا عبد الله اعینونی وفی روایة اغیثونی وقد بسطنا فی کتابنا السیف الباتر فی هذه المسئلة النظر

غیره وفی غیره وقد الف فی هذه المسئلة تالیفاً عجیباً الامام العلامة العارف بالله سیدی عبدالله ابن ابراهیم میرغنی ساکن الطائف سماه تحریض الاغبیا علی الاستغاثة بالانبیاء والاولیاء انتهی وله فی هذا الفصل والفصول الاخری فی النداء واشاده کلام لایحتمله المقام ازین بیان هویدا شد که بعضی از عوام جانبین در نداء غائب چه به مولانا دهلوی و مولوی مدراسی و دیگر بزرگان والامرتبت طعنه می زنند اصلی ندارد **فائده سی و هشتم** ۳۸ در وحدة الوجود بدانکه مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی در فتوای خود میفرماید وحدة الوجود حق و مطابق واقع است چراکه دلائل عقلیه ونقلیه برآن قایم است چنانچه در رساله ادلة التوحید شیخ علی مهایمی گجراتی مشروح و مبسوط است انتهی و صوفیه آنچه عالم را عین حق گفته اند مراد از ان عینیت بجمیع وجوه نیست بلکه عالم بوجهی عین و بوجهی غیر بود چنانچه زید که فردی است از نوع انسان بوجه حقیقت عین نوع بود و بوجه تعین غیر مولانا شاه ولی الله دهلوی در الطاف القدس می نگارد ظهور نسبتی ست میان ظاهر و مظهر و حکم این نسبت غیر حکم سائر نسبتها است چه ظاهر عین مظهر (ای مظهر ۱۲) بجمیع اعتبار نیست و غیر او نیز بجمیع اعتبار نه مانند نوع انسان به نسبت افراد انسان (ای مظهر ۱۲) اگر نوع عین این فرد بودی بجمیع الوجوه بایستی که این فرد بر فرد دیگر محمول شدی چنانچه نوع محمول میشود و اگر غیر این فرد بودی من جمیع الوجوه بایستی که هذا انسان صحیح نشدی چنانکه هذا حجر صحیح نیست نوع انسان و نوع فرس به نسبت حیوان و حیوان و شجر به نسبت نامی و نامے و جماد به نسبت جسم و جسم و مجرد به نسبت جوهر و جوهر و عرض به نسبت وجود عام همین حال دارد پس بدیهی است که درین مواضع مصداق حمل و مصداق تغایر هردو یافته میشود درین صورت احکام هردو قبیل گنجایش بود عقول قاصره گاهی آنرا از قبیل عین شئ گیرند من جمیع الوجوه (کالملاحدة ۱۲) چون بعض لوازم عینیت یافته نشود و نقص آن عقیده کنند و گاه آنرا از قبیل غیر را شند من جمیع الوجوه (کالکثر المتکلمین ۱۲) چون بعض لوازم غیریت بدست نیاید متحیر مانند عقول سلیمه دانند که نسبتی است غیر نسبت عینیت و غیریت هرچه از خصوصیات اشیا ناشی شده ساحت وجود عام از غبار آن پاک است چنانکه سواد بشره و قصر قامت و لکنت زبان نوع انسان را ملوث نمی سازد هرچند این اسود و اقصر و الکن انسان است و از هرچه از مرتبه اطلاق من حیث المطلقیت سر بر آورده بخصوصیات نسبت نتوان کرد چنانکه نوع بودن و کلی بودن و مطلق بودن با این فرد نسبت نتوان کرد هرچند مطلق در مقید است چون درین انواع مختلفه خواص متنوعه بدست می آید عقل مدبتاویز آن امور متغایره بحکم الاشیاء تعرف باضدادها به ثبوت انواع شتی جزم کند و هریکی را از دیگری می شناسد بخلاف وجود عام که غیر وی چیزی محسوس و معقول نیست تا عقل را در وی تصرف بود و از غیر باز شناسد معهذا در لطافت در لطافت و بساطت در بساطت است بجز چیزی چیزی بدست عقل نیاید ازینجا است که معقولیان (ای فلاسفه ۱۲) درمیان جوهر و عرض حقیقت مشترک اثبات نکرده و وجود عام را جنس اعلی نشمرده اند انتهی ملخصه و نیز مولانا دهلوی در مکتوب مدنی می طرازد والصوفیة حیث قالوا العالم عین الحق ما ارادوا نفی الوجودات الخاصة الحاصلة من تنزل الوجود الی مراتب شتی بل ارادوا افادة معنی التنزل والظهور فکما ان المعقولی یقول زید و عمرو واحد یعنی به التماثل فی

النوع لا الاتحاد من كل وجه ويقول الانسان والفرس واحد يعني به الاشتراك في الحيوانية ويقول الشجاع والاسد واحد يعني به المشابهة
في الشجاعة فكذلك الصوفيون يقولون العالم عين الحق يعنون تعينه كلية في الوجود المنبسط وقيام الوجود المنبسط بالحق الاول جل
مجده لا نفي التمايز بالكلية قال قائلهم ﴿ع﴾ هر مرتبه از وجود حكمى دارد * گر حفظ مراتب نكنى زنديقى * انتهى وآنچه مولانا نور الدين
عبد الرحمن جامي وصاحب تحفة المرسلة وديگر صوفيه غيريت را اعتبارى گفته اند مراد از ان اعتبار واقعي وحقيقى است نه اعتبار معتبر چنانچه
مولانا در مكتوب مذكور ميگويد لا يقال الصوفية يلتزمون ان الحقائق الامكانية اعتبارات واضافات لاحقة بالوجود لانا نقول الصوفية
يقولون بان النار غير الماء والماء غير الهواء وان الانسان غير الفرس وان كان الوجود يشملها كلها فلا جرم انهم ارادوا بالاعتبارات الاضافات
معنى لا يزاحم هذا التغاير الذي يكون منشأ لاختلاف الاحكام والآثار وهذا المعنى هو الذي يعبر عنه بان الكثرة حقيقية والوحدة
اعتبارية اذ لا نعني بحقيقة الكثرة الا التمايز الاحكام واختلاف الآثار وتغاير الحقائق التي هي الوجودات الخاصة لا اختلافها في
اصل الوجود وعدم رجوعها الى الوجود الواحد المنبسط على هياكل الموجودات كلها انتهى ونيز مولانا در مكتوب مذكور ميگويد وكذلك
كلام مولانا عبد الرحمن الجامي عندي مسلم فان مقصوده نفي تأصل الحقائق بحيالها وانها اعتبارات واضافات للوجود الحق بمعنى
ان الوجود ظهر فيها وتعين بها لا بمعنى الفرق الاعتباري انتهى ونيز مولانا در مكتوب مذكور ميگويد اقول هذا القول صحيح عقلا وكشفا
فانك اذا قلت ان المتحقق في معركة القتال ليس الا الجسم فهو القاتل وهو المقتول وهو آلة القتل وهو الراكب وهو المركوب وهو السرج
وهو السيف وهو الرمح وهو القوس وهو السهم وهو الرامي وهو المرمي وهو الهازم وهو المهزوم وهو الصائل وهو المصول عليه غير ان الجسم
لم يستحق اسما من هذه الاسماء الا بكيفية خاصة ومعنى خاص واذا نظرنا الى تلك الكيفيات مع قطع النظر عن اقترانها بالجسم كانت معدومة
ولم تصدر منها آثارها واذا انضم اليها الجسم صارت موجودة وصدر منها آثارها والجسم محل تلك الكيفيات والحامل لها استعد
لتلك المعاني في العقل والتقدير قبل الوجود الخارجي وتلك الصور المتكثرة اعدام محضة ان لوحظ اليها مع قطع النظر عن الجسم لم يكن
لها تحقق وكانت موهومة وان لوحظ بضم ضميمة وهي الجسم كانت موجودة فاذا صار الجسم سيفا تارة ورمحا اخرى فقد اقتضى
به الاسباب اعني النجار والحداد والخشب والحديد والنار والكير والمقمع والقدوم والمنشار وغيرها الى ان حدثت بين المعدوم الموهوم
الذي هو السيف والرمح وبين الموجود الذي هو الجسم نسبة معلومة الانية مجهولة الكيفية بها اتصف ذلك المعدوم بالوجود ومعنى
وجود السيف والرمح حينئذ ارتباط المعدوم بالوجود بحيث يصح له اشتقاق الاسم من الوجود وكان الجسم عاما محتملا لصور كثيرة فاذا
صار سيفا وتلبس باحكام السيفية من القطع وغيره فقد تعين بتعين خاص وبرز في بعض صوره المحتملة فيقال عند ذلك ظهر في مظهر
خاص وهو السيف كان ذلك كله كلاما صحيحا لا يتمكن من انكاره عاقل اللهم الا مناقشات لفظية ترجع الى الوضع والعرف لا عبرة
بها عندنا فاذا فهمت هذا القدر في الجسم فالوجود اولى بهذا ثم الموجود معناه ما اتصف بالوجود لا شك انه صفة انتزاعية

فلنبحث عن هذه الصفة الانتزاعية هل لها منشأ انتزاع في الخارج او هي بمنزلة انياب الغول لا شبهة ان بداهة العقل تحكم بالاول
ويمنع الاحتمال الثاني واذا كان هذا حكم الموجود كان هو حكم الوجود الحقيقي الذي هو منشأ الانتزاع بالاولى انتهى ولصاحب هذا المكتوب
ههنا كلام لا يحتمله المقام پس ازان باید دانست که وجود در ما نحن فیه بمعنی هستی است و هو الحق تعالی و تقدس و این وجود حقیقی حقیقتی است
که باین صفات ثلثه متصف بود یکی آنکه هستی وی بذات وی بود ازلا و ابدا دویم آنکه قیام موجودات بذات وی بود حدوثا و بقاء
سیوم آنکه غیر او در خارج منتفی باشد ایقاعا و امکانا نه بمعنی تحقق و حصول کما ذهب الیه بعض الحکماء و المتکلمین زیرا که تحقق و حصول از
معانی مصدریه اند و معانی مصدریه در خارج موجود نیستند بلکه از موجودات ذهنیه اند پس اطلاق لفظ وجود باین معنی بر ذات حق تعالی
جایز نیست کذا فی السلوک القادریة لمولانا مولوی رفیع الدین النقشبندی القندهاری و نیز باید دانست که ظهور مظهر در مظاهر بر سه قسم است
یکی ظهور مجرد در مجرد همچو ظهور ذات واحده حق تعالی در اسماء کثیرهٔ الٰهیه دویم ظهور مجرد در مادی همچو ظهور جان واحد در اجزاء کثیرهٔ تن سیوم
ظهور مادی در مادی همچو ظهور شخص واحد در مرایاء متکثرهٔ مختلفة الالوان و الاشکال درین هر سه ظهور تغیر و تبدل مظهر و تجزی و تقسیم
حلول و اتحاد آن گنجایش ندارد امام ربانی در مکتوب هشتاد و نهم جلد سیوم می نگارد آنچه این فقیر از اطلاقات ایشان معنی همه اوست
می فهمد آن است که این همه جزئیات متفرق حادث ظهور یک ذات اند تعالی و تقدس در رنگ آنکه صورت زید مثلا در مرایاء متعدده
نمود پیدا کرده است ظهور یک ذات زید است اینجا کدام جزئیت و اتحاد است و کدام حلول و تلون ذات زید باوجود این همه صور بر
صرافت حالت اصلی خود است و این صور نه هیچ افزوده است و نه هیچ کاسته آنجا که ذات زید است این صور را آنجا نامی و نشانی نیست
تا باوی نسبتی از نسب جزئیت و اتحاد و حلول و سریان کنند سر الآن کما کان را اینجا باید جست چه در مرتبه که اوست تعالی چنانچه
عالم را پیش از ظهور آنجا گنجایش نبود بعد از ظهور هم آنجا گنجایش نباشد فلا جرم یکون الآن کما کان انتهی

فائدهٔ سی و نهم

در اختلاف معنی وجود و معنی وحدة الوجود و وحدة الشهود بدانکه در ماهیت وجود اختلاف است صاحب نفحات از ملا عبد الغفور
نقل میکند اختلاف است حکما و صوفیه را که آن وجودی که مبدأ آثار موجودات شده چه وجود است شیخ رکن الدین علاء الدوله سمنانی و
قلیلی از صوفیه و اکثر حکما و متکلمین بر آن اند که آن صفتی است از صفات حق سبحانه که افاضه کرده است بر موجودات و مسمی است بفیض
وجودی و وجود عام و نفس الرحمان و غیر آن و حضرت شیخ محی الدین ابن العربی و اتباع ایشان و اکثر صوفیه محققین و متعین از متقدمین
و متاخرین و قلیلی از حکما و متکلمین بر آن اند که آن وجودی که مبدأ آثار شده هم وجود حق است سبحانه و تعالی شانه که عین حقیقت
خود است لا غیر پس همه ممکنات موجود بوجود واجب اند یعنی ذات را با اشیا علاقهٔ معیتی واقع است که آن معیت مجهول الکیفیت
است و هیچ احدی از ارباب تحقیق از انبیا و اولیا و حکما پی بسر آن معیت و حقیقت وی نبرده اند غایتش آنکه جمعی از افراد
انسان مطلع شده اند بر سر معیت بقدر استعداد و قابلیت خود و تمثیلی که مشابه این علاقه است که بقدری مناسبت دارد

۵ زیرا که ازین اطلاق لازم می آید که حق تعالی موجود ذهنی باشد نه موجود خارجی و بار تفاع عالم واذهان عالم معدوم گردد و پیش از صدور عالم موجود نباشد معاذ الله من ذلک و اطلاق لفظ وجود بمعنی مصدری او انتزاعی و موجود ذهنی است نه موجود خارجی ۱۲

۴ چنانچه از آئینه زوال صورت انفصالی نیست همچنان از زوال صورت از آئینه جان را نقصانی نیست و همچنان از زوال صور ارواح از آئینهٔ وجوب واجب را نقصانی نبود ان الله غنی عن العالمین ۱۲

نہ آنکہ فی الواقع چنان باشد نسبت عارض است بمعروض انتہی و نزد بعضی وجود امر انتزاعی است صاحب مکتوب مدنی مولانا دہلوی
می نگارد وقیل الوجود امر انتزاعی تتصف بہ الماہیات والجاعل لم یجعل الماہیۃ ماہیۃ ولا الوجود وجوداً ولکن جعل الماہیۃ موجودۃ اقول
ہذا قول صادق فی نفسہ خطأ باعتبار حصر معرفۃ الوجود فیہ وباعتبار ذکرہ فی مبحث الوجود الحقیقی فانا ندرک لا محالۃ امراً انتزاعیاً
نسمیہ بالوجود ونصف بالماہیات والاتصاف بہ اثر من آثار جعل الجاعل ومسبب لہ وقیل الجاعل جعل الماہیۃ واصدرہا من نفسہ
بعد اصدارہا نظر الناظرون الی بعض احوالہا من ظہور الفاعلیۃ والقابلیۃ ونحو ذلک فارتسم فی صدورہم عند ذلک صورۃ تسمی
بالوجود اقول وہذا ایضاً قول صادق فی نفسہ خطأ باعتبار حصر معرفۃ الوجود فیہ فانا ندرک قطعاً اموراً متمایزۃ فی الخارج نسمیہا بالاسما
المختلفۃ لاجرم انہا جعل الجاعل انتہی و درین اختلاف وجود مولانا دہلوی در مکتوب مدنی حکم میفرماید والحق ان ہنالک وجودات
خاصۃ نسمیہا بالماہیات محفوف بین وجودین آخرین احدہما الوجود الواحد الی المنبسط علی ہیاکل الموجودات وہو متقدم علی الوجودات
الخاصۃ والوجودات الخاصۃ تنزلات وتعینات لبعض عمومہ وحاصلۃ من ارتباط معلوم الانیۃ مجہول الکیفیۃ بینہ وبین الماہیات
التی ہی شیون ہذا الوجود المنبسط وصورہ العلمیۃ وثانیہما الوجود المنتزع من ملاحظۃ الوجودات الخاصۃ اجمالاً فکل واحد من ہذین القائلین
اصاب الحق واخطأ فی الاکتفاء بما لا یشفی علیلاً ولا یطفی غلیلاً وقالت الصوفیۃ القائلۃ بوحدۃ الوجود الشیٔ الذی یکون فی الخارج
ویترتب علیہ الآثار الخارجیۃ لا یخلو من ان یکون فی حصولہ فی الخارج وفی ترتب الآثار الخارجیۃ علیہ محتاجاً الی ضم ضمیمۃ اولا یکون
محتاجاً الی ضم ضمیمۃ فالاول ہو الممکن والثانی ہو الواجب وقد ادرکنا بذوقنا ان ہذہ الضمیمۃ ہو الوجود المنبسط علی ہیاکل الموجودات
وہو شیٔ قائم بذاتہ مقوم لغیرہ ولیس متعیناً فی نفسہ مختصاً بنوع من الآثار المعلومۃ عند الناس لکن لہ تنزلات علماً وعیناً فبتلک التنزلات
صار متعیناً مختصاً بآثار خاصۃ معلومۃ واول مراتب تنزلہ تجلیہ لنفسہ بنفسہ بشان کلی لا یخرج عنہ شان البتۃ ثم تنزلہ الی تفاصیل ہذا
الشان الکلی فی العلم دون العین ثم تنزلہ فی تلک التفصیل فی العین کما کان فی العلم انتہی این است آنچہ اختلاف در معنی وجود کردہ اند
اما اختلاف در معنی وحدۃ الوجود و وحدۃ الشہود آنکہ مولانا دہلوی در مکتوب مدنی می گوید اعلموا ان وحدۃ الوجود و وحدۃ الشہود
لفظان تطلقان فی موضعین فتارۃ تستعملان فی مباحث السیر الی اللہ عز وجل فیقال ہذا السالک مقامہ وحدۃ الوجود وذلک
مقامہ وحدۃ الشہود ومعنی وحدۃ الوجود ہہنا الاستغراق فی معرفۃ الحقیقۃ الجامعۃ التی تعین العالم فیہا بحیث تسقط عنہ احکام
التفرقۃ والتمایز التی معرفۃ الخیر والشر مبنیۃ علیہا والشرع والعقل مخبران عنہا مبینان لہا اتم بیان واوفی اخبار وہذا مقام
یحل فیہ بعض السالکین حتی یخلصہ اللہ تعالی منہ ومعنی وحدۃ الشہود الجمع بین احکام الجمع والتفرقۃ فیعلم ان الاشیاء واحدۃ
بوجہ من الوجوہ کثیرۃ متباینۃ بوجہ آخر وہذا المقام اتم وارفع من الاول وہذا الاصطلاح اخذتہ عن بعض اتباع الشیخ آدم البنوری
قدس سرہ وتارۃ تستعملان فی معرفۃ حقائق الاشیاء علی ما ہی علیہ فنظروا فی وجہ ارتباط الحادث بالقدیم فوقع عند قوم ان

العالم اعراض مجتمعۃ فی حقیقۃ واحدۃ کما ان صورۃ الانسان وصورۃ الفرس وصورۃ الحمار متواردات علی الشمع والطبیعۃ الشمعیۃ
باقیۃ فی جمیع الحالات لکن الشمع لا یسمی باسم التماثیل الا بتلک الصور المتواردۃ علیہ بل تلک الصور فی الحقیقۃ ہی التماثیل لکن لا وجود لہا
الا بضمیمۃ ہی الشمع ووقع عند آخرین ان العالم عکوس الاسماء والصفات انطبعت فی مرایا الاعدام المقابلۃ لتلک الاسماء کما ان القدرۃ
یقابلہا عدم وہو العجز فلما انعکس ضوء القدرۃ فی مرآۃ العجز صارت قدرۃ ممکنۃ وعلی ہذا القیاس سائر الصفات والوجود ایضا علی ہذا
الاسلوب فالمذہب الاول یسمی بوحدۃ الوجود والثانی بوحدۃ الشہود انتہی صاحب اصل الاصول مولانا شاہ عبد القادر فخری میلاپوری
درین مباحث سیر وسلوک معنوی ومرتبہ توحید حالی دراصل بیست وسیوم میفرماید کہ مرتبہ توحید حالی صوفیہ را بدو قسم میسر می شود قسم اول
آنکہ در سطوت احدیت ذاتیہ این ہمہ کثرات مقہور ومخفی میشود ومشہود حقیقت واحدہ باشد مثلا تمام زیور را اگداز ند و ذہب خالص
بی صورت مشہود شود وہمہ اسلحہ ودروع بگداز ند محض حدید مشہود باشد وہمہ صور موج وحباب و ثلج وبرد برطرف شود وبحر سازج
مشہود باشد قسم ثانی آنکہ آن حقیقت واحدہ را درین کثرات مشاہدہ کند بی آنکہ این کثرت از نظرش مرتفع شود مثل مشاہدہ کلی در
ضمن افراد ومشاہدہ ذہب در زیور وحدید در اسلحہ وبحر در امواج وحبب وطین در اوانی بعضی صوفیہ را در سلوک خود نخست قسم
ثانی پیش آید بعد از ان بشہود قسم اول فایز شوند پس ایشان میدانند کہ آنچہ ما را اول مشہود گشت یعنی شہود وحدت در کثرت حقیقت
نفس الامری است زیرا کہ آن حقیقت واحدہ را با کثرات احاطہ ومعیت ذاتی است وآنچہ آخر مشہود گشت این اختفا واستتار در شہود است
فقط مثل استتار کواکب در سطوت نور آفتاب وبعضی دیگر صوفیہ را نیز ہمین طور پیش آید ایشان گمان برند کہ آنچہ اول مشہود ما بود بسبب
استیلاء محبت بودہ است ۵ در ودیوار من آئینہ شد از کثرت شوق ؛ ہر کجا می نگرم روی ترا می بینم ؛ والا حقیقت واحدہ را
با کثرات ہیچ ملابست ومخالطت نیست وآنچہ آخر مشہود گشت حقیقت نفس الامری است واز ان مرتبہ ترقی واقع شد وہمچنین بعضی
صوفیہ چون بمقام فناء تام رسند ایشان را شہود قسم اول میسر شود وچون بمقام بقا سرفراز شوند بشہود قسم ثانی فرود آیند پس گویند کہ
آن تجلی ذاتی الہی وسیر الی اللہ وفنا فی اللہ بودہ است واین تجلی صفاتی واسمائی وسیر فی اللہ وبقا باللہ است وبعضی دیگر را ہم ہمین طور
پیش آید ایشان پندارند کہ آن شہود ذات بحت نفس الامری بود واین شہود وحدت در کثرت فقط در شہود ما است ونفس الامری نیست
چنانچہ کسی بتحدیق نظر در قرص شمس کند بعد از ان بجانب اشیا دیگر نظر اندازد وشیخ ولی اللہ محدث کہ عمدۂ خلفاء سلسلۂ احمدیہ است
در ہمعات بعد از بیان راہ جذب میگوید وچون این قسم وحدت بر سالک منکشف شد راہ جذب طی کردہ معتقد توحید وجودی
باشد یا نہ تفصیلش آنست کہ یکی اولا توحید صفاتی می یابد وبعد زمانی از ان در می گذرد وبتوحید ذاتی می رسد واین معاملہ را
توجیہ می کند با آنکہ نخست مغلوب شدہ بودم وقیومیت واجب را بہ نسبت ممکن اتحاد دانستہ بودم چنانکہ در عالم منام کسی سبع را می بیند
وآنجا ہیچ سبع نیست قوۂ غضبیۂ وی است کہ بشکل سبع ظہور کردہ است وچون از ین مقام ترقی کرد وبہ تنزیہ افتاد وآن را خلاص از ورطہ

کثرت کونی وموجودات ظلی اند ... فلیس فی ... من ذاتہ شی ... ولا فی سوادہ من ذاتہ شی ... من عین واحدۃ ہی الوجود ... پس عالم ... موجود اند ۱۲

تشبیه دانست و دیگری را بهمین صورت واقع شده آن را توجیه کرد بانکه آن ظهور و سریان امر محقق است و آن استتار ثانیاً استتار است
ای وجودی
در نظر فقط ثم قال این راه امر متفق علیه است هیچ کس از اولیاء مکمل نبوده است الا باین راه رفته اگرچه در تعبیر میان ایشان اختلاف باشد
عبارا تنا شتی و حسنک واحد و کل الی ذاک الجمیل یشیر انا مرد قوی المعرفت ذکی الذهن می تواند که ملخص کلام ایشان بفهمد و
اختلاف عبارات را بدان راجع کند انتهی کلامه انتهی و نیز مولانا میلاپوری در اصل مذکور میگوید که معنی قول بوحدت شهود آنست
که در میان این وجودات خاصه جهتی جامعه نیست بلکه همه حقایق مختلفه اند و همه آثار فائض از فاعل حقیقی که مقتضای ذات اوست و او
غیر این وجودات خاصه بجمیع وجوه اما اکابر اولیاء الله را مرتبه توحید حالی حاصل میشود و درین آثار فاعل این آثار را مشاهده کنند پس
پس در میان وجود عام و عالم نسبت تباین بود
بسبب غلو محبت و استیلاء عشق است مثلاً کسی تحدیق نظر در قرص شمس کند تا آنکه در حس مشترک وی صورت قرص شمس منطبع و راسخ
شود پس هر چیزی را که بیند اول مشهود وی قرص شمس شود پس گوید ما رأیت شیئاً الا و رأیت الشمس قبله و باز بعضی را چون نظر در خود
افتد سبحانی ما اعظم شانی و لیس فی جبتی سوی الشمس و بعضی انا الشمس گو بیند و بالضرورت و بداهت عقل معلوم است که شمس هرگز عین اشیا نشده
است قال بعض الصوفیة هذا هو المشهور علی الالسنة من معنی وحدة الشهود و لکنی لست اظن بالاکابر انهم هکذا قالوا بل من تصدی لتحریر
مذهبهم والله اعلم بمرادهم لا نه یرد علیه ان کون التوحید الحالی للخواص و هو الکمال الاقصی متفق علیه عند جمیع الصوفیة فلو کان کذلک لزم
ان ریاضاتهم و مجاهداتهم اثمر شهود غیر النفس الامری من قبیل اغلاط الحس و قد قال الله تعالی والذین جاهدوا فینا لنهدینهم سبلنا الآیة
فحاشاهم عن ذلک انتهی و نیز ملخص کلام مولانا میلاپوری که در اصل مذکور میگوید آنکه در میان وجودات خاصه جهتی است جامعه وی
الوجود المنبسط والوجود العام ایا ما شئت فقل و نسبت وجود منبسط و ربط آن با وجودات خاصه اگرچه بحکم و لله المثل الاعلی از مثال
محسوسات متعالی است اما تقریباً للذهن همچو ظهور صورت نوعیه در افراد است یا همچو نسبت آب با موج و حباب یا همچو نسبت ذهب
با حلی یا همچو نسبت طین با اوانی چه بحکم ما من کثرة الا و قد ضبطها الوحدة و بموجب کل متعین مسبوق باللاتعین باید که این وجودات
ای زیور ۱۲
خاصه ظلال و اشراقات وجود منبسط باشند یا بگوئی ظهورات و تنزلات وی باشند یا بگوئی تقیدات و تعینات وی باشند چه
مفاد این همه تعبیرات آنکه وجود منبسط اصل است و وجودات خاصه که حقائق اشیا است فروع وی پس این خصوصیات بمنزله قوالب
موهومه باشند و متحقق بجز وجود منبسط هیچ نیست زیرا که موجود را چون تحلیل کنیم بماهیت و وجود و وجود را از ماهیت سلخ نمائیم هیچ
من جمیع الوجوه هیچ نمی ماند مثلاً از طین سبو سازیم و صورت سبو را در تصور از طین جدا نمائیم پس آن صورت را تحقق نبود و زیاده
از وهمی نباشد و عند الانتزاع چون نگاه کنیم هر اثری که هست از طین بود و لیکن طین محتمل صور کثیره است اگر خواهیم مکعب کنیم یا کره
یا شکل دیگر سازیم و این همه اشکال بمنزله قالب است مر طین را و هر یکی در حد ذات خود امر موهوم بود که با طین او را نسبتی پیش می آید
و بآن نسبت نام طین سبو می شود و احکام و خصوصیات سبو از طین ظهور می یابد پس آنچه صوفیه می گویند که عالم وهم و خیال است

در کثرت بدون عینیت توحید ریزه و احاطه و سریان و قرب و معیت است پس وحدة الوجود امر وجدانی است قال القیصری فی المقدمات ثم اعلم من الوجود لیس الا معنی واحد والمکابر منازع وجدانه انتهی ۱۲

واعیانِ ثابته بوئی از وجود نبوئیده است و مانندِ آن مراد ازین عبارات آنکه صُوَرِ عالَم موجود نیست بوجودی که غیر این وجودِ منبسط باشد
و وجودِ منبسط شامِل این همه صُوَر بود و اضافتِ وجودِ حقیقی بسوی صُوَرِ عالَم محض وهم و خیال باشد نه آنکه حقایقِ اشیا ثبوت ندارد و
آتش و باد و آب و خاک و فرس و انسان را حقیقتی نبود و مکلّف را طاعت و معصیت و جزا و سزا و جنّت و دوزخ نباشد معاذ الله
من ذلک ولیکن مراد آن عبارات بسبب دقّتِ معنی و ضیقِ عبارت کما ینبغی واضح نمی شود و موهمِ خلافِ مقصود بود و قول شیخ قدس سرّه
الحقّ محسوس والخلق معقول از همین مقام خبر میدهد بالجمله وجودِ حقیقی یک ذاتِ فائض البرکات بود و لا موجود الّا الله متحقق باشد
مثنوی ما عدم هائیم هستی های ما ٭ تو وجودِ مطلقی فانی نما ٭ نیست را بنمود هست آن محتشم ٭ هست را بنمود بر شکلِ عدم ٭
بحر را پوشید و کف کرد آشکار ٭ باد را پوشید و بنمود ت غبار ٭ خاک را بینی ببالای علیل ٭ باد را نی جز بتعریف و دلیل ٭ کف
همی بینی روانه هر طرف ٭ کف بجز دریا ندارد منصرف ٭ کف بحس بینی و دریا از دلیل ٭ فکر پنهان آشکارا قال و قیل ٭ نفی را اثبات
می پنداشتیم ٭ دیدهٔ معدوم بینی داشتیم ٭ لاجرم سرگشته گشتیم از ضلال ٭ چون حقیقت شد نهان پیدا خیال ٭ ای عدم را چون نشانده
اندر نظر ٭ چون نهان کرد آن حقیقت از بصر ٭ آفرین ای اوستادِ سحرباف ٭ که نمودی معرضان را دُرد صاف ٭ پس ازان باید دانست
که ملخّصِ کلامِ امامِ ربّانی که در مکتوب صد و شصتم جلدِ اوّل میفرماید آنکه مشایخ طریقت قدس الله تعالی اسرارهم سه طائفه اند طائفهٔ اولی
قائل اند بآنکه عالَم بایجادِ حق سبحانه در خارج موجود است و هرچه در وست از اوصافِ کمال همه بایجادِ حق است سبحانه و طائفهٔ ثانیه
عالَم را ظلِّ حق سبحانه می دانند امّا قائل اند بآنکه عالَم در خارج موجود است لیکن بطریقِ ظلّیت نه بطریقِ اصالت و وجودِ اینها
قایم بوجودِ حق است سبحانه کقیامِ الظلّ بالاصل و طائفهٔ ثالثه قائل اند بوحدتِ وجود یعنی در خارج یک موجود است و بس عالَم را در
خارج تحقّقی نیست و این جماعه هم عالَم را ظلِّ حق سبحانه می گویند و این طائفه واصل کامل اند علی تفاوت درجات الوصل والکمال انتهی
ملخّصه طائفهٔ اولی را ایجادیه گویند و این طائفه همچو متکلّمین قائل همه از وست بود و خلق و خالق را همچو مصنوع و صانع و نقش و نقّاش
و کوزه و کلال و تصویر و مصوّر می دانند و طائفهٔ ثانیه را شهودیه خوانند و این طائفه قائل همه بدوست بود و خلق و خالق را همچو عکس و
شخص می دانند چنانچه عکس بدون شخص قیام ندارد همچنین عالَم بدونِ حق سبحانه قائم نبود نزد این هر دو طائفه وجودِ ممکن بجمیع الوجوه غیرِ وجودِ
واجب است تعالی و تقدّس و طائفهٔ ثالثه را وجودیه نامند و این طائفه قائل همه اوست بود و طائفهٔ اولی قائل ایجاد است فقط و
طائفهٔ ثانیه با وجودِ اقرارِ ایجاد قائل انعکاس است و طائفهٔ ثالثه با وجودِ اقرارِ ایجاد و انعکاس قائل تبعیت وجود در صُوَر
و صُوَر را بدونِ ضمِّ وجود نزدِ ایشان ظهوری و نمودی نبود حاصل آنکه نزدِ وجودیه در میانِ وجوداتِ خاصّه جنسی است جامعه
وهی الوجود العامّ و این وجودِ عام تعالی و تقدّس جوهرِ قیّوم و جنسِ اعلی است و وجوداتِ خاصّه بجمیع اجزائه درین عینِ واحد
وجود اعراض مجتمعه اند و نسبتِ این جنسِ اعلی با وجوداتِ خاصّه از نسبِ اربعهٔ مشهوره نسبتِ عموم و خصوصِ مطلق است و

یعنی اسماء الٰهیه را یعنی در صور علمیه و در صور خارجیه یعنی اعیان ثابته را یعنی در صور خارجیه یعنی الکونی که آنها را ارواح و مثال و اجسام خوانند

نزد شهودیه و ایجادیه و بسیاری از علماء کلام در میان وجودات خاصه جهتی جامعه نیست و نسبت این جنس اعلی با وجودات خاصه از نسب مذکوره نسبت تباین است و نیز باید دانست که عالم نزد علماء ظاهر موجود بوجود اصلی است و نزد علماء باطن چه وجودیه و چه شهودیه موجود بوجود ظلی در نفی وجود اصلی شیخ ابن عربی و امام ربانی هر دو متفق اند در اثبات وجود ظلی نیز متفق لیکن شیخ وجود ظلی را در وهم و تخیل می انگارد و در خارج جز احد مجرد موجود نمی داند و امام ربانی وجود ظلی در خارج اثبات می نماید کذا فی مکتوب الاول من الجلد الثانی للامام الربانی و نیز باید دانست که در موجود ظلی اقوال امام ربانی مختلف اند در مکتوب اول جلد ثانی و غیره میفرماید که عالم موجود خارجی است بوجود ظلی و در مکتوب چهل و چهارم جلد مذکور و غیره می نگارد که عالم موجودی است موهوم متقن از ینجاست که مولانا دهلوی در مکتوب مدنی می طرازد و اختلفت اقواله ای اقوال المجدد في العالم فقال هو موجود في الخارج وجودا ظليا وقال اخرى هو موجود في الوهم الا ان الله تعالى اتقنه في تلك المرتبة فصار موهوما متقنا و نیز در مکتوب مذکور میگوید و کذلک اختلاف اقواله ای اقوال المجدد في ان العالم موجود خارجي بوجود ظلي او موهوم متقن اختلاف قليل الجدوى اذ المقصود ان الوجودات الخاصة متحققة بحيث يصدر منها آثار ما سواء يسمى هذا التحقق وجودا خارجيا او وجودا وهميا متقنا وان سألتني عن الحق الصراح قلت ان الذات الالهية من حيث هي اجل من ان يكون في الخارج او في الاعيان اذ الخارج اسم للنفس الرحماني وفي الاعيان كناية عنه نعم للحق تجلي عظيم هو في الخارج ويتصف الحق بانه في الخارج او في العالم بشرط هذا التجلي وان سألتني عن هذه الاقوال كلها ما انكرت عليها الا من جهة التعبير او من جهة ذكر شيء في غير محله والا فقلما يشير صاحب كشف الى ما ليس له حقيقة اصلا انتهى و نیز باید دانست که در تأصل اسما و فرعیت ممکنات در میان شیخ ابن عربی و امام ربانی خلافی نیست و وجدان این هر دو اکابر یکی است اما هر یکی ازین دو اکابر این مقدمه را بعبارتی دیگر تعبیر فرموده و امام ربانی بغلبهٔ علمی و سهو بشری عبارت شیخ را بر خلاف وجدان خود حمل کرده است ازینجاست که مولانا دهلوی در مکتوب مدنی می فرماید من اراد التعبير عن تأصل الاسماء وفرعية الممكنات في هذه المرتبة فله عبارتان كلتاهما صحيحة احدهما ان حقائق الممكنات هي الاسماء والصفات متميزة في العلم والثانية ان حقائق الممكنات هي عكوس الاسماء والصفات المنطبعة في الاعدام المقابلة لها ولا فرق بين العبارتين الا فرقا ضعيفا لا يعبأ به عند التفتيش عن حقائق الاشياء على ما هي عليه وبالجملة فالقول بان حقائق الممكنات عكوس الاسماء المنطبعة في الاعدام المقابلة لها ليس مخالفا لكلام الشيخ ابن العربي واتباعه وكم لهم من تصريح او تلويح بهذا المعنى وقد اوما نا الى اوجه المسئلة فلا حاجة الى نقل كلامهم والاطناب بسرد تصريحاتهم والقول بان حقائق الممكنات هي الاسماء بمعنى ان الاسماء هي المتأصلة في الوجود ولها ظل في الطرف المقابل يسمى باعيان الممكنات او بمعنى ان العارف له رب من الاسماء وهو حقيقته التي يرجع اليها ليس مخالفا لكلام الشيخ المجدد ولو شئنا لاقمنا براهين كثيرة من كلامه على كلامه فمحمل كلام الشيخ المجدد انه وجد بعض مقال الشيخ ابن العربي واتباعه فحمله على ما يخالف وجدانه وتلك فلتة علمية لا منزلة كشفية والفلتات لا يخلو منها العلماء ولا يضر علو مقامهم ان يوجد

التلویح وما نقل من طعن السلف بعضهم علی بعض فی مسائلهم الاجتهادیة کان مبنیاً علی انّ طریق الصواب متیقّن فی زعم الطاعن انتهی پس طعن شیخ سمنانی درین مسئلهٔ اختلافی مظنونه مبنی بر زعم اوست ۱۲ منه

فی بعض کلامهم قلیلاً فلتة انتهی ملخصه قال اصحاب العقاید المجتهد یخطی ویصیب چون خطاء امام الائمه امام اعظم ابو حنیفه کوفی وسایر مجتهدانِ والا شان در علوّ مقام ایشان ضرری ندارد پس خطاء امام ربانی که مقلّدِ حنفی ست در علوّ مقام وی چرا ضرر خواهد داشت غرض میانِ وجودیه وشهودیه مباحثات ومطارحات طویله اند این مختصر گنجایش ترجمان آنها ندارد وبعد اللتیّا واللتی وتفتیش وتنقیح واقعی چون عالَم در نظرِ هر دو طائفه موجودِ ظلّی ست پس مآل هر دو یکی بود لهذا مولانا دهلوی در مکتوب مدنی حکم می فرماید قد وقع عندنا انّ المکشوفین صحیحان جمیعاً لکنّ القول بانّ وحدة الشهود علی هذا المعنی ای علی انّ العالم عکوس الاسماء والصفات انطبعت فی مرایا الاعدام المقابلة لتلک الاسماء والصفات لم یقل به الشیخ ابن العربی سهو بل الشیخ واتباعه بل الحکماء ایضاً یقولون بها وذلک لانّ محصّل هذا القول بعد التهذیب والتخلیص من المجازات والاستعارات التی اوجبت صعوبة الفهم هو انّ الحقائق الامکانیة اضعف وانقص والحقیقة الوجوبیة اتم واقوی بحیث یمکن ان یقال للحقائق الامکانیة انّها اعدام ظهر فیها صور الوجودات ولا خفاء انّ هذا القول متفق علیه انتهی درین مسئلهٔ وحدة الوجود تفاصیل دیگر اند قدر کافی از انها در غایة التحقیق فتوای فقیر توان یافت ونیز باید دانست که وجودیه وشهودیه وایجادیه وعلماء کلام همه از اهل سنت وجماعت اند در اختلافاتِ اهل سنت عیب یکدیگر نباید کرد لقوله علیه السلام اختلاف العلماء رحمة وهر یکی را بحال خود باید گذاشت فربّکم اعلم بمن هو اهدی سبیلاً درین اختلافات جزم یک جانب

ف۱ زبدة العارفین سید شاه کمال الدین میفرماید ف بعضی ملاحده سخن ناسزا کهین ؛ جسم کثیف عنصری اسکو خدا کهین ؛ آدم کو حق کیا ہی علی صورته حدیث ؛ اگر اشقیا دلیل برین مدعا کهین ؛ اور پیکر لطیف مثالی کو بعضهم ؛ بعضے دگر نه ذاتِ حق الّا هو ا کهین ؛ چون چگونگی سے منزه ہی کرکے بعض ؛ ذات خدا ہی روح نه ذات سوا کهین ؛ بعضی کر اسکو داخل عالم نه خارجش ؛ عین الورا ہی حق نه وراء الورا کهین ؛ گاو ذبیحه کے حصص چند گر کرین ؛ او گاو اس حصص سے کهان ہی جدا کهین ؛ لم تحدّد تغیره اور لا یحل فیه ؛ ایجاب هر دو سلب بواجب روا کهین ؛ الحاد واتحاد وتجزی حلول کی ؛ قایل کو قوم کافر مسلم نما کهین ؛ بعضی عناصر اور کئے عقل وعشق حق ؛ بعضی نگاه چشم بجبل وعما کهین ؛ بعضی بلند سایه جو ہمتا ہی اسکا دیده ؛ ہی روز

وران سستی تمام پیدا کرده اند ظهور آن ها را مناسب دید وتعیین همان طریق از برای افاده طلبه نمود انتهی پس از آن باید دانست که حکم وحدت در کثرت وشهود حق در عالم از راه حلول نیست بلکه از راه

مجتهد را میسر نیست تا بمقلد چه رسد تفصیل این مقدمه از مقدمهٔ پنجم باید طلبید و آنچه بعضی از عوام بر علما و عرفاء کرام در مسئلهٔ اختلافی طعنه میزنند اصلی ندارد و نیز باید دانست که درین اختلافات صاحب الطاف القدس شاه ولی الله دهلوی و صاحب قول الفصل شاه شرف الدین تلمیذ دهلوی قدس سرهما قول فیصل دارند خلاصه‌اش آنکه اعظم اغلاط قوم درین باب آن است که گویند همه اوست باز درمیان لوازم عبودیت و ربوبیت بودن باین ببینند و متحیر مانند حل این غلط موقوف بر بیان سهوین است سهوی که در معرفت نسبت وجودات خاصه با وجود عام بود و سهوی که درمیان نسبت وجود عام با ذات بحت بود بیان سهو اول آنکه ظهور نسبتی است میان ظاهر و مظهر و حکم این نسبت غیر حکم سائر نسبتها است چه ظاهر عین مظهر بجمیع اعتبار نیست و غیر او نیز بجمیع اعتبار نه مانند نوع انسان نسبت افراد انسان اگر نوع عین این فرد بودی من جمیع الوجوه بایستی که این فرد بر فرد دیگر محمول شدی چنانچه نوع محمول میشود اگر غیر این فرد بودی من جمیع الوجوه بایستی که هذا انسان صحیح نشدی چنانکه هذا حجر صحیح نیست نوع انسان و نوع فرس نسبت حیوان و حیوان و شجر نسبت نامی و نامی و جماد نسبت جسم و جسم و مجرد نسبت جوهر و جوهر و عرض نسبت وجود عام همین حال دارد پس بدیهی است که درین مواضع مصداق حمل و مصداق تغایر هر دو یافته میشود درین صورت احکام هر دو قبیل را گنجایش بود عقول قاصره گاهی آن را از قبیل عین شی گیرند من جمیع الوجوه چون بعض لوازم عینیت یافته نشود نقض آن عقیده کنند و گاه آن را از قبیل غیر تراشند من جمیع الوجوه چون بعض لوازم غیریت بدست نیاید متحیر مانند عقول سلیمه دانند که نسبتی است غیر نسبت عینیت و غیریت هرچه از خصوصیات اشیا ماشی شده ساحت وجود عام از غبار آن پاک است چنانکه سواد بشره و قصر قامت و لکنت زبان نوع انسان را ملوث نمی‌سازد هرچند این اسود و اقصر و الکن انسان است و هرچه از مرتبهٔ اطلاق من حیث المطلقیت سر برآورده بخصوصیات نسبت نتوان کرد چنانکه نوع بودن و کلی بودن و مطلق بودن باین فرد نسبت نتوان کرد هرچند مطلق در مقید است چون درین انواع مختلفه خواص متنوعه بدست می‌آید عقل بدستاویز آن امور متغایره بحکم الاشیاء تعرف باضدادها به ثبوت انواع شتی جزم کند هریکی را از دیگری می‌شناسد بخلاف وجود عام که غیر وی چیزی محسوس و معقول نیست تا عقل را در وی تعرف بود و از غیر باز شناسد مع هذا لطافت در لطافت و لبساطت در لبساطت است بجز حیرت چیزی بدست عقل نیاید از اینجا است که معقولیان ای فلاسفه۱۲ درمیان جوهر و عرض حقیقت مشترک اثبات نکرده و وجود عام را جنس اعلی الشمر ده اند منشأ آن عدم حضور وجود عام است نزد عقل ایشان ماخود می‌دانیم که ایک حقیقت متشبح بدو شبح می‌شود گاهی در کسوت قیام بنفسه ظهور کند و مسمی بجوهر گردد و گاهی در لباس قیام بغیره برآید و مسمی بعرض شود و از نیرنگیهای همین معنی است جوهر شدن اعراض در عالم مثال و عرض شدن جواهر در موطن خیال و صدق صورت ذهنیه بر موجود خارجی الی غیر ذلک مما لا یخفی ولیکن اهل ذوق بحاسهٔ ذوق بطریق حضور الشی لذاته بذاته فی ذاته ادراک آن کنند و حقیقت را بوجه من الوجوه می‌دانند و بآن نا آشنا آشنا شوند بالجمله رنگی از آن در عقل اهل ذوق می‌افتد بیان سهو ثانی آنکه میان وجود عام

و ذاتِ بحت نسبتی است معلوم الانّیت و مجهول الکیفیت نه تنزّل است بجمیعِ وجوه و نه ظهور پس اشکالاتی که از ثبوتِ هر حقیقتِ منفصله
ازین حقائق ناشی می‌شود آنجا مسموع نیست و آنرا دران مرتبه ورود و نه از اهلِ وجدان قومی را چون نظر بخود واندرکردند وجودِ عام
مشهود شد آنرا وجود نام نهادند درو آنقدر لطافت و بساطت یافتند که در اندیشهٔ عقل نگنجد همون را مبدأ المبادی زعم
کردند و هر چه از بساطت و لطافت که بایشان رسیده بود بر آن وجود منطبق ساختند و در آن معرفت ابدالدهر ماندند و
ندانستند ع هنوز ایوانِ استغنا بلند است ۞ هر که مقدمهٔ قیصری را به بیند این مذهب را روشن تر بداند منشأ این غلط وقوف
است بر وجودِ عام و بر وجهی از وجوهِ او اکتفا کردن و بکنهِ او نارسیدن اگر بکنهِ وجودِ عام رسیدندی آن را مبدأ المبادی
نگفتندی و جمعی را بر ماوراءِ وجودِ عام گذر افتاد ایشان ذاتِ بحت را مبدأ المبادی و اوّل الاوائل دانستند و وجودِ عام را
صادرِ اول و وجودِ منبسط علی هیاکل الموجودات گفتند لیکن در احکامِ تفصیلیه هر دو را مخلوط کردند و بیک اسم مسمّٰی نمودند و از جهتِ تسامح
و تساهلِ تعبیر احکامِ هر یکی را بدیگری منوط ساختند بعض حقائق را با بعض خلط کردن و الطف را بالطف دیگر نهادن و بیک اسم مسمّٰی کردن
رسمِ قدیمِ صوفیه است و لیس هذا اوّل قارورةٍ کُسِرَت لبعض تابعانِ ایشان را بسبب این تسامح و تساهل اشتباهی واقع شد پنداشتند
همون یک وجود است که باختلافِ اعتبارات مختلف شده باعتبارِ تعلّق بحقائقِ شتّٰی وجودِ عام است و باعتبارِ صرافت ذاتِ
بحت منشأ این اشتباه عدمِ تفرقه است درمیانِ نسبتی که حقائقِ شتّٰی را با وجودِ عام بود و نسبتی که وجودِ عام را با مبدأ المبادی بود
و گروهی که وجدانِ ایشان بتجلّیِ اعظم پیوسته بود و یا برهانِ عقلی صفاتِ تنزیه در واجب اثبات کرده اند یا بتقلیدِ شرائع صفاتِ تشبیه
اعتقاد نموده اند این خواص را نه در وجودِ عام یافتند و نه در چیزی که اهلِ معرفت از ذاتِ بحت بمیان آورده مصداق آن
دیدند بانکارِ این هر دو نسبت برخاستند و این قدر محقق دانستند که ذاتِ بحت باعتبارِ انتساب بتجلّیِ اعظم باو و ارتباطِ خاص او
بعکوس انواری که از تجلّیِ اعظم منشعب شده اند احکام بسیار دارد و در شرائع بیان همین احکام بود وجدان و برهان و تقلیدِ شرائع را
بیرون ازین میدان گذر نیست و ماوراءِ آن نزدِ ایشان هیچ خبر نه هذا واللّٰه اعلم بحقیقةِ الامور انتهیٰ خلاصةً کلامِهِما **فائدهٔ چهلم**
قائلانِ وحدة الوجود چه عرفاءِ کرام و چه علماءِ عظام و چه شیعه و حکماءِ اعلام هزارها اند تفصیل چند اکابرِ آنها از اجلّة التائید شرح ادلّة
التوحید مولانا فقیه علی مهائمی و نفحاتِ ملّا جامی و اخبارِ اخیارِ شیخ الهند محدثِ دهلوی و اصل الاصولِ مولانا شاه عبد القادر فخری
وغیرهم باید طلبید کثرتِ اقاویلِ قائلان از نقلِ آنها مانع می آید ناچار این فقیر نقلِ چند اقوالِ بعضی از علماءِ متاخرین که درین قرن
سیزدهم گذشته اند خاتمِ این رساله می گرداند قال بحر العلوم ملک العلما مولانا عبد العلی فی شرحِ السلّم و تنوّر الکتاب بذکرِ الحکمةِ الحقّةِ
التی اُوحِیَ بها الرّسلُ الکرامُ المخبرون الصّادقون وکوشِفَ بها اولیاءُ اللّٰهِ العظام واعلم انّ الواجب سبحانه موجودٌ و هو وجودٌ بحتٌ و هو الموجود
بنفسِهِ و ما سواه لیس بشیءٍ والعالم کلّه شیونٌ له تعالیٰ و تعیّناتٌ له جلّ مجده و هو تعالیٰ ظاهرٌ فیه و بنفسه واجبٌ جاعلٌ والمتعیّنات ممکنة

Interlinear glosses: ای صورتہ ۱۲ (above عقل, line 3); ما نند شیخ ابن عربی و شیخ صدر الدین قونوی ۱۲ (above صادرِ اول, line 9); ای اسم حق ۱۲ (above نهادن, line 10); ای جامی و صاحب تحفه مرسله و غیرهما ۱۲ (above شده, line 12); ای شهودیه ۱۲ and ای متکلمین ۱۲ (above اعتقاد نموده اند … چیزی, line 15).

Margin note (beside lines 14–19): ۱۶ مراد از تجلی اعظم تعینات ذاتیه اسماء الهیه است … فی ملفوظات … من جواهر الحقائق ۱۲

مجعولة فالتعين الواحد ظهر في الكثرة والكثرة انما تغايره بالاعتبارات ووجودها مستعار منه والموجود حقيقة هو سبحانه

فهو سبحانه وجود مطلق لا بان يكون الاطلاق قيدا فيه ليس بكلي ولا جزئي ولا كثير ولا شيء معه سواه ولا شريك له

في الوجود وهو حق منزه في نفسه وواجب لذاته وهو خلق مشبه بتعينات عدمية والواجب لا يكون ممكنا ولا الممكن

واجبا فهو جامع بين التشبيه والتنزيه وليس منزها فقط كما عليه الاشعرية فانه تقييد وليس مشبها فقط كما عليه المجسمة فانه

تحديد والله سبحانه بريء منهما قال سيد الاولياء رئيس الاتقياء امام المتقين خليفة الله في الارضين الهادي

للطالبين الشيخ الاكبر خاتم الولاية المحمدية الشيخ محي الملة والدين ابن العربي قدس سره واذاقنا حلاوة كلامه في

فصوص الحكم ﴿فان قلت بالتنزيه كنت مقيدا ۞ وان قلت بالتشبيه كنت محددا ۞ وان قلت

بالامرين كنت مسددا ۞ وكنت اماما في المعارف سيدا ۞ فمن قال بالاشفاع كان مشركا ۞ ومن قال بالافراد

كان موحدا ۞ فاياك والتشبيه ان كنت ثانيا ۞ واياك والتنزيه ان كنت مفردا ۞ فما انت هو بل انت هو وتراه

في عين الامور مسرحا ومقيدا ۞﴾ انتهى كلامه الشريفة الحقة قال المنكرون ان ذلك مخالف للعقل من وجوه الاول

يلزم اتحاد الواجب والممكن وهو محال بالضرورة والثاني اتحاد الموجودات كلها بالحقيقة وهو ايضا محال والثالث

ان ظهور الواحد في الكثرة محال بالضرورة قلنا اولا ان ذلك مكاشف ومعلوم بنور الوحي عند الانبياء وبنور

المكاشفة عند الاولياء ومخالفة العقل المتوسط لا يضر والعقل النوراني غير منقبض عنه وثانيا ان وجوب المطلق

مع امكان افراده له شواهد كثيرة كمفهوم احد النقيضين فانه واجب وافراده وهي كل واحد من النقيضين ممكن

ولا استبعاد ومخالفة الموجودات بالحقيقة فلم تقيم عليه دليل ودعوى الضرورة غير مسموعة كيف وانتم معترفون

بتعسر تنقيح الحقائق وظهور الواحد في الكثرة غير ممتنع فان اكثركم قائلون بوجود الكلي الطبيعي ومنكم من ادعى الضرورة

في ان الامر الواحد لا ينتزع من كثرة محضة فلا بد من امر واحد مشترك بين الموجودات ينتزع منه الوجود فذلك

الامر الواحد هو الوجود الحقيقي والوجود واجب بالضرورة غير قابل للعدم فلزم منه القول بان الوجود واجب الوجود وحقيقة

الحقائق والعالم كله شئون له تعالى وتقدس عن التقييد وقالوا ثانيا ذلك مخالف للشريعة الغراء قلنا لا كيف

والآيات القرآنية والاحاديث النبوية مؤيدات لذلك منها كلمة التوحيد والتاويل بان المراد لا اله الحق

موجود وماسواه باطل تاويل في اصول الدين فلا يسمع قال الله تعالى وعجبوا ان جاءهم منذر منهم وقال

شیخ اکبر قدس سره در بیان تنزیه و تشبیه میفرماید ﴿فان قلت بالتنزیه کنت مقیدا ۞ وان قلت بالتشبیه کنت محددا ۞﴾ یعنی اگر تو گوئی تنزیه فقط شوی قید کننده مر الله را در غیب یعنی منکر ظهور وی شوی با وجود آنکه الله تعالی خود را وصف کرده است به بودن وی ظاهر اگر تو گوئی به تشبیه چنانچه مجسمه گویند که الله تعالی مجسم مشبه است پس شوی حد کننده مر الله تعالی را با وجود آنکه الله تعالی حد ندارد و باز می فرماید وان قلت بالامرین

الکافرون هذا ساحر کذاب اجعل الالهة الها واحدا ان هذا لشیء عجاب نزلت حین قال رسول الله صلی الله علیه و علی آله و اصحابه
اجمعین و سلم قولوا کلمة تجزون بها و تملکون العرب و العجم فقالوا بل عشر کلمات فقال رسول الله صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم قولوا
لا اله الا الله فنفروا و قالوا کیف یسع الخلق اله واحد و انه یجعل الالهة الکثیرة الها واحدا و قال الاخرون ما سمعنا بهذا فی الملة
الاخرة ان هذا الا اختلاق و امشوا و اصبروا علی آلهتکم ان هذا لشیء یراد کما قص الله فی کتابه و هم کانوا اهل اللغة و اللسان فما فهموا
هو المراد المدلول و الضال منکر هذا الفهم رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم و منها قوله تعالی هو الذی فی السماء اله و فی الارض اله
و منها انه بعث نوح علیه و علی نبینا و آله و اصحابه الصلوة و السلام و قال لقومه اعبدوا الله ما لکم من اله غیره کما قال الله تعالی و تقدس
ارسلنا نوحا الی قومه فقال یا قوم اعبدوا الله ما لکم من اله غیره انی اخاف علیکم عذاب یوم عظیم هکذا قال هود و شعیب و صالح علی نبینا
و آله و اصحابه و علیهم الصلوة و السلام علی ما قص فی سورة الاعراف و القول بان المراد الا اله الحق غیر مسموع فانه قول بعدم تبیین
الرسل مرادهم فی اصول الدین و قول باتیان کلام مأول فی بدء الخطاب و منها قوله تعالی ان الذین یبایعونک انما یبایعون الله ید الله
فوق ایدیهم و کان ید رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فوق ایدیهم و منها قوله تعالی ءاله مع الله بل هم قوم یعدلون و منها قوله
صلی الله علیه و آله و سلم لو دلیتم بحبل لهبط علی الله و هو حدیث صحیح و منها قوله صلی الله علیه و آله و سلم حکایة عن ربه لا یتقرب العبد
قرب النوافل حتی احببته فاذا احببته کنت سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یبصر به و یده التی یبطش بها و رجله التی یمشی بها و هذا
ایضا حدیث صحیح و بالجملة نور الوحی شاهد بذلک لا ریب فیه اللهم ثبت قلبی علی الایمان مدة الحیوة الدنیا و بعد المماة بتصدق نبیک
و حبیبک و مصطفک و آله الکرام و اصحابه العظام صلوات الله علیه و علیهم اجمعین انتهی و سند العلما مولانا شاه عبد العزیز دهلوی
در اثنا عشریه میفرماید عقیده چهاردهم آنکه حق تعالی در چیزی حلول نمی کند و در بدنی نمی در آید و غلاة شیعه همه قائل اند بحلول او تعالی
در ابدان ائمه حتی در بدن ابو مسلم مروزی صاحب الدعوة که رزامیه بآن قائل شده اند و طرفه این است که شیخ ابن مطهر حلی با وصف
این همه دانیها در کتاب نهج الحق قول بحلول را بصوفیه اهل سنت نسبت کرده حالانکه ایشان حلولیه را تکفیر می کنند و این همه از نافهمی کلام
است مسئلهٔ وحدة الوجود را بسبب دقتی که دارد نفهمیده و بر حلول حمل نموده و از ینجا دقیقه فهمی علماء ایشان توان دریافت همین قسم دیگر
مطالب غامضه را که در کلام حضرات ائمه واقع شده اند بسبب غلط فهمی مسخ و تبدیل نموده باشند و بعضی از فرق غلاة بنانیه و نصیریه
و اسحاقیه اتحاد و بجای حلول استعمال میکنند حالانکه اتحاد مطلقا باطل است و بطلان او از اجلای بدیهیات است و شیخ حلی بنابر کمال
دقیقه فهمی قول باتحاد را نیز بسالکین اهل سنت منسوب کرده حالانکه مقصد ایشان از ین اتحاد یکی از دو معنی است نه اتحاد حقیقی اول
انمحاق و اضمحلال انانیت عبد نزدیک ظهور نور تجلی مثل حالتی که نور چراغ را نزدیک ظهور آفتاب میشود و عروض این حالت و ظهور
نور تجلی از قرآن مجید و اقوال عترت پر ظاهر است و قوله تعالی فلما تجلی ربه للجبل جعله دکا و خر موسی صعقا و قوله تعالی فلما جاءها نودی

۵۱ غلاة
تفضیل ... [illegible]
بعضی از ... [illegible]
جمیع غلاة ... [illegible]
الصفات

ان بورک من فی النار و من حولها و سبحان الله رب العالمین و از اقوال عترت طاهره قول حضرت صادق در مخاطبه ابوبصیر بروایت
کلینی سابق گذشت که ان المؤمنین یرونه فی الدنیا قبل یوم القیمة الست تراه فی وقتک هذا و این معنی را شیخ ابن فارض مصری علیه
الرحمه در تائیه خود واضح نموده و گفته ﴿ وجاء حدیث فی اتحادی ثابت ٭ روایته فی النقل غیر ضعیفة ٭ یشیر بحب العبد بعد
تقرب ٭ الیه بنفل او اداء فریضة ٭ و موضع تنبیه الاشارة واضح ٭ بکنت له سمعا کنور الظهیرة ٭ و آن حدیث صحیح قدسی این است
لایزال عبدی یتقرب الی بالنوافل حتی احبه فاذا احببته کنت سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یبصر به و یده التی یبطش بها
و رجله التی یمشی بها دوم آنکه خود را مرآت حق داند و مظهری از مظاهر او شناسد بوجهی که بعض احکام ظاهر بمظهر منسوب گردد و بالعکس
لکن وصفی که قادح باشد در نزاهت ظاهر از مظهر ترقی نکند و وصفی که عنوان مرتبه ظاهر باشد بمظهر نزول نفرماید و این معنی
نیز از قرآن مجید و اقوال عترت پر ظاهر است من یطع الرسول فقد اطاع الله ان الذین یبایعونک انما یبایعون الله و خطبة الافتخار
و خطبة البیان حضرت امیر در کتب امامیه معروف و مشهور است و اگر شیخ حلی ازین معانی صحیحه اتحاد تجاهل نماید مضایقه ندارد که دیگر
عقلای شیعه این معانی را فهمیده و بموازین عقلیه سنجیده اند کلام خواجه نصیر طوسی در شرح مقامات العارفین از کتاب اشارات و
کلام صدرای شیرازی در شواهد الربوبیة و اسفار و کلام ابن ابی جمهور و دیگر متاخرین این فرقه باید دید و اگر این اشخاص را هم
اعتبار نباشد که اینها مخلط اند بین التصوف و الفلسفة و الشریعة پس کلام مقداد که پیشوای مقرر الشان در علوم دینیه
است و شارح قواعد و صاحب کنز العرفان فی تفسیر احکام القرآن نقل کنیم قال المقداد فی شرح الفصول فی علم الاصول فی ذکر
الاحوال السانحة للسالک المراد من الاتحاد هو ان لاینظر الا الیه من غیر ان یتکلف و یقول ما عداه قائم به فیکون الکل واحدا من
حیث انه اذا صار بصیرا بنور تجلیه لایبصر الا ذاته لا الرائی و لا المرئی انتهی کلامه انتهی و ایضا مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی در جواب استفسار
عالمی می طرازد بسم الله الرحمن الرحیم مولوی صاحب مجمع کمالات و مناقب قیم احکام شریعت مولوی نور الله صاحب سلمه الله تعالی
زاد الله حرصه علی حفظ الشرع و اصلح الدین فقیر عبدالعزیز بعد از ابلاغ سلام مسنون الاسلام ملتمس می دارد رقیمه کریمه در باب استفسار
از مسئله توحید وجودی و توحید شهودی و انکار اقاویل وحشت ناک میان رمضان شاه وصول عشرت شمول نمود مهربان من
حقیقت الامر این است که صوفیه علیه از قدیم اشارات باین مسئله میفرمودند بوجهی که محتمل بتاویل بود گاهی بحکایت تاویل متون
کرده گاهی محمول بسکر می توان داشت چنانچه آنصاحب خود از چند بزرگ نقل فرموده اند لیکن بعد از مرور طبقه سلف و گذشتن
پانصد سال از هجرت نبویه این حضرات دو فرقه شدند جمعی کثیر آن اشارات را بر حقیقت حمل کردند و قایل شدند بآنکه وجود واحد
در مراتب وجوب و امکان و قدیم و حادث و مجرد و جسمانی و مؤمن و کافر و نجس و طاهر ظاهر است لیکن هر مظهر حکم جدا دارد فرق در
احکام مظاهر ضرور است مومن را حکم به نجات و کافر را بر قتل و اسر و علی هذا القیاس در جمیع صفات متضاده چنانچه گفته ﴿

بهر مرتبه از وجود حکمی دارد و اگر فرق مراتب نکنی زندیقی و و بهمین فرق وابسته است احکام ظاهر شریعت چه زن منکوحه حلال است و اجنبیه حرام و پدر واجب التعظیم ست و کافر معاند واجب التحقیر و هر که فرق در احکام نکند و محض وحدت وجود را ملاحظه نماید خلاف شرع و الحاد و زندقه است و همچنین جهودی که عین ذات حق است نزد ایشان با وجود ظهور در مظاهر مختلفه در مرتبهٔ احدیت صرف پاک و منزه است از نقائص و متصف بکمالات و نیز بدانند که نقصان مراتب کثرت با و عائد نمی شود چنانچه شعاع آفتاب با وجودی که بر نجاسات می افتد نجس نمی شود و حقیقت کلیهٔ انسان با وجودی که در مسلمان و کافر و صالح و فاسق و عالم و جاهل ظهور کرده خود نقصان نمی پذیرد و همین مذهب صوفیهٔ بسیار و علماء نامدار اختیار کرده اند و درین باب رسائل و کتب نوشته اند عمدهٔ آنها از قادریه شیخ اکبر محی الدین ابن العربی و شیخ صدر الدین قونیوی و شیخ عبد الکریم جیلی و شیخ عبد الرزاق جهجانوی و شیخ امان پانی پتی رحمهم الله و از کبرویه مولانا جلال الدین رومی و شمس الدین تبریزی رحمهما الله و از سهروردیه شیخ فرید الدین عطار رحمه الله و از حضرات چشتیه سید محمد گیسو دراز و سید جعفر مکی رحمهما الله و از نقشبندیه خواجه باقی بالله و عبید الله احرار و مولانا نور الدین جامی و مولانا عبد الغفور لاری و علی هذا القیاس شیخ عبد الرزاق کاشی و شمس الدین فناری و قیصری و سعید الدین فرغانی و غیر ایشان گذشته اند و تصانیف این بزرگان موجود و مشهور است چنانچه بملاحظهٔ آن صاحب در آمده باشد و جماعهٔ دیگر آن همه اشارات را بر تاویل حکایت عن الله تعالی یا بسکر حمل نموده انکار وحدت وجود کرده اند و گفته اند که وحدت وجود در بعضی اوقات بنظر سالک می آید بی آنکه در حقیقت باشد چنانچه در روشنی آفتاب همه سیارها بی نور می شوند و بنظر نمی آیند حالانکه در نفس الامر موجود اند و نور هم دارند ولیکن در وقت نهار بسبب غلبهٔ نور آفتاب نور اینها مضمحل میگردد و همچنین است حال چراغ پیش مشعل پس کسانیکه بتوحید صرف راه زده اند توحید ایشان محض در شهود و در نظر است بی آنکه در وجود باشد و همین است مذهب شیخ علاء الدوله سمنانی و جماعتی دیگر از قدما و مذهب امام ربانی و اتباع ایشان و این حضرات هم در اثبات این عقیده برسائل و مصنفات بسیار پرداخته اند چنانچه معلوم خاطر شریف خواهد بود پس ما مردم را که بعد ازین اختلاف پیدا شده ایم جزم باحد الطرفین نمی تواند شد پس سبیل ما مردم این است که چنانچه در مذاهب اربعه حق را دائر می انگاریم و میگوییم که مثلاً مذهب حنفیه صواب یحتمل الخطا است و مذهب شافعی و مالکی و غیر ایشان خطا یحتمل الصواب است همچنین درین دو مذهب توحید وجودی و توحید شهودی اگر نظر بدلیل یک طرف راجح شود آن طرف دیگر را اسم ضلال و گمراهی نباید انگاشت که تضلیل و تکفیر جماعهٔ کثیر از علما نامدار و مشایخ لازم می آید آری اگر بتقلید یک طرف غلو پیدا کرده و فرق مراتب را از نظر انداخته و پا از جادهٔ اعتدال بیرون نهاده عابد را معبود و حادث را قدیم و ملوث را منزه و حرام را حلال و نجس را طاهر انگارد البته از ملحدان و زندیقان می گردد و حاصل الکلام اینکه اختلافی که در میان امت بسبب تفاریق توحید وجودی و توحید شهودی واقع شده مانند اختلاف سنی و رافضی یا سنی و خارجی نیست که تضلیل و تکفیر احد المجتهدین از جانبین باشد بلکه مانند اختلاف مذاهب اربعه است آری هر که از قائلان توحید وجودی پا از جادهٔ اعتدال بیرون نهاد

منجر بالحاد و زندقه رساند البته ضال و گمراه می گردد و همچنین اگر کسی از قائلان توحید شهودی پا از جادهٔ اعتدال بیرون نهد و تفضیل
جمیع کثیر از علما و صوفیه نماید البته مطعون و ملام است این است حال مفصل درین باب حالا احوال میان رمضان شاه ملاحظه نمایند اگر تقیید
شرع دارند و مردم را بر نماز و روزه و تلاوت قرآن و ذکر و خوف و رجا و تقوی و صلاح دعوت میکنند پس از الحاد و زندقه بسیار دور اند
و اگر معاذ الله تقیید احکام شرع نمی نمایند و مردم را باباحت و زندقه دعوت می کنند پس قابل تضلیل و تکفیر اند و در کتب فقه می نویسند اگر در مسئله
وجوهات چند باشد که موجب کفر اند و یک وجه عدم کفر پس بر مفتی لازم است که میلان بر عدم کفر کرده باشد مگر قائل خود تصریح وجه کفر کرده
باشد و در فتاوی عالمگیری مرقوم است و در دیگر فتاوی معتبره نیز مرقوم و مسطور است اذا کان فی المسئلة وجوه توجب الکفر و وجه واحد
یمنع فعلی المفتی ان یمیل الی ذلک الوجه الا اذا صرح بارادة توجب الکفر فلا ینفعه التاویل حینئذ ثم ان کان فی نیة القائل الوجه الذی یمنع
التکفیر فهو مسلم وان کانت فی نیة القائل الوجه الذی یوجب التکفیر لا ینفعه فتوی المفتی انتهی والله یحق الحق وهو یهدی السبیل السلام
السلیم و قلبی لدیکم انتهی و ایضاً مولانا شاه عبد العزیز دهلوی در جواب سائلی می نگارد وحدة الوجود حق و مطابق واقع است چراکه
دلائل عقلیه و نقلیه بر آن قائم است چنانچه در رسالهٔ ادلة التوحید شیخ علی مهایمی گجراتی مشروح و مبسوط است و علماء متکلمین را انکار این
مسئله همگی از دو وجه است اول آنکه برین مسئله بسبب کمال دقت و باریکی شبهات عقلیه و نقلیه بسیار وارد میشوند و در نظر ایشان حل آن شبهات
دشوار شده ناچار بانکارش آمدند این است حال سطحیان از متکلمین دوم آنکه این مسئله از اسرار است شرائع و ادیان موقوف بر دانستن
این مسئله نیست بلکه عوام را تلقین این مسئله موجب انفتاح باب الحاد است و اباحت و شرور و فساد است و مداهنت در امتثال تکلیفات
شرعیه پس بیان این مسئله بنابر دقت و باریکی آن ممنوع و محذور است و امساک لسان از آن واجب دانند چنانچه در حدیث شریف است
اذا ذکر القدر فامسکوا و اذا ذکر اصحابی فامسکوا و اذا ذکر النجوم فامسکوا معلوم شد که تفصیل و تفتیش و تحقیق در امثال این مسئله دقیق
موجب ضلال و اضلال میگردد این است حال محققان متکلمین و معهذا این جماعه در تصانیف خود ها ایماء اجمالی داده اند کالغزالی والرازی وغیرهما
من ائمة هذا الفن اگر تفصیلش منظور باشد در کتاب تنبیه المحجوبین مطالعه باید کرد بالجمله انکشاف این مسئله در ابتدا بدلائل و برهانیات نبوده است
بلکه موهبت و معرفت است و انکشاف این بتحصیل و کسب نیست بلکه بر ورود حالات باید داشت آری اگر کسی را بقاء ظن بر اولیاء الله که باین
مسئله متکلم شده منظور افتد و خواهد که در جناب ایشان بد اعتقاد نشود و در رسائل توحید نظر کند تا بر دلائل عقلیه و نقلیه وقوف یافته اعتقاد
او در جناب اولیاء الله بهم نرساند مضایقه ندارد و الا مسلک دریافت این مسئله بر فکر عقلی نیست و همین گفته اند که هو طور وراء طور
العقل و هم گفته اند ع قلندر هر چه گوید دیده گوید ؛ و عامی که هنوز باین مرتبه نرسیده است و نه عالم متکلم شده مکلف است بانکه اجمالاً
بداند که صوفیه صافیه آنچه گفته اند حق است و فهم من بآن نمیرسد مثل ایمان بمتشابهات قرآن و نیز بداند که علماء متکلمین که اعتماد بر قول آنها است
درین بحث نکرده اند بلکه سکوت ورزیده اند و از بیان آن دم در کشیده اند للوجه الذی ذکرناه آری مقلدان علماء متکلمین سکوت ایشان را

نگارگان کرده اند مثل تفتازانی و قاضی عضد و دیگر متأخرین لیکن معلوم است که درین باب مقتدایان امام غزالی و امام رازی و امثال آنها اند نه متأخرین انتهی و ایضاً مولانا شاه عبد العزیز دهلوی در رساله لحیه میگوید فها انا اشرع فی المقصود متوکلا علی الملک المعبود اذ هو المقصود و هو المشهود بل هو الموجود فی دار الوجود ع اسمع الحق من فم العیار ٭ لیس فی الدار غیره دیار ٭ انتهی و مولوی اسمعیل دهلوی در باب دوم صراط المستقیم می طرازد چون که بسبب رواج این گفت و گو یعنی گفت و گوی وحدة الوجود واقعی و غیر واقعی بودن آن مردم استفسار میکنند پس این قدر باید دانست که این مخلوقات عین حق نیستند اگرچه قیوم آنها ذات پاک وی است پس تمثیل او بصفات آن باید کرد چنانکه صفات نه عین حق است و نه غیر آن بلکه قایم بوی است همچنین مخلوقات دیگر نه عین صفات اند نه غیر آن بلکه مظاهر آن پس صفات اگرچه فی حد ذاتها مستغنی از مظاهر است لیکن بنا بر اقتضای حکمت الٰهیه با وجود استغنا در مظاهر مختلفه که عبارت از مخلوقات است ظهور نموده و همین معنی مقصود کابر طرق است که ملاحده وقت اقوال بزرگان را خلاف مقصود ایشان حمل کرده راه تحریف و تلبیس پیموده اند پس این قدر دانستن مضایقه ندارد واما اوقات خود را باین گفت و گو صرف کردن بی فائده محض است بلکه موجب حرمان از کمالات پیروی انبیا است علی صاحبها الصلوة والسلام و ایضاً مولوی اسمعیل دهلوی در باب اول صراط المستقیم می نگارد و بالجمله انبساط قیومیت حضرت حق بر بساط وجود و قیام این حقائق متکثره بآن ذات متوحده مدرک می گردد و بمضمون هو الاول والآخر والظاهر والباطن و هو بکل شیء محیط و لو دلیتم بحبل الی الارض السابعة السفلی لهبط علی الله دم میزند سبحان الله زهی تاثیر حب عشقی و خهی جذب تجلی علمی که بسبب آن این مشتی خاک در مقام مقدس و پاک چه قدر چالاک گردیده و این تراب هیچمدان در مجلس قرب رب الارباب عظیم چه مقعد و مقام کریم یافته ع جسم خاک از عشق بر افلاک شد ٭ کوه در رقص آمد و چالاک شد ٭ عشق جان طور آمد عاشقا ٭ طور مست و خر موسی صاعقا ٭ و از لوازم این مقام است دم از وحدت وجود زدن و لب بمعارف الهیه کشودن و ترنم بمضامین این ابیات نمودن ع آنچه نی میگوید اندر زیر و بم ٭ فاش گر گویم جهان برهم زنم ٭ جمله معشوق است و عاشق پرده ٭ زنده معشوق است عاشق مرده ٭ انتهی چون این مختصر گنجایش اقاویل دیگر ندارد و بیشتر مردم عن طالب با صاحب صراط المستقیم کمال اعتقاد دارند و از کلام او بیرون نمی روند لهذا اقوال ورا خاتم اقوال متأخرین این قرن و خاتم این رساله گردانیده آمد والله هو الهادی الی صراط مستقیم ربنا ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعه وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه ولا تجعل فی قلوبنا غلا للذین آمنوا ربنا انک رؤف رحیم و اذا اردت فتنة فتوفنا

غیر مفتونین برحمتک یا ارحم الراحمین ۞

اقل الخلیقه بل لاشیء فی الحقیقه عبد اللطیف المعروف بمحی الدین کان الله له ولوالدیه واحسن الیهما والیه از تبییض رساله فصل الخطاب فی الفرق بین الخطاء والصواب در بلده ویلور بنوزدهم رمضان سنه ۱۲۸۴ هجری فراغت یافت الحمد لله علی ذلک ۞

حرره اضعف عباد الله الکریم سید ابراهیم محمود رقم ۱۲۸۶

اطلاع حضرات مطابع کی خدمات عالیات میں التماس ہے کہ یہ کتاب فیض انتساب مسمّی بہ فصل الخطاب فی الفرق بین الخطاء والصواب حسب اجازت مصنف حضرت نے بصرف کثیر و خرچ زر خطیر طبع کیا ہے لہذا کوئی صاحب بدون اجازت حضرت کے چھاپنے یا چھپوانے کا خیال نہ فرماویں ورنہ نفع کے عوض خسارت اٹھاویں گے ... نسخے مطلوب ہوں ... فقط

خاتمة الطبع رقم زدۂ کلک جواہر سلک فاضل بے نظیر واعظ دلپذیر مکرمی معظمی سید شہاب الدین صاحب قادری عرف حسن بادشاہ صاحب شہاب تخلص دام لطفہ

الحمد لله الذی شرفنا بفصل الکتب وانعم علینا بفصل الخطاب لنفرق بین الخطاء والصواب والصلوة علی سیدنا الشفیع المجاب وعلی آله واصحابه خیر آل واصحاب ۝ اما بعد این کتابیست از تالیفات حبر نبیل علامۂ جلیل مولی الموالی والملوک معدن جواہر الحقایق والسلوک وارث جده سید المرسلین محی الملة والدین کاسمه الشریف محی الدین مد الله ظل ارشاده علی اہل الدین الی یوم الدین کہ فی الواقع نسخه ایست مجموعۂ الہامات باری و اصول عقاید و اعمال بے شایبۂ طرفداری ہادی المذبذبین الی سبیل السداد رہنما بتقلید ایمۂ اربعه اولی الاجتہاد کہ عبارت الہامیۂ اِنَّ هٰذَا لَقَوْلُ الْفَصْلِ وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ ۝ مشعر تاریخ طبع اوست

معنی قول فصل گر پرسی ؛؛ ہست بیشک کتاب فصلِ خطاب ؛؛ میکند فرق در خطا و صواب ؛؛ سزاوار لقب فصل خطاب ؛؛ بسعی مشکور و اہتمام موفور مکرم معظم خلق و مروت نشان خال زادۂ جناب مولف مدظلہ حاجی سید عبد القادر صاحب قادری [illegible] بشاہان

وصف تو در بیان نمی گنجد ؛؛ ای بشایستگی تو شایانی ؛؛ رتبہ ات با ملک نمی سنجد ؛؛ شاہ گر یک بود تو شاہانی ؛؛ حلیۂ انطباع در بر پوشید و بافاضۂ خلق کوشید اللهم احکم بیننا بفصل الخطاب بحرمة سید الارباب صل علیه وآله یا متعال بالغدو والاصال ۝

قطعۂ تاریخ تالیف از نتائج افکار مولوی حاجی محمود حسین صاحب تخلص علام

آن امام زمن سراج دکن ؛؛ یعنی عبد اللطیف لاثانی
جست علام سال اتمامش ؛؛ از جناب سروش رحمانی
داد فیصل چو زین کتاب نفیس ؛؛ در نزاع و جدال نفسانی
گفت از غایت عجب با من ؛؛ طرفہ فصل خطاب حقانی

قطعۂ تاریخ طبع از جانب محمد عبد القادر صاحب صدیقی تخلص معمور

چونکہ حاجی عبید القادر والاہمم ؛؛ منشی طبعم پی سالش چنین کرده رقم
چاپ زد در مطبع خود این کتاب بے بدل ؛؛ چاپ زد فصل الخطاب از یمن رب لم یزل

صحت نامۂ اغلاط فہرست فصل الخطاب بین الخطاء والصواب

صفحه	سطر	غلط	صحیح	صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱	۱	فی الفرق بین الخطاء والصواب	بین الخطاء والصواب	۲	۱۷	وحدة الوجود وحدة الشهود	وحدة الوجود و وحدة الشهود

صحت نامۂ اغلاطِ متنِ فصل الخطاب بین الخطاء والصواب

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۴	۲	متلوّ	متلوٌّ
۱۹	۴	مجدد	مجد
۱۹	۹	مجدد	مجد
۱۹	۲۱	مجدد	مجد
۲۱	۵	الحجر الاسود	الحجرُ الاسود
۲۱	۱۲	فی معرفۃ	فی معرفۃِ قولہما
۲۲	۶	فطرت	فطرتٌ
۲۵	۶	باَنکہ	باآنکہ
۲۵	۷	الہیہ	آلہہ
۲۸	۲	پیشوان	پیشوایان
۳۱	۱۹	فی الفرق بین الخطاء	بین الخطاء
۳۲	۱۹	باہردو	یاہردو
۳۴	۱۴	شبات	بثبات
۴۰	۲۱	ضلالت	ضلالت گویند
۴۵	۵	مُبنی	مُنبی
۴۷	۲	رماءً	ریاءً
۴۷	۱۸	وفقدان	فقدان
۵۴	۲	مقصود	مقصور
۵۶	۱۲	نفرموی	نفرمودی
۶۵	۱۰	اخلاص	خلاص
۷۱	۱۷	اجابۃ	اجابہٗ
۹۷	۵	معجمی	معجمی
۱۰۴	۲۲	عنایۃ	عنایتہ
۱۰۷	۱۲	باراوتہما	بارادتہما
۱۰۷	۱۶	منہا	منہما
۱۰۸	۱۰	تذکرہا	[illegible]
۱۰۹	۸	خداوند	خدااند
۱۱۰	۷	مراض	أمراض
۱۱۱	۲۰	مستدیر	مستدبر
۱۱۴	۱۰	الزیارۃ	للزیارۃ
۱۲۲	۱۵	اعالَمْ را	عالمِ غیب را
۱۲۵	۱۰	آنفا	آنِفًا
۱۲۵	۱۸	دعوتَ	دعوتُ
۱۳۱	۱۴	فقط	فقد
۱۳۴	۱۷	اوہرچہ	ہرچہ
۱۳۵	۶	وان انسانَ	وان الانسانَ
۱۳۵	۶	الووجود	الوجود
۱۴۱	۱۶	احدہما	احدٰہما
۱۴۳	۱۹	ایک	یک
۱۴۹	۸	نیّۃ	رئیسیّۃ
۱۴۹	۱۳	واباحت وشرور	واباحتِ شرور
۱۴۹	۱۸	انکشافِ این	انکشافِ این مسئلہ
۱۵۰	۱۳	مقعد	مقعدِ صدق
۱۵۰	۲۱	فی الفرق بین الخطاء	بین الخطاء

صحت نامۂ اغلاط حواشی فصل الخطاب بین الخطاء والصواب

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۱۸	۲۳	دعوتَ	دعوتُ
۱۲۰	۲۲	اطلاق بمتوسل بہ	اطلاع بمتوسل بہ
۱۲۴	۵	اللہ	للہِ
۱۲۴	۱۵	ہلیتی	رئیلیتی
۱۲۸	۵	لوجود	بوجود
۱۴۵	۸	ای نبلیۃ الوجود	ای اثنینیۃ الوجود

تمت